

ERDÉLYI VÁROSKÉPEK

KOLOZSVÁR * ENYED * NAGYVÁRAD
MAROSVÁSÁRHELY
BRASSÓ

RÉVAI KIADÁS

Copyright 1936, by Révai, Budapest.

K O L O Z S V Á R

MAKSAY ALBERT

KOLOZSVÁR MADÁRTÁVLATBÓL.

Szeretném, ha kedves és hűséges képet tudnék festeni Kolozsvár arcáról, olyan képet, amely úgy mutatja meg az arc külső formáját, hogy a város lelkének tiszta és igaz ábrázolatát is ki lehessen érezni belőle. Szeretném, ha ez sikerülne nekem, ámbátor kérdés, hogy egy ilyen képet Kolozsvárról pontosan megrajzolni és találónan kiszínezni egyáltalában lehetséges-e? Sok régi írást és sok régi képet lapoztam át, sok régi mesét és friss adatot ismerek, gyermekkorom óta sok utat tettem a Brétfűtől a Házsongárdig, a Kálváriától a Szentpéteri templomig: de könyvek, emlékek, tanulmányok, vagy sétákon szerzett hangulatok és benyomások mintha mind úgy állították volna elém Kolozsvárt, mint sokarcú és titkot-őrző várost, mely jóval többet tud, mint amennyit tudni enged magáról.

Istenem, hogy is lehetne apróra számon venni és tovább adni azt a múltat, mely fölött annyi felleg és annyi napsugár suhant át s amelyen végig annyi könny, annyi vér, annyi verejték hullt, amelyet annyi öröm és annyi dicsőség fényesített, annyi bánat, csalódás és rossz sors feketített, hogy ha a város két vége közt a Szamos vize merő tintává válna, akkor is kevés lenne az események krónikásának ahhoz, hogy mindent felírjon. Vagy hogy lehetne hibátlanul megszerkeszteni a város jelenkorának a térképét és hogy lehetne kellemes összhangban felcsendülő helyszíni közvetítést adni zsi-bongó mai életéről? Amikor új nevet kell tanulni a város eddigi neve helyett és minden utca régi neve helyett s amikor a mostani százezer lakos egyik része nem érti meg a másikat? Az egyik rész azért, mert még nem gyakorolta be magát eléggé az újonnan tanult nyelvben,

a másik rész azért, mert szándékosan és tudatosan nem is akar megérteni és nem hajlandó elismerni semmit, ami Kolozsvár sok évszázados régi történetének lelkéből gyökerezik s még ma, a történelem új fejezetének napjaiban is, szeretettel tapad a régi gyökerekhez.

De ha ezek így vannak is, azért mégsem nehéz Kolozsvárról beszélni. Szívesen beszéltem magáról, talán éppen azért, mert sokarcú és titokzatos város s mert annyi élettapasztalata van, hol szomorú, hol meg vidám, hogy rengeteg becses dologra meg tudja tanítani az embereket, akik a kövei között sűrögnek, akár idevalók, bölcsőjük napjaitól kezdve a házsongárdi hosszú pihenés idejéig, akár pedig csak futólagos ismerkedés végett jelennek meg néhány napra az utcáin, terein s a házainak födele alatt. Kolozsvárról sok a mondani-
való, mert Kolozsvárnak sok a mondanivalója.

Nem egyszer vezettem el a város nevezetességeihez és látnivalóihoz külföldről érkezett látogatókat. Volt, akinek az ódon várfalomladékok tetszettek leginkább, volt, akinek a templomok. Akadt olyan, akinek a mai Kolozsvár sietős megújulásra törekvő nagyralátása nyerte meg a kedvét, egy másik meg a különösségek iránt érdeklődött, úgymint alaposan utána kellett járnom a kérdéseinek, mielőtt válaszolhattam volna rájuk.

Én magam nem egyik vagy másik részletét szeretem a városomnak. Egészében szeretem őt, úgy, ahogy volt és van. Legeslegszebbnek pedig akkor látom, ha a feleki tetőről kigyózó országúton lefelé jövet az éjszakai sötétség leereszkedése idején szemembe tűnik a völgyben nyújtózkodó várostest sok ablakának és temérdek utcalámpájának százezernyi világító szentjánosbogárkája. Ha jobbra tér az országút kanyarodása, akkor balkezem iránt látom magam előtt a sűrű fénypontok nagyobb tömegét, mikor balra fordul a serpentin, akkor a jobboldali mélységben sokasodik meg a nyugvó Szamos völgy sziporkázó villany csillag-serege. Aki Tordáról estidőben érkezik Kolozsvárra, hosszú útszakaszon gyönyörködhet ebben a zavartalanul szép látványban.

A más irányokból jövő utasokat nem részesíti ennyire mutatós fogadtatásban a város. Ha Várad felől vonaton érkezik valaki, a Hója fái lóbálják meg tiszteletére lombzászlójukat, ha az országyúton jön, akkor Gyalutól kezdve a Szamos szegődik melléje úti-kíséretül. Aki Brassóból veszi errefelé az útját, annak a modern Kolozsvárral történik az első találkozása: Szamosfálvánál a katonai repülőtér hangárjai és gépszítakötői, errébb meg a vasúmenti ipartelepek ötlenek a tekintetébe. Egyik se olyan megkapó kép, mint amelyet a feleki domb magaslata felé tár az esti város. Mintha az ég csillagai bocsátkoztak volna alá a földre, pillogó fényszemcsékkel, mennyei csillagporonddal telehinteni a várost, amelynek a hajdani Kincses Kolozsvár gazdagságából úgysem igen maradt semmije, hadd hivalkodjék hát legalább ezzel az estéli kivilágítás-díszszel!

Kolozsvárnak különben nappal is előnyére válik, ha~ lehetőleg valamelyik környező magaslati pontról néz le rá az ember. Repülőgépről felvett fényképek mintaszerűen szépnek mutatják, mert alaprajzának arányosan elrendezett vonalai, terei fekvésének és utcái irányának jó elgondolással megszerkesztett célszerűsége nemcsak megnyugtatják, hanem művészi összhatásukkal kellemesen ki is elégítik a szemet. Nem igen van erdélyi város, amelynek Kolozsváréval vetekedő, jól áttekinthető és művészien megoldott alapterve volna. Pedig nem modern városépítések gondolták ki, hanem jó pár száz évvel ezelőtt, amikor még csak várossá lenni készülő falu volt, eszelte ki akkori szerencsés ítéletű és ösztönszerűen előrelátó községi tanácsa, hogy bölcs dolog lesz az immár igen kicsinek bizonyuló ó-várból kifelé terjeszkedvén, mindenekelőtt egy jó tágas és szépalakú piacot kiszabni a további városnövekedés középpontjául, olyan piacot, amely méltóságos környezete lehet egy díszes és magasztos templomnak is s a piac négy sarkától a négy égtáj felé szétinduló utcák vonalául hasonlóképpen tanácsos lesz egyenes irányokat kijelölni, nehogy majdan összevissza építkezzenek a

lakosok. A hajdani nemes tanácsnak ez a jövőbenező bölcs gondoskodása annyira bevált, hogy, mint Kós Károly írja: „Ennek a városnak minden erdélyi város között a legvilágosabb, legművészibb, legáttekinthetőbb alaprajza van; utcáinak, tereinek aránya mindkört a legjobb. Nincsen művész, aki jobban tudta volna megtervezni a Főteret méreteiben, a templom elhelyezésében, a sugárirányban betorkoló utcák elhelyezésében.”” Kolozsvár mindig szerette, ha kérkedhetett valamivel. Például a királyi kegyvel, mely néha rásugárzott: Zsigmond király rangot és ajándékot adó kitüntető jókedvével. Vagy nagy szülőtteivel, Mátyás királytól és Bocskay Istvántól kezdve Gyulai Pál és Bulyovszkyné Szilágyi Lilláig. Esetleg azzal, hogy Erdélynek Kolozsvár a legműveltebb városa és hogy állítólag itt beszélnek legszebb kiejtéssel a magyar irodalmi nyelvet. Mindenekfelett pedig azzal, hogy ez a város Erdély fővárosa.

Lehet, hogy ezek a büszkeségpontok viszonylagos értékűek. Más városok biztosan tudnának hasonló érdemeket felsorakoztatni, ha ilyen természetű versenyre kerülne sor. Csak az erdélyi fővárosság és a jól sikerült városi alapterv tekintetében nem tudna rácsafolni Kolozsvárra egyikük sem.

Hogy Kolozsvár valóban Erdély fővárosa, arra évszázadok történelme a bizonyíték. Kitűnő alaptervét pedig megcáfolhatatlanul mutatja a térkép.

Csak hogy térképet böngészni unalmas dolog, ezért tehát én inkább sétára hívom meg az olvasót. Legjobb persze egy röpke légikirándulás lenne a szamosfalvi repülőtérrel a város fölé, de ma még kissé körülményes az ilyesmi. Ballagjunk fel helyette inkább a Fellegvárra.

A Fellegvár is csak afféle kolozsvári kérdés. Nem egyéb, mint a nyugat felől a városba folyó Szamos balpartján, a folyó partjával nagyjából párhuzamosan húzódó Hója és Borjómál hegygerincének a vége, melyen 1715 táján Stein ville tábornok egy kis erődöt épít-

tetett. Ezt nevezték el a jó polgárok Fellegvárnak. Az erőd idővel lefokozódott kaszárnnyá és katonai tömlöccé, de a büszke Fellegvár név mind a mai napig megmaradt. Pedig Kolozsvárnak a tenger színe feletti magasságától, 349 métertől, a Fellegvár magasságáig, 411 méterig mindössze 62 méter van, ennyi emelkedést pedig csak a legköltőibb képzelőtehetséggel lehet fellegbenyúló magasságnak minősíteni. Tárgyilagos értékelés szerint a Fellegvár bizony csak kisebbecske domb.

Mivel azonban meglehetősen meredeken púposodik a Szamos medre fölé (nem egy hegyomlás és házomlás volt ennek a meredekségnek a következménye), a tetejéről élesen és tisztán láthatni Kolozsvár városának a Szamos jobbpartján elterülő részét. Igaz, hogy az utcavonalak határozott metszésű egyenességeit és kanyarodásait a hatvankét méteres magasságból alátékintő szemlélő elől részben eltakarják a tűzfalak és a tetők, de a kiemelkedőbb házak, meg a tornyok így is elég könnyűvé teszik a tájékozódást. Jól látni a főtéri templomot s a tőle négy irányban elhúzódó utcarendeket, kelet, nyugat, dél és észak felé.

Am a Főtér és a belőle szétágazó utcák keletkezése már aránylag kései fejlődési foka volt Kolozsvárnak, íme, innen a Fellegvárról letekintve, az óvári templomot látjuk legközelebb magunkhoz, a barátok templomát. Ez a templom s a körülötte meghúzódo Óvár korábbi fejezet Kolozsvár történetében, mint a Szent Mihály templom és a Főtér. A Szamos folyásával szembe tekintve, nyugat felé a messzeségben kiveheti a szemünk a Kálvária-dombon álló kápolnát is. Azt a kápolnát mondhatjuk még az óvári városrész hozzávetőleges kortársának, de ami egyéb épített látnivaló kínálkozik a völgyben, az mind utóbb keletkezett.

A Fellegvár tetejéről tartott városszemle tehát pompás alkalom arra, hogy az alatt elnyúló folyólapályra dióhéjban és madártávlatból felrajzoljuk Kolozsvár történetének vázlatos kibontakozását.

AZ ŐSKOR.

A Kárpátok erdélyi medencéjének más területei már jócskán lakott vidékek, mikor a mostani Kolozsvár helye üres és néptelen volt még. A Szamos itteni völgye nem nagyon csábította letelepedésre a szálláskeresőket. Hűvös is, a nyugati hegyekről hideg szelek érik; félre is esik egy kicsit a világtól. Annak a másik folyónak a környéke, melyet mi Maros néven ismerünk, sokkal vonzóbbnak bizonyult. Északkeleti irányból délnyugat felé vonulóban a Maros völgye kitűnő természetes út, mely átlóként egész Erdélyt szeli s a legalkalmasabb kaput kínálja a Tisza síkjára, az Alföld felé. Ezen a tájon az éghajlat is melegebb, úgyhogy jobbak a természetviszonyok, korábban tavaszodik, később áll be a tél. A régi embert az ilyen körülmények marasztalták a letelepedésre.

Természetesen a földrajzi nevek mind mások voltak akkor.

Kolozsvár helyén valószínűleg nem volt számbavehető település mindaddig, amíg a római birodalom délkelet európai érdekei hadászati tereppé nem tették. Hihető, hogy Traianus római császár a Decebal dák királlyal szembeni győzelmes hadműveletek egyik támaszpontjául s a római hadi-zóna északkeleti végvidékének őrvárául állandósított itt egy katonai tábornak, mely később, a római hódítás állandóbb jelleget öltvén, polgári szálláshellyé bővült. A katonai tábor az Óvárnak megfelelő helyen lehetett, a hozzácsatlakozó polgári telep pedig kiterjedt az egész számos jobbparti részre. Házépítések és városszabályozások rendjén olyan római emlékek kerültek ki innen is, onnan is a föld alól, amelyek körülbelül igazolják ezt a feltevést. A római telepnek, melyet Napocának hívtak, a Felek hegyéről bevezetett vízvezetéke, csatornázása és többféle fürdője, szabályos erődítése, több bástyája, temploma és temetkezési helye volt. Mindebből a rómaiak huzamos itt-tartózkodására lehet következtetni. A tábornál ősz-

szetalálkozó hadiutak, melyek három irányba való közlekedést szolgálták, egyfelől bizonyítékai a római útépítési rendszer fejlettségének, másfelől azt mutatják, hogy Napoca fontos központ volt. A lakói rómaiak s valószínűleg valamelyik kisázsiai légió legénysége gyanánt idekerült galaták voltak; a dákokról az ebből az időből fennmaradt feliratok és hagyományok, mint legyőzött adófizetőkről és szolgálkról emlékeznek meg.

Ezt a virágzásnak induló és gyorsan népesedő római telepet azonban a Krisztus utáni harmadik század derekán a gótoknak a római birodalom felett kivívott döntő győzelmei pusztulásra ítélték. A gót-római háború ugyan nem itt dült, de Aurelianus császár kénytelen volt kivonni az itt állomásozó római haderőket, mire a katonai oltalom nélkül maradt polgári lakosság szintén biztosabb helyekre költözött. Napoca kiürült, építményei összeomladoztak, emlékét elfedte a feledés. Ma már csak ritkán vet fel az ásó vagy a csákány egy-egy kődarabot, feliratos táblát, szobortörmelékét a hajdani Napoca föld alá temetett romjaiból.

A hunok, gepidák, avarok korában Napoca helyén nem létesültek újabb települések. Akárhik voltak is ezekben a korszakokban az akkori Erdély lakói, itt nem lakott belőlük senki. Legalább is történelmi nyom, emlék, bizonyíték nem jelzi, hogy lakott volna.

A MAGYAR HONFOGLALÁSTÓL MOHÁCSIG.

Új életet csak a magyar honfoglalás hozott. Kolozs megye belesett a honfoglalási országszervezés, vagy inkább területbiztosítási berendezkedés határkörébe, amit a kolozsmegyei Ajtón és Zombor nevek tanúsítanak. István király pedig a megyeispánságok felállítása rendjén megszervezte a kolozsi ispánságot is.

Ennek székhelye a római Napoca romjain a honfoglaló magyarok által emelt védvár köré összeverődött falualjnyi telep lett, melynek élére István király várispánt tett, aki egyúttal megyeispán is volt. Ez alá az

ispán alá tartozott a vár katonáskodó és földművelő hűbéri népe. Várossá csak jóval később lett a vár. Egyelőre csak vár volt, mégpedig elég kicsike. Mindössze akkora volt, mint az úgynevezett Óvár. Illetőleg éppen ez a vár volt az Óvár.

A Fellegvárról jól látni, hiszen egészen közel van, azt a helyet, ahol a hajdani óvár nyugati szögletbástyája állott. Most egy kerthelyiség van ott, azon a tájon, ahol a Monostori-úttól a Sétatér felé jövő Sétatér-utca a Szamosárok feletti hídra ér. Tudni kell, hogy a Sétatér-utcát a közelmúltban Bartha Miklós-utcának hívták, ma pedig Saguna-utcának nevezik, Andrei Saguna, múlt században élt erdélyi román metropolitáról. Nem pontosan a sarkon volt a bástya, hanem egy kicsit beljebb. Azt az utcát, amelyik a Sétatér-utcából az óvári templomhoz megy, úgy is hívták róla, hogy Bástya-utca. A Bástya-utcának az északi, a Szamosárok felőli párhuzamos utcája (régén Ser-utca volt a neve) s a déli párhuzamos utcája, a Szentlélek-utca (most Filipescu) jelzik a hajdani Óvár északi és déli falának irányát. Éppen csak egy-egy házhelynek való távolság lehetett az utcák külső szélétől a várfalig. A keleti várfal az óvári templom és zárda háta mögött húzódott s éppen derékszögben csatlakozott az északi és a déli falhoz. A nyugati oldalon az egykori Kandia (most Chinez) utca az Óvár legszélső utcája. A Sétatér-utca már kívül esett a régi várfalon.

De ez csak tájékoztatás. Az István király által létesített kolozsvári várispánság idején sem ezek az utcanevek, sem az említett épületek nem voltak még meg. A várfalak is inkább csak kőrákosok, mondjuk, jó magasra halmozott kőkerítések lehettek. A magyar nem várépítő nép. Kolozsvár vára tehát nem volt olyan, mint a nyugati népek várai, de ha kicsinyen és kezdetlegesen is, mindenesetre megvolt. Mikor 1146—1300 között a hagyomány és ó történelmi emlékek szerint sorra épült Szeben, Enyed, Medgyes, Segesvár, Brassó, Szászsebes, Szászváros városa, már akkor Kolozsvár várának némi történelmi múlt állt a háta mögött. Igaz,

hogy a hagyomány Kolozsvár városának a keletkezését is az imént felsorolt várak építésének idejére teszi s német telepesek művének tulajdonítja, de ez a feltevés csak részben felel meg a tényeknek, mert a vár már megvolt, amikor a német vagy flamand jövevények megtelepedtek az oltalmában és házakat kezdtek építeni maguknak. Kolozsvár városának az ideköltözött vándor idegenek nem alapítói, csak fejlesztői voltak, ők tették a várat várossá.

Kolozsvár történetének kezdeteihez hozzátartozik a szomszédvár, a kolozsmonostori templomvár létrejöttének megemlítése is. A monostori apátságot a XI. század derekán I. Béla király alapította. Szép templomának a, gyakori viszontagságok, háborús veszedelmek, dúlások miatt csak a szentélye maradt meg az utókor számára, de annak idején a monostort és a környékbeli határokat birtokló benedekrendi szerzetesek terjedelmes és tekintélyes épületekben lakoztak ott és szolgáltak az Ūrnak. Nagy jótéteményekben és adományokban részesítette őket Szent László király is. Messze vidék urai voltak a bencések, egyedül Kolozsvár vára versengett velük a hatalom bírásáért. Míg királyi vár volt, a királyi várkatonaság ereje és a királytól nyert rang tette kiváltságos helyé Kolozsvárt, mikor pedig a királyi várrendszer gyengülni kezdett, a Gyulafehérváron székelő erdélyi püspök formált fennhatósági igényt rá és birtokaira.

A két szomszédvár egyházi urainak hatalomvágya a közelség folytán komoly súrlódásokra vezetett. Adorján erdélyi püspök és utóda Vilmos püspök a XI. század utolsó és a XII. század első éveiben valóságos hadjáratot viseltek a kolozsmonostori bencés apátság ellen.

A viszálynak a tatárjárás szabott véget. A tatárok mind a kolozsmonostori apátságot, mind a gyulafehérvári püspöki székvárost feldúlták. Kolozsvár vára aránylag keveset szenvedett pusztító látogatásuktól. Az országújító IV. Béla király aztán 1263-ban kelt adománylevelével újra megalapította a kolozsmonostori apátság jogait és birtokait; viszont László király

1275-ben, 1280-ban és 1282-ben kelt adományleveleiben az erdélyi püspökség birtokállományát rendezte s a fehérvári püspököt Kolozsvár várának bírásában megerősítette, hivatkozva arra az értesülésére, hogy e várat még István király odaajándékozta volt a „Szent Mihályról nevezett fehérvári templomnak”. A kolozsmonostori apátság és a Fehérváron székelő erdélyi püspök birtokainak határa tehát elválasztotta egymástól a két szomszédvárat.

Ennek tudható be, hogy Kolozsvár legrégebbi templomát, az óvárít, nem a benedekrendiek alapították, ami pedig természetes lett volna, hiszen a monostori bencés apátság csak egy ugrásnyira volt, hanem a domonkosrendiek, akiket nyilván a fehérvári püspök juttatott ehhez a lehetőséghez. A domonkosrendi templom építésének megkezdésekor, körülbelül a XIV. század elején, Kolozsvár már meglehetősen népes és módos hely volt. Eóbert Károly és Nagy Lajos királytól aztán még sokféle szabadságot és kiváltságot nyert s külön intézkedések szabályozták, királyi megerősítéssel megpecsételve, a kolozsvári honosságú polgárok és a város fejlődésének hírére oda vonzó jóvevények jogviszonyát.

A város körüli síkságot és domboldalakat is újabb és újabb települők szállták meg. Egykorú okiratok Szent György, Szent Jakab, Ondótelke (másképpen Tárcsa), Lomb, Szopor és Szent Péter nevű falutelepülésekről tudnak. A szent-péteri telepnek már a XIV. század elején külön temploma s papja volt. A mai „Szent-péteri”-templom tehát ennek a kornak és ennek a külön falucsának az emlékét őrzi. (A templom persze azóta újrépült.)

Az általunk óvár néven ismert vár ilyen körülmények közt szűknek bizonyult. Eljött az ideje a városbővítésnek. A városszabályozás egyik belső mozzanata a vízellátásról való gondoskodás lehetett. E végből ásták a Szamosárkot, mely a Szamos folyó vizét közvetlenül az északi várfal mellett vezette el. Egy 1352-ben kelt záloglevélben Új-szamosnak írták a mesterséges Sza-

mosárkot, amiből kitűnik, hogy azt tényleg ebben az időtájban áshatták s a levél keltekor még új volt.

A városfejlesztés további jelentős része a megnövekedett számú lakosságnak és a közeli környék népének hadvész idején való befogadására alkalmas menedékvár építése. Az Óvár északi és nyugati falát kellően meghosszabbították tehát s kelet felé és dél felé új várfal rakásába kezdtek. A megnagyobbított új várnégyszög közepe a nagypiac lett, a négy égtáj felé pedig az akkori legfontosabb városokba vezető irányoknak megfelelően jelölték ki a'z utak heryét. Észak felé ment a szilágysági út, melynek az északi várfalon megfelelő kapunyílást hagytak s mivel a kapu előtt az Új-számuson hidat kellett verni, a későbbi nemzedékek a kaput Híd-kapunak s a piactól a kapuig vezető utcát Híd-utcának nevezték. Kelet felé a besztrcei út ment, ez lett a Közép-utca, kapuja a Közép-kapu. Északra a tordai út indult, mely az újkori Egyetem-utca helyén haladt végig s a Tordai-kapun kiérve a várból, a déli fal mentén, a későbbi Petőfi (most Avram Iancu) utcába fordult, melyet Kül-tordai-útnak neveztek s ez a déli és keleti fal sarokbástyájánál kanyarodott fel a feleki hegyre. Nyugat felé a váradi út ment s mivel ebben az irányban a legközelebbi stáció a monostori apátság faluja volt, Monostori-útnak, kapuját Monostori-kapunak keresztelték. Mindegyik út a nagy piac megfelelő szegletétől indult ki s mindegyiknek megvolt a piac szomszéd szegletétől kiinduló párhuzamos utcája. A Híd-utca párhuzamosa az Óvár Víz-utcája volt, a Monostori-úté a Szín-utca, vagy Szén-utca (melynek a mi időnkben Jókai-, illetőleg legutóbb Iorga-utca lett a neve), a Közép-utcának meg a Magyar-utca volt a párhuzamosa. Egyedül a Tordai-út nem kapott akkor párhuzamos utcát, legfeljebb a kerteken keresztül lehetett áthatolni a Farkasok-utcájára, de utóbb a kerteket is beépítették s csak amikor a mai városházát emelték, tették meg annak udvarát a Közép-utcaról dél felé nyíló átjáró sikátorrá.

Tulajdonképpen nem időszerű ezeket az utcaneveket itt felsorolni. Bizonyosan beletelt abba egy-két század, míg az utcák egészen kialakultak, a várfalak megépültek, a kapuk készen lettek s a bástyák megkapták azt a formájukat, ahogyan régi képekről ránk maradt az ismeretük.

A mi napjainkat, sajnos, nem érték már meg a bástyák, se a falak. Csak itt-ott maradt belőlük egy-egy impozáns részlet. Legépebben a délkeleti bástya áll, a Bethlen-bástya, mely előzőleg a szabók bástyája nevet viselte, mert a szabó céhnek kellett gondoznia, de ez sem eredeti, hanem az ősi bástyának a XVII. század első negyede táján újraépített formája. Megvan aztán még a délnyugati bástyának, a Varga-bástyának egy kis része is, elég hosszú épen maradt falszakasszal együtt, — ezt meg inkább Bogdánffy-bástya néven ismerték a régi kolozsváriak, mert a külső oldalán fekvő, a Majális- és Petőfi-utca sarkát képező telket 1811-ben egy Bogdánffy nevű kereskedő vette meg a várostól s emeletes házat építtetett rá, melyben a múlt századi vidám Kolozsvárnak sok mulatsága zajlott mindaddig, amíg fel nem építették a Belmonostor (később Unió, most Memorandului) utcán a városi vigadót, a Redoutot. A Bogdánffy ház báljainak muzsikája és énekcsengése addig visszhangzott az ősi várfalon, amíg a bástyára is ráragadt a Bogdánffy név. Megemlíthetjük végül, hogy az északi fal Szappany-utcai bástyájának helyén áll a mai tűzoltó torony.

Mindez azért ötlük az eszembe s késztet, hogy elmondjam, mert a Fellegvár tetejéről alátekintve, magam előtt látom és felismerem a helyeket. Ám térjünk csak vissza a XIV. század elejére s akkor mindezek a látnivalók eltűnnek a szemünk elől, hiszen az erőteljes falakkal büszkélkedő megnagyobbított város képének akkor még legfeljebb csak reményteljes látomása élt a polgárok és előljáróik lelkében.

Élni okvetlenül élt s minden bizonyal alkotásra serkentő tervvé is hamarosan kivirágzott ez a remény a kolozsvári polgárokban, mert nemcsak szükségük volt

a városnagobbításra, de eléggé meg is tollasodtak, hogy valóban munkához kezdhessenek.

Az erdélyi városok vagyoni gyarapodása már Nagy Lajos idejében jelentős volt. A Velencével folytatott tengeri háborúk miatt a Kelet-Nyugat, Ázsia és Európa közötti kereskedelmi forgalom tengeri lebonyolítása lehetetlenné, vagy nagy fokban bizonytalanná vált, tehát a kalmárok szárazföldi útra szorítkoztak s jórészt Erdélyen át szállították a portékáikat. Kolozsvár ezidőtájt vámmentességet kapott Magyarország felé s élelmes lakosai igyekeztek is kihasználni előnyös helyzetüket.

Az ekkori okleveleken és pecsétfeliratokon már állandósul a város későbbi, évszázadokon át használt „Kolozsvár” neve. Addig Klusuar, Kluswar, Koluswar változatok fordultak elő, de rendre mindinkább előtérbe nyomult a „Koloswar” formában való írásmód.

Oklevelekben és pecsétes iratokban pedig nagy forgalma volt ebben az időben a város levéltárának. Királyi kiváltságlevelek, parancsiratok, folyamodványok, felterjesztések jöttek és mentek, városi jegyzékek és szerződések keltek és nyertek hitelesítést. Mindjükből az állapítható meg, hogy a város lakossága királyhű nép volt, aminek viszonzásául nagymértékű önállóságot és számtalan kiváltságot kapott.

Ennek a ténynek komoly jelentősége van. A vármegyei szervezetű területeken ekkortájt már megkezdődött a lakosság rendi tagozódása. Egyedül a szabad Székelyföldön maradt meg a társadalmi egyenlőség: a székelységet viszonyai egy-rendű, katonáskodó, kisenemes néppé tették. Másutt kezdetét vette a nemzeti-ségi elkülönülés. A szászság a királyföldön megszervezte a maga zárt egységű polgári életét. A románság, bár nem volt kiváltságos nemzet, ténylegesen létező voltában szintén a sajátos nemzeti berendezkedés ösvényére lépett, ami főleg Hunyadban és Fogarasban volt észlelhető. Kolozsvár lakossága azonban, nagyfokú önállósága és bőséges kiváltságai birtokában valahogy mentes tudott maradni a rendi tagozódástól is, a nem-

zetiségi ellentétektől is. Mintegy semleges terület volt és elég sokáig az is maradt. Jakab Elek, Kolozsvár nagytudományú történetírója, felkutatta, hogy ez időben ugyanannyi magyar, mint szász lakos „viselt magasb hivatalt s forgott a közdolgozokban”. Román lakosa ekkor még valószínűleg nem, vagy alig volt Kolozsvárnak, mert az oklevelek egész Nagy Lajos királyig csak Felek faluval kapcsolatban emlékeznek meg román lakosokról is. De hogy a románokkal szemben is milyen megértő tudott lenni a kolozsvári szellem, arra jellemző, hogy a guberniumi korszakban az 1791-i kolozsvári országgyűlésen a román püspökök előterjeszthették azt a kívánságukat, hogy a románságnak a másik három erdélyi nemzettel egyenlő jog adassék, a két román vallás a négy bevett vallással egyenjogú legyen és a románság számaránya szerint részesüljön a hivatalokban; s ha ez a kívánság nem is nyert kielégítést, később, az 1842-i kolozsvári országgyűlésen éppen magyar részről, a Wesselényi Miklós pártja részéről hangzott el a sürgetés, mely a román ortodox vallás bevett vallássá tételét sürgette.

Átugrottunk négy évszázadot! A történeti rend szerint csak a kolozsvári lakosság XIV. századi egyetértésénél tartunk. Ez az egyetértés jó gyümölcsöket termett. A polgárok meggazdagodtak, megtehetősdtek. S mivel ahol jólét van, oda szívesebben megy a pénz, Kolozsvár a hagyomány állítása szerint már Róbert Károly idejében pénzverdét kapott. Kereskedelme virágzott, céhek alakultak benne, közügyei jó rendben folytak.

Az ilyen viszonyok kedveznek az építkezéseknek. Az óvárból kinőtt Kolozsvár hamar belepte az új város-területeket. Kápolnák, emberbaráti intézmények is létesültek. A város vezetői és polgárai hihetőleg korán megérezték, hogy Isten iránti hálájukat egy díszes székesegyház építtetésével kellene kifejezésre juttatniuk. Ebből az érzésből született meg a Szent Mihály-templom, máig is gyönyörű dísze a Főtérnek és legszebb ékesége egész Kolozsvárnak.

A Szent Mihály-templom keletkezését a közvélemény Zsigmond király kezdeményezésének és művének tulajdonítja. Van azonban a kolozsvári plébánia levéltárában egy búcsúlevél, mely más dátumhoz ad kulcsot a kezünkbe. E levél egyik pontja szerint bűnbocsánatban részesülnek mindazok, akik a kolozsvári Szent Mihály-templomnak értékes ajándékokat hagyományoznak. Szóval, amikor e búcsúlevél kelt, a Szent Mihály-templom már épülőben volt. Karácsonyi János, a neves történettudós, az oklevélen szereplő püspöki jóváhagyások aláíróinak dátumaiból kiszámította, hogy az irat 1349 január havában kelt, vagyis a Szent Mihály-templom építése már a XIV. század első felében elkezdődött. Természetesen akkor lassan ment egy ilyen nagyszabású építkezés. Teljesen kész csak 1442-ben lett a templom, tehát tető alá tényleg Zsigmond uralkodása alatt került, sőt Zsigmond meg se érte a végleges befejezését. De úgy ő, mint utóda, V. László király, gazdag adományokkal segítette elő a nagyarányú székesegyház valóban királyi pompával való elkészítését.

A főtéri templom építési dátuma világosságot vet a várfalak építési korára is. Kétségtelen, hogy kerítetlen városba ilyen díszes templomot az akkori emberek nem mertek volna építeni. Így tehát a várfalakat legalább is a templommal egyidőben rakni kezdték. Jakab Elek ugyan úgy véli, hogy az új vár Zsigmond király kezdeményezésére 1405-ben kezdett épülni, de erre az évszámra nézve megint azt mondhatjuk, hogy Zsigmond királynak 1405-ben kelt adománya, mely Kolozsvár városát a várfalépítés javára jövedelmű malmok birtokába helyezte, csak arra szolgált, hogy a már elkezdett erődítési munkát új lendületbe hozza, nem pedig az erődítés kezdőköltségeire volt rendelve.

Zsigmond király kitüntető érdeklődést tanúsított Kolozsvár iránt. 1409-ben „Kulcsos város”-sá emelte s ezzel a legfelsőbb intézkedéssel hivatalosan elismerte, hogy Kolozsvár városa a maga ura s felette se a királyi korona Erdély feletti uralmát képviselő vajda, vagyis

a világi, se az erdélyi püspök, vagyis az egyházi hatalom nem rendelkezhetik önkényesen.

Valószínű azonban, hogy a királyi kegy nem volt egészen önzetlen. Zsigmondról köztudomású, hogy egyfelől az adójövedelmek fokozása céljából mozdította elő a városok fejlődését és a polgárság jogainak bővítését, másfelől a már jelentkező török veszedelem miatt serkentette országa városait erődvédelmi rendszerük javítására. Kolozsvárnak mindenesetre haszna származott abból, hogy a király nem csak parancsokat küldött, hanem anyagi hozzájárulással is kézzelfoghatóvá tette a jóindulatát.

A város védelem égető szükségességét éppen azidőtájt, mikor a Szent Mihály-templom építésének és a várkibővítésnek terve a megvalósulás stádiumába jutott, egy szomorú eset bizonyította. Ha Kolozsvárt nem is voltak rendi és nemzetiségi ellentétek, Erdély többi részein voltak, s a kiváltságos nemesi és egyházi rétegek gyarapodásával párhuzamosan a jobbágyság helyzete egyre romlott, míg végre 1436-ban az elégtelenség — részben a huszita tanok révén fellépett demokratikus hangulat hatásának betudhatólag — lázadásban robbant ki. A jobbágyforradalom az erdélyi vajda seregeit megszalasztotta s a fegyverre kelt nép 1438-ban Kolozsvár városát is megszállotta. A forradalmat a veszélyeztetett nemesség csak a székelyek és szászok segítségével tudta leverni a kolozsmonostori csatában.

Így a város lakossága, hogy hasonló meglepetésektől védve legyen, a saját érdekében önként vállalta az áldozatokat, melyeket a várépítés költségei ráróttak, de mindenesetre örömmel fogadta a királyi adományt is, mely e terhek egy részét levette róla. A várfalnéyszög, a monostorkapui bástya, a toraikapui és a hídkapui bástya, a középkapui bástya, valamint a délkeleti szegletbástya (a szabók bástyája) Zsigmond király alatt részben el is készült, de még V. László és Mátyás király alatt is voltak pótolni valók és folytatólagos építkezések.

A nagytemplom és a várfalak építésével egyidejűleg más épületek is emelkedtek a városban. Az óvári templom melletti zárda megépítése egy Mikola Ferenc nevű nemes úr buzgóságának köszönhető. Ugyanő 1442-ben magát az óvári templomot is restauráltatta. A főtéri plébánia épületet is ekkortájt emelték. Építtetője Sleydig, vagy Schleunig Gergely 1450-től 1481-ig volt Kolozsvár plébánosa. A Szent Mihály-templom tövében gombamódra nőtték ki a földből azok az apróbb épületek, köztük kőházak is, melyekben a székesegyház száz évnél is hosszabb építési ideje alatt a kőfaragók, ácsok és más mesterek laktak, azután pedig iparosműhelyek és áruboltok találtak elhelyezkedést. Ezekről csak a XIX. század végéig tisztították meg a templom környékét. Az új várfalaktól védett város piacán és a piac közelében a jómódú polgárok is bizonyára siettek lakóházakról gondoskodni maguknak. Építési mintájuk az a háztípus lehetett, melyet Kolb István szász szőlősgazda óvári háza képviselt. Kolb István háza főképpen azért nevezetes, mert benne született 1443-ban Hunyadi Mátyás.

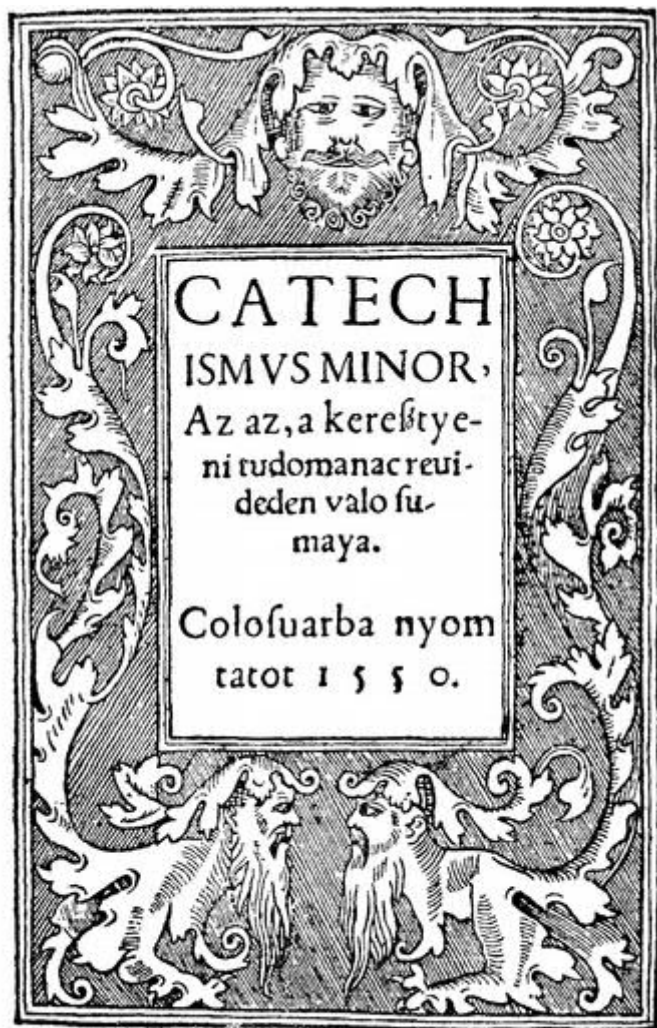
Mátyás bőkezű jótevője volt szülővárosának s egész életében elhalmozta ragaszkodása és szeretete jeleivel. Adókedvezményeket, kereskedelmi könnyítéseket engedélyezett s ha a város kiváltságainak sérelméről hallott, azokat sietett orvosolni. Kolozsvár jómódja ekkor már országos híré volt s alighanem ide vezethető vissza a „Kincses Kolozsvár” dísznév eredete. Mátyás uralkodása alatt a már szervezeten működő céhek mellé egész csomó új céhszervezet alakult. Többek között ebből az időből való az aranymíves céh szervezkedési szabályzata is. Az ötvösök pedig mindig a gazdag városokat szerették. Kolozsvárott az általános gazdagság mellett jóforgalmú nemes-fém piac is volt, mert az állítólagos Róbert Károly-féle pénzverdét 1446-ban Hunyadi János firenzei olasz mesterekkel modernizáltatta s elrendelte, hogy az összes erdélyi bányák aranyát-ezüstjét Kolozsvárott kell beváltani. Ez különösen vonzhatta az ötvösmestereket. A viszonyok kedvezése

miatt művészetük a későbbi időkben is elég sokáig jelentős ipara maradt Kolozsvárnak, annyira, hogy egy évszázaddal később ezen a téren a szászok városaival is felvehették a versenyt, különösen akkor, amikor János Zsigmond erdélyi fejedelemsége alatt a moldovai Petra Rares Erdély bírására sóvárogva Beszterce táján megkísérelte kibővíteni tartománya határait. Az értékes nemesfémekkel dolgozó szász ötvösök nem érezték magukat biztonságban a hadizóna területén s elhúzódtak onnan a védettebb Kolozsvárra. Az ötvösök 1561-i céhszabályai szerint a céhmesteri tisztelet felváltva kellett egyszer magyar, máskor szász mesterre ruházni.

A magyar-szász aránylagosság gyakorlatára a városkormányzás terén is nagyon vigyáztak. Elsőnek Szilágyi Mihály országkormányzó rendelte el, hogy Kolozsvárnak magyar és szász bírása váltakozva legyen, majd Mátyás király is felfrissítette a rendelet érvényét.

Az anyagi jólét és a külső életfeltételek biztosításán túl Mátyás király szülővárosa lelki javait is szívéen viselte. Az ő akaratából indult meg a késői gót stílusú Farkas utcai templom építése, 1486-ban. Az építés nagy munkájának véghezvitelével az uralkodó a Szent Ferencről nevezett minorita rendet bízta meg, s udvari kincstárából és a királyi sóbányák jövedelméből gazdag építési segélyeket folyósított. A templom aránylag rövid idő alatt felépült. A fennmaradt adatok szerint 1516—1520 táján már készen volt. De Mátyás király már nem élt, II. Lajos volt az uralkodó s az új templom és az ígéretesen fejlődő város fölött sötét felhők kezdtek gyülekezni.

A mostoha idők előjeleképpen 1514-ben a Dózsa György-féle parasztfordalom vér- és tűzhulláma csapott át Kolozsvár városán. A jobbágyok elégedetlenségének vérbefojtása után a főúri rendnek méginkább megnőtt a szava, annyira, hogy míg a régebbi Kolozsvárnak nem sok baja volt a rendi túlkapasok miatt, Lajos idejében, hol az erdélyi vajda, hol önkényeskedő főnemesek részéről érték a várost erőszakosságok. A gyöngye királyok, II. Ulászló és II. Lajos alatt, az ország

A „Catechismus minor“ címlapja.

Heltai Gáspár nyomdájának legelső ismert kiadványa 1550-ből. Egyetlen példánya az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárában.

területe megkisebbedett s a vámhatárok szűkülését és a külkereskedelem megcsappanását erősen megérezték Kolozsvár árusai és iparosai. Még nagyobb kár érte a várost II. Lajosnak abból az intézkedéséből, hogy a pénzverdét és az arany-ezüst beváltó állomást Szebenbe tette át.

Ahhoz azonban még mindig elég gazdag és elég erős volt Kolozsvár, hogy Zápolya János erdélyi vajda jónak lássa magasabbra irányuló tervei lépcsőjéül igénybevenni s idehelyezni az erdélyi tartományi gyűlések és az erdélyi vajdai hadsereg fő állomáshelyét. Néhány évi távollét után a pénzverő-ház is visszakerült Szebenből. De a régi jó idők nem tértek vissza. Jött a mohácsi vész, megváltozott a világ. Új kor köszöntött Erdélyre s új fejezete kezdődött Kolozsvárnak is.

A kolozsvári piaci templom ódon falai voltak a tanúi annak a megrendítő jelenetnek, mikor Izabella királyné, Zápolya özvegye, átadta a koronát I. Ferdinánd követeknek.

KOLOZSVÁR A FEJEDELMEK KORÁBAN.

Erdély új politikai helyzete, Magyarországtól való különszakadása s a fejedelemség korszakának beköszöntése a szellemi élet változásának és megújulásának is keretéül szolgált. Kolozsvár már 1553-ban a reformáció mellett döntött, átmenetileg a kálvinizmus felé hajolva, majd Dávid Ferenc befolyására az unitárius elvek előtt hódolva meg. Amikor az 1556-i kolozsvári országgyűlés határozattá emelte a Magyarországtól való különválást, annyira erős volt már a protestáns öntudat, hogy az országgyűlés a katolikus egyházi javak szekularizálását is kimondta Erdélyország kincstára javára.

A felekezeti eltolódással együtt a nemzetek közti arány mérlege is félrebillent.

János Zsigmond alatt a kolozsvári városkormányzásban fokozatosan előtérbe nyomultak a magyarok

s kisebbségbe kerültek a századok, minthogy a népesség aránya a XV. század vége óta a magyarság javára tolódott el.

Az országgyűlési végzés értelmében a római katolikus templomok, egyházi épületek és iskolák a város birtokába mentek át. A protestáns vezetőség természetesen a reformáció felekezeteit támogatta s így a Szent Mihály-templomot és az óvári domokosrendi zárdát az unitáriusok foglalták el, mint akik akkor legszámosabban voltak Kolozsváron; a még egészen új Farkas utcai templom és zárda pedig majdnem két évtizedre üresen maradt. Az óvári klostrom helyén létesült unitárius felekezeti iskola százharminc éven át maradt protestáns kézen s csak 1693-ban kapta vissza a katolikus felekezet, a jezsuita szerzet klostromául. A Farkas utcai templomra rövidebb ideig kellett várniok a katolikusoknak, mert Báthory István erdélyi fejedelem, a későbbi lengyel király, már 1580-ban birtokába helyezte a jezsuitákat. Azonban ők is csak rövid ideig maradtak a szép templom gazdái. Székely Mózes fejedelemsége alatt, 1603 tavaszán, az unitárius első pap, Toroczkai Kovács Máté annyira felingerelte a jezsuita szerzetesek ellen a város polgárait, hogy a fékevesztett tömeg megrohanta és használhatatlanná rombolta székesegyházukat.

Míg Báthory István élt, a jezsuitáknak jó dolguk volt. Nemcsak a rövid ideig élvezett Farkas utcai templomot kapták tőle, hanem segítségével főiskolát létesíthettek s fejedelmi kegyének köszönhették, hogy a kolozsmonostori szép apátsági székesegyház is az övék lett. Annál mostohábbra vált a sorsuk Báthory István halála után. A másik Báthory, a szélsőséges és önkényes Báthory Gábor fejedelem teljesen kitiltotta Erdélyből a jezsuitákat. Kolozsvári egyetemük bezárult, templomuk és szemináriumuk rommá lett, parlagon maradt monostori székesegyházukba beleütött a villám.

De Báthory István nemcsak a jezsuitákat pártolta. Kolozsvár városa általában sok jótéteményt kapott tőle. Még akkor se feledkezett meg róla, mikor lengyel

királlyá választották. Maga helyett a bátyját, Báthory Kristófot hagyta helytartóul, sőt az 1576 március 17-i kolozsvári országgyűlésen erdélyi fejedelemmé is megválasztatta őt s rajta keresztül még sok ízben jelét adta Kolozsvár iránti szeretetének. Különösen a bástyákra és a várfalakra volt nagy gondja a Báthory fivéreknak. A Mátyás király korabeli Híd-kapu bástyáját Báthory Kristóf átalakította s elébe új köhidat építtetett. A városháza mai épületének lépcsőházában látható Báthory Kristófnak egy olyan címere, mely a Monostori-kapu falából került mostani helyére s azt hirdeti, hogy a Monostori-kaput is ő építtette újjá, 1581-ben. Ugyan-ebben az évben készült el a Közép-kapu melletti őrház.

Mivel Báthory István és Kristóf uralma elég biztosságos viszonyokat teremtett, a városi polgároknak is élénk volt az építkezési kedv. Kolozsvár régi címeres emlékei, melyek az akkori építkezések tanúi gyanánt megmaradtak, beszédesen tesznek bizonyosságot erről. Alighanem ebben az időben építették a Főtér keleti oldalán a Wolphart-féle házat, melynek tulajdonosa Wolphart István, híres matematikus volt s éppen Báthory Kristóf idejében ő viselte Kolozsvár főbírói tisztét. Tőle Kakas jogtudós örökölte a házat, amelyet azonban a hagyomány Báthory-ház névre keresztelt el, nyilván az építtetési körülményeknek a Báthoryakkal kapcsolatos vonatkozásai miatt. A Főtér 26. számú ház a XVI. század második felében Filstich Péter tulajdona volt, aki 1573-ban céhmestere volt a kolozsvári arany-műveseknek. Ez az egyébként egyszerű épület fényes ünnepek színhelye volt a XVI. század végén és a XVII. század elején. Fejedelmi vendégek szálltak meg benne: például Bánffy Dénes, amikor Báthory Annával, Gábor fejedelem húgával, eljegyezte magát, e ház vendégszeretét vette igénybe. Segesvári Bálint krónikája megörökítette, hogy a Bánffy Dénes jövetelének öröme rendezett hatalmas ágyúzástól a piacon sok ház megrepedezett, a kályhák pedig mind beomlottak.

Ám az ünnepnapok mellé véresárnyékú, szomorú napok is érkeztek. Ilyen napot hozott Kolozsvárra

Békési Gáspár embereinek a piaci vérpadon 1575-ben történt lefejeztetése, mely gyászosan tett pontot a Báthory István elleni Békési-féle felkelésre. Tizenkilenc év múlva, 1594-ben, Báthory Zsigmond ismételte meg a tömegkivégzést, aki a Szent Mihály-templom tövében ölette le a Habsburgok felé tekintgető terveinek útjában álló főembereket.

A Báthoryak után Bocskay István lett Erdély fejedelme. Bocskayt szoros szálak fűzték Kolozsvárhoz, hiszen itt született. Szülőháza az Óvárban volt, a Mátyás király szülőházával átellenes sarkon. A nagy szülött emlékét a régi épület helyére emelt ház kapu alatti falán négy kőtábla őrzi. Az első két táblán Bocskay születési körülményeiről és tetteiről szóló latin feliratok olvashatók, a harmadik tábla Bocskay címerét ábrázolja, a negyedik tábla latin verse Juno, Minerva és Venus istennőket magasztalja. Az emlékkő a fejedelem halála évéből, 1606-ból való.

Bocskay István a fejedelemséggel nem könnyű feladatot vállalt. A belátás nélküli, kapkodó és idegbeteg Báthory Zsigmond meggondolatlan politikája Erdélyországot belsőleg is meggyengítette s külső ellenségeknek is kiszolgáltatta. Rudolf császár, hogy Erdélyt meghódításra kényszerítse, ellene biztatta Mihály moldovai vajdát, majd a vajda győzelme után Básta tábornok rémuralmának vetette alá Erdélyt. Ennek a megalázott, elnyomott országocskának a védelmét vállalta Bocskay.

Küzdelmeit siker koronázta. Nemcsak helyreállította, de gyarapította és fejlesztette azokat a politikai, anyagi és szellemi fejlődési lehetőségeket, melyeknek Báthory István uralma vetette meg az alapját. Míg Magyarországon ebben az időben már megkezdődött a főúri birtokok aránytalan megnövekedése és a szegényebb néprétegek általános leromlása, Erdély vármegyéiben a nagybirtokok elterpeszkedése nem ölthetett olyan méreteket, hogy a kisebb birtokokat megfojtotta és a föld népét földönfutóvá tette volna. Ellenkezőleg, Bocskay éppen a kisnemes osztályt erősítette meg a székely köznép szabadságjogainak törvénybefoglalt biz-

tosításával s a hadviselés rendjén alatta katonáskodott földtelen hajdúnép birtokbatelepítésével és megnemesítésével. Bocskay hajdúiból Kolozsvárnak is jutott. A megszilárdult rend termékeny talaja lett a városi polgárság fejlődésének. A városi polgárok olyan önállósági kiváltságokhoz jutottak, hogy rendjük keretei között nagyfontosságú és komoly felelősségű kormányzati teendőket is képesek voltak elvégezni, így például a városok hadi védelmét a céhszervezetek megfelelő igénybevételével hosszú ideig ők látták el — és jól látták el.

Sajnos, Erdély sorsa hintasors volt: minden magasbalendülése után mélybezuhanás következett. Bocskay bölcs kormányzása után a zabolátlan Báthory Gábor fejedelemsége kevés híján pusztulásba taszította az alig magához tért kis országot.

De aztán Bethlen Gábor következett. Higgadt, megfontolt, körültekintő politikájú, eszes és óvatos uralkodó volt, aki Európa-szerte becsülést szerzett és diplomáciai előnyöket biztosított úgy Erdélynek, mint Magyarországnak.

Építő fejedelem volt ő is, mint kiváló elődei közül jó néhányan. Kolozsvár helyett azonban Gyulafehérvárát építette fejedelmi várossá s ott szeretett volna nyugati mintájú kultúrközpontot létesíteni. Mindazonáltal Kolozsvár sem maradt kívül uralkodói érdeklődési körén. Mindjárt uralkodása elején, 1615-ben, felelevenítette annak a törvénynek az érvényességét, mely megengedte, hogy nagyobb községek vagy városok vegyes lakossága a felekezetek számaránya szerint használhassa a templomokat. A kolozsvári katolikusoknak Bethlen Gábor, a református fejedelem adta vissza a kolozsmonostori templomot és az apátsági épületet. A jezsuitáknak megengedte, hogy visszatelepüljenek s felhatalmazta őket, hogy tanítói tevékenységet folytassanak. A Monostorra vivő főutcán, a gazdasági akadémia telkén, még ma is áll az az utcára néző egyemeletes szerény régi ház, mely a Bethlen Gábor idejében vissza-

telepedett jezsuiták rendháza és iskolája volt. A hagyomány szerint ebben az iskolában tanult egy ideig Pázmány Péter is, ez azonban tarthatatlan adat, mert azokban az években, mikor Pázmány Kolozsváron diákoskodott (1583—87.) nem Monostoron, hanem a Belvárosban, a Farkas-utcában volt e jezsuita kollégium.

Az óvári piacon már 1622-ben megvolt a kálvinisták kolozsvári kollégiuma. Ez akadémiai rangot kapott Bethlen Gábortól. (Farkas-utcai épületébe csak később, 1656-ban költözködött át a kollégium.)

A várbástyák közül a délkeleti sarokbástya, a mai Bethlen-bástya, a tordai útra tekintő homlokzatán egy Bethlen Gábor címert hordoz. Ennek az a története, hogy a bástya, melyet a szabócéh gondozott és védett, 1627-ben puskaporrobbanás következtében szétvetődött s Bethlen Gábor építtette fel újra.

I. Rákóczi György az 1603 óta rom gyanánt szomorkodó Farkas-utcai templomot hozatta rendbe. Kurlandi építészekkel végeztette el a restaurálás munkáját. A megújított templomot 1638-ban a reformátusoknak adta s ugyanakkor a városkormányzásban az unitáriusokéival egyenlő jogokat biztosított nekik. A Farkas-utcai templom mellé tornyot is akart húztatni Rákóczi György, de a torony felső része 1646-ban meghasadt és így le kellett bontani.

1641-ben az óvári szögletbástya melletti falrészét állíttatta helyre Rákóczi. Ennek emlékére a város akkori bírái, Filstich Lőrinc főbíró és Jó Mihály királybíró, emléktáblát tettek a várfalra. A várfal lerombolásakor ez a Rákóczi György címerével ellátott kőtábla a városháza lépcsőházának falára került s ott látható ma is.

I. Rákóczi György volt az utolsó erdélyi fejedelem, aki alatt jó dolga volt Kolozsvárnak. II. Rákóczi György a török porta tilalma ellenére kísérletet tett a lengyel királyi korona megszerzésére, de hadjárata rút kudarccal végződött, sőt Erdélyre ráhozta a dúló török seregeket. Kolozsmonostor nyugati határán, a fenesi mező szélén,

emlékoszlop jelöli azt a helyet, ahol a törökökkel vívott csatában II. Rákóczi György halálra sebesült.

Most már a török diktált Erdélyben. Kolozsvár ugyan, amennyire lehetett, védte magát s 1658-ban elég szerencsésen megúszott egy török támadást, sőt 1660-ban Linczeg János főbíró személyes bátorsága másodszor is megmentette a várost, de ez az erőlködés nem sokat javított az általános helyzeten. A viszonyok nagyon bizonytalanokká váltak. Mikor 1660-ban a török elfoglalta Váradot, a török hódoltság alatti magyar területek felől is nyitva volt az út Kolozsvár felé s a várfalakon kívül életben és vagyonban egyaránt sok kárt tettek a portyázó török őrzérek. A jezsuita atyák siettek is iskolástul beköltözni Monostorról. Ekkor telepedtek be arra a helyre, ahol ma a Katolikus Státus intézményei állanak. Ott is maradtak újabb elűzetésükig, amikor aztán 1776-ban Mária Terézia a piarista rendre bízta az iskolájukat.

A török támadások alaposan megrongálhatták Kolozsvár erődtényeit. Erre abból következtethetünk, hogy a város régi könyveinek tanúsága szerint a céhek 1679-ben közgyűlési határozattal köteleztettek tornyaik és bástyáik megépítésére s Polyik János fizetómester utasított a költségeknek a város pénztárából való fedezésére.

Hogy Kolozsvár a török pusztításoktól — a falakban tett kártól eltekintve — aránylag mégis elég keveset szenvedett, annak az lehetett az oka, hogy nagyobb térről volt szó, mint Kolozsvárról. A politikai játék Erdély bérére ment. Erdély a függetlenségét elvesztette, Kemény János fejedelem elesett, az Apafiak a török diplomácia bábjai voltak, — most már csak az volt a kérdés, hogy a törököké maradjon-e Erdélyország, vagy Habsburg kézre adja magát? Még Tököli Imre végerőfeszítéssel tett egy kísérletet s függetlenség visszaszerzésére, de rövid ideig tartó sikerek után mindent elveszített. Az Apafiak kancellárja, a nagyesszű Teleki Mihály, több kilátással kecsegtetőnek tartotta, ha a Habsburgok oltalmába biztosítja Erdélyt s addig egyen-

getett és egyensúlyozott jobbra-balra, míg 1691-ben, a Diploma Leopoldinum által, Erdély a Habsburg birodalom tartományává alakult. Mialatt Teleki alkudozott, az öreg Apafi bort ivott Ebesfalván, búsulta Erdély sorsát és gyászolta korán elhalt fiait, kik közül kettőt a kolozsvári Farkas-utcai templomba temettetett el, ifjabb Apafi Mihály pedig beérte a címzetes fejedelem-séggel és az országvesztésért kárpótlásul kiutalt Habsburg kegydíjjal.

Erdély sorsán huzavonáztak tehát a nagyurak és nem értek rá egy-egy várossal törödni. A városok pedig élni akartak. Kolozsvár is élni akart. Nem fért már be a várfalak közé. A környező falvak szintén megnöttek: terjeszkedni kezdtek a város felé. A város viszont megindult elébük. A várfalak külső oldalához házakat ragasztottak; a Szamos baloldalán kezdett kifermálódni a Hidelvei tized; a jobboldalán, kelet felé megszületett a Külmagyar-utcai, később a Külközép-utcai tized. A kőfalon kívüli Külmagyar-utcán a kálvinisták már 1672-ben iskolát és templomot állítottak. (Ennek a templomnak a helyére épült a XIX. század első negyede folyamán a „kétágú” ref. templom.) A ref. egyházközség 1696-ban elrendelte, hogy Váraljai Márton külső kántor lakni is kimenjen a várfalon kívülre és a gyermekeket szorgalmatosan tanítsa. Szentpéteren szintén működött a XVII. században egy iskola, ez az unitáriusoké volt. A hidelvei gyermekek pedig egy 1700-beli adat szerint Hidelvi Szücs János harangozó lakására jártak okulás céljából.

Ha ennyi iskola kellett a külvárosokban, akkor okvetlenül sokan laktak már a falakon kívül. S bizonyára megindult a terjeszkedés, vagy már ugyanekkor, vagy nemsokára a többi kültek irányába is. Amint a török portyázások veszedelme elmúlt, új élet kezdődött a falakon kívül s rendre kialakultak a külvárosok, amelyeket akkor hóstát-oknak neveztek. A külmagyarutcai, külközéputcai és a hidelvei tized egy része mindmáig megtartotta ezt a nevet.

A GUBERNIUM.

Erdélynek a fejedelmek korában elég jól bevált törökbarát tájékozódását 1691-ben a Habsburgok fennhatóságának elismerése váltotta fel. Ennek a politikai cserének azonban súlyos velejárói voltak. Alapokmánya, a Diploma Leopoldinum, megígérte ugyan az önkormányzatot Erdélynek, de a gyakorlatban az önkormányzatnak csak a neve maradt meg, mert az erdélyi főkormányshé, a gubernium, nem kormányozhatott önállóan, hanem inkább a Bécsben felállított erdélyi helytartóság utasításai szerint működő végrehajtó szervvé zsugorodott. A magyar, székely és szász nemzeteknek névlegesen fennállott egy törvényhozó és alkotmányozó testületük, a képviseleti alapon megalkotott országgyűlés, ennek azonban kevés szava volt, mert a hadügy és a pénzügy irányítása csaknem egészen a Bécsben székelő erdélyi helytartóság, illetőleg a bécsi minisztériumok jogkörébe tolódtott át.

Ezt a tulajdonképpen jogfosztásnak minősíthető átalakítást a császári kormányzat szinte észrevétlenül, nagyon ügyes diplomáciával és jól bevált számítással hajtotta végre. Az ellenállásra leginkább képes és leginkább hivatott erdélyi nagybirtokos nemeseket címeikkel, udvari méltóságokkal, a császári főváros fényes életlehetőségeivel úgy elkápráztatta, hogy azok vagy észre se vették Erdély veszedelmét, vagy ha észrevették, személy szerint olyan előnyök elnyerése felé kínáloztak számukra utak, hogy nem tudtak elég önzetlenek lenni az Erdéllyel való együttszenvedésre.

Ekkor nőtte ki magát az erdélyi nagybirtokos nemesi rend erdélyi arisztokráciává. Legelsőnek Teleki Mihály kancellár nyerte el a grófi címet. Kevéssel utóbb Mikes Mihályt és Apor Istvánt báróságra emelte a császár; majd Mikes Mihály koronájára ránőttek a grófi ágak is. Az első erdélyi főkormányzó, Bánffy György, szintén gróf lett s ugyanekkor jutott a grófsághoz a

Bethlen család négy sarja, köztük Bethlen Miklós kancellár.

Az erdélyi köznemesi rend, polgári osztály és jobbágynépeség viszont fokozatosan szegényedett. Az anyagi leromlás folyamata már az utolsó fejedelmek alatti országos válság idején megkezdődött; a Habsburg fennhatóság első éveiben, az ezerhétszázas évek elején pedig a kuruc háborúk viszontagságai bénították a gazdasági életet.

Kolozsvár egy jó emberöltőnyi ideig sínylette a változást és a rossz viszonyokat. De a XVIII. század közepére már felocsúdott a fejedelemség utolsó korszakának alélt és riadt állapotából s félig-meddig összeszedte magát a kuruc háborúk következményeként felépített országos legyengülésből. A Habsburg kormányzat nyugaton bevált gazdasági rendszere egy félszázad alatt Erdélyben is elég elviselhető helyzetet teremtett, az államgépezet Bécsből intézett működése rendet és nyugalmat biztosított. Ahhoz, hogy önálló gazdasági kezdeményezésekkel felvirágoztathassák magukat, Erdély városait nem nagyon engedték hozzájutni a kapzsi ausztriai érdekek, de a kisipar és a szomszédos forgalomban sürgölődő kereskedelem meglehetősen boldogult, így a kolozsvári szorgalmas polgárok is lélezgethettek és élhető viszonyok közé küzdöttek fel magukat. Ennek a polgári közepes jólétnek képét mutatja néhány XVIII. századi kisseb méretű magánház, mint például a régi Király- (most Bratianu) és Minorita-utca sarkán álló ócska épület, mely 1724-ből való s az ajtókeretein és ablakrámaín látható kőbefaragott céhjelmények és kezdőbetűk szerint Újhelyi Gábor aranyművesé volt. Ilyen a volt Majális-utca 10. szám alatti ház is, amelyet Mátéffy Dániel ötvösmester építtetett. Mátéffy Dániel a XVIII. század közepétájától a század végéig élt s abból, hogy a délnyugati vársarkon kívül építkezett, láthatjuk, hogy ekkoriban már a külső és felső szén-utcai városrész is népesedőben volt.

A Kolozsvár városát övező kőfal-erődítmény úgyis idejét múlta már. A falak álltak ugyan, de többé nem

volt szükség rájuk. Nem volt hadiállapot, nem fenyegette külső erők a polgárok élet- és vagyonbiztonságát.

A Habsburg-politika nem hadviseléssel és fegyveres megfélemlítéssel dolgozott az ausztriai fennhatóság megerősítésén, hanem a belpolitikai viszonyok kialakításával és a kulturális erőpontok megszerzésére irányuló taktikával. Az előbbi irányban az erdélyi románság nemzeti igényeinek öntudatosítása volt az eszköze, az utóbbi irányban a katolikus restauráció támogatása.

A román nemzetiségi kérdés akkor nem érintette közvetlenül Kolozsvárt. Egy 1797-beli kimutatás, mely szerint abban az évben Kolozsvárnak 14.522 lakosa volt, csak 530 román lakosról tud, 6191 református, 4686 római katolikus, 1207 unitárius, 970 lutheránus és 13 zsidó mellett. A görög keleti és a görög katolikus egyház különválását a kolozsváriak csendesén tudomásul vették s mikor Babb János fogarasi püspök 1799-ben megépíttette a kismesterutcai görög katolikus templomot, örültek is, hogy egy új templom szépíti a várost. A Hóra- és Kloska-féle felkelés Erdély nyugati és déli részeiről Kolozsvárig nem hatolt el.

A katolikus restauráció azonban annál inkább megvetette a lábát Kolozsváron. A XVIII. századot lendületes katolikus templomépítő tevékenység tette emlékezetessé Kolozsvár történetében. 1718—1724 között felépült a Farkas-utca és a Király-utca között, a későbbi Egyetem-utca felé néző homlokzattal, a barokk-stílusú kéttornyú jezsuita templom, melyből utóbb, Mária Terézia idejében, piarista templom lett. A Közép-utcában pedig a minoriták emeltek rendházat és templomot. A minoritáké eredetileg a Farkasutcai templom volt, de 1556-ban kitelepítették őket s csak jóval később bukkantak fel a Szent Péter külvárosban, ahol a Szent Erzsébet aggmenház helyén levő faépületben laktak. Innen jöttek be a Közép-utcába. A minorita templom 1760-tól 1766-ig épült, de 1779-ben a rosszul alapozott torony összedőlt és a templom elejét is megrongálta.

A helyreállítás, melyet Johann Sebastian Blaumann, a Bánffy-palota építészé végeztet, Mária Terézia és mások adományai segítségével 1782-ben fejeződött be.

A piaci Szent Mihály-templom jelentős átalakításokon ment keresztül ebben a században. Miután százhatvan évig unitárius kézen volt, 1716-ban visszakapták a katolikusok s hosszú évtizedek folyamán egész belsőjét újraalkották és felékesítették a XVIII. század barokk ízlése szerint. A Nachtigall János és Schuchbauer Antal által készített barokk szószék és oltárok (1740—1750), Gyulai László és Szakái János ötvösök arany és ezüst monstrantiája (1759), valamint Franz Anton Maulbertsch „Három királyok” című oltárfestményei (1750 körül) nagybecsű műkincsei a templomnak.

A nagyszabású építkezések ellenére, melyek a külsőjét széppé és mutatóssá tették, Kolozsvárnak hivatalosan nem volt főváros jellege. Hiányzott belőle a fővárosiassághoz szükséges politikai lüktetés. A fejedelmek Gyulafehérvárát tekintették Erdély fővárosának, a Habsburg fennhatóság alatt pedig Szeben lett a központ s ott szókelt a gubernium. Ha időnként meg is esett, hogy valamilyen kiemelkedőbb politikai esemény színhelyévé lett Kolozsvár, ez csak epizód volt az életében.

És azért mégis volt valami titokzatos varázs, amely miatt Kolozsvár különb volt a többi erdélyi városoknál. Valami vonzóerő sugárzott ki belőle s ez Erdély minden részéből feléje irányította a figyelmet. Lehet, hogy egy ideig a város közismert gazdagsága kecsegtette a vidéket, de a XVIII. századra a nagy gazdagság leapadt közepes jómóddá, ez tehát csak részben lehetett oka Kolozsvár vezetőszerepének. Így talán inkább arra kell gondolnunk, hogy a falai közt hajlékot találó iskolák szereztek meg számára az általános tiszteletet. A református kollégium, amióta Apáczai Cseri János Gyulafehérvárról Kolozsvárra jövelekor, 1656-ban, a fehérvári diákok nagy része ide is utána jött, olyan tudományos lendületet kapott, hogy a XVIII. századra már

főiskolai jellegűvé fejlődött. Egyetemi színvonala volt a katolikus felekezet jezsuita, utóbb piarista iskolájának is. Az unitáriusok, amidőn az óvári klostrom épületét vissza kellett adniok a katolikusoknak, 1694-ben a Belmagyar-utcában építették fel kollégiumukat s ez szintén értékes munkát fejtett ki a nevelésügy terén. Az iskolákból a város szellemi életébe is átáramló magasabb művelődési színvonal kedvező talajt készített a vallásos, tudományos és irodalmi célokat szolgáló nyomdák munkájának is. A kolozsvári nyomdászok nem iparosok voltak, hanem tudósok és apostolok. Legyen elég Heltai Gáspárra és Tótfalusi Kiss Miklóstra hivatkozni, akik az ezerhatszázados évek második felében a kolozsvári nyomdászatot országos, sőt európai hírűvé tették, hiszen Kiss Miklós nyomdájába külföldi fejedelmektől is érkeztek megrendelések. S az, hogy a református kollégiumnak és az unitárius kollégiumnak saját nyomdája is volt, a nagy alkotók, Heltai és Kiss Miklós örökségének méltó utódokra való átszármazását bizonyítja.

Ezen az alapvetéseken növekedett és fejlődött Kolozsvár kulturális élete a XVIII. században. Az elvont, akadémias tudományművelés mellett, amelynek az iskolák voltak a hajlékai, a város jómódú polgársága és művelt közönsége részéről élénk érdeklődés nyilvánult meg a kulturális kérdések, a magyar nyelv művelése és a magyar irodalom pártolása céljából indított mozgalmak iránt.

Bizonyára volt valami része ennek a szellemi élékségnek abban, hogy a gubernium szinte egy évszázadnyi szebeni tartózkodás után 1790-ben végre Kolozsvárra tette át a székhelyét. Most aztán megint itt zajlottak le az országgyűlések. A kolozsvári polgárok büszkéek voltak rá, hogy városuk országgyűlés-tartó székhellyé lett s örömeiknek azzal adtak kifejezést, hogy az 1790/91-i ülészak alatt az országgyűlés tagjait ingyen fogadták szállóvendégekül hajlékaikba. Kolozsvár követei a kormányzék első itteni ülészakán Lukács József, Barta Mózes és Mauksch Tóbiás voltak. Mauksch

COMPILATÆ CON-
STITUTIONES REGNI TRAN-
SILVANIÆ, & PARTIUM HUNGARIÆ
EIDEM ANNEXARUM

Ex Articulis ab Anno Millesimo Sexcentesimo
Quinquagesimo Quarto, ad præsentem hunc usque Mille-
simum Sexcentimum Sexagesimum Nonum con-
clusis excerptæ.

P A R S P R I M A.

TITULUS PRIMUS.

Ekklesiái Dolgokról.

ARTICULUS I.

A' Melly *Religion* lévőknek Tem-
plomok kezekből a' más *Religion* lévők-
től hatalmasul ki-foglaltattak magok *authoritások*-
ból, az ilyen hatalmaskodók ellen *procedállya*-
nak, az ilyenekről irrt *Articulusok* kerint.

ARTICULUS II.

A' Melly Paraszt ember Templomot nem akarna *frequen-*
rálni, hanem az Isteni tiszteletet el-mulatná háromszor
egymás után, az ollyakat a' *Dominus terrestris* Istenhez való
buzgóságából, méltó mentsége nem lévén az olyan Jobbágy-
nak, verettefse kézi kalodába, hogy az által-is az Isteni tiszte-
letre éoktathassa.

A

ARTI-

A „Compilatae Constitutiones“ első oldala.

Tótfalusi Kiss Miklós kolozsvári nyomdájának kiadványa 1695-ből.
Eredetije az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárában.

híres patikus volt, háza és gyógyszerháza ma is áll még s Hintz-sarok néven közismert tájékoztatói pontja a kolozsváriaknak.

Az 1791-i országgyűlést az időszerű kormányzati feladatokon kívül egyéb ügyek is foglalkoztatták, melyeknek csírái akkor valahogy benne voltak Kolozsvár levegőjében. Ezen az országgyűlésen teremtette meg lelkes buzgólkodásával Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaságot. A következő évben Rhédey Mihálynak a Belső Szén-utca (Jókai-, majd Iorga-utca) elején levő úriházában tartotta eJ\$ magyar színelőadásait a Magyar Nemes Színjátszó" Társulat. Ez akkor nem szórakozás, hanem nemzeti igény volt. Két évvel utóbb valóban országos ügyé is vált, anieny nyiben az 1794-i országgyűlésen az erdélyi rendek törvénytervezetet nyújtottak be a Kolozsváron felállítandó országos színház alapítása érdekében. Résztint a Nemes Színjátszó Társaság előadásainak jövedelméből, résztint közgyűjtésből, 1801-ben telket szereztek a színháznak, ez azonban alkalmatlannak bizonyult s így 1803-ban megvették azt a házhelyet, ahol 1813-ra fel is épült a farkasutcai régi színház. A belső berendezés — pénzszüke miatt — csak 1820-ra lett kész s a megnyitó előadást 1821-ben tartották.

Abban az időben ezek nagy eredmények voltak. A guberniumi kor nem volt kedvező a magyar nemzeti eszme és irodalomművelés szempontjából. Aranka nyelv-mívelő társasága tizenégy év alatt se kapta meg a bécsi legfelsőbb helyről kért jóváhagyást s így 1810-ben megszűnt. Hogy az erdélyi magyar nemzeti törekvések ennyit is el tudtak érni, abban nagy része volt az akkori gubernátornak, gróf Bánffy Györgynek, akinek tevékenységével jogosan hozzák kapcsolatba méltatói Erdély és Kolozsvár újraéledését. A főkormányzónak Szebenből Kolozsvárra hozatala ugyanis főként a Bánffy érdeme volt. Kolozsváron mégis kevésbé érvényesülhetett a guberniumra ráneheződő osztrák befolyás, mint a szebeni szász környezetben.

Bánffy György gubernátor emlékét hűségesen őrzi

a főtéri megkapó szépségű Bánffy-palota. A palota építése az 1774—1785. esztendőkre esett. Tervezője és építője a Württembergből bevándorolt Johann Eberhard Blaumann volt, akinek ez a gyönyörű barokk épület egyik legtiszteletreméltóbb alkotása. Bánffy György Szebenben ismerkedett meg vele, ahol ő gubernátorrá való kinevezése előtt főkormányiszéki tanácsos, Blaumann pedig városi építőmester volt.

A barokk-stílus, az úgynevezett „bécsi barokk”, a XVIII—XIX. század fordulóján mélyen belenyomta a bélyegét Kolozsvár arculatába. A város ekkoriban emelt palotái, mint a Király- (Bratianu-) utcai Bánffy-ház, a főtéri Jósika-ház, a Farkas- (Cogalniceanu-) utca 7. szám alatti volt Teleki-ház, úgyszintén a nagyobb-szabású magánépületek, mint a Belső és Külső Monostor-utcai mágnásházak, mind a barokk-stílus jellegzetességeit viselik.

A belváros templomai közül a XIX. század első harmadában készült el az evangélikusok temploma, a Főtér és a Belmagyar-utca sarkán. Építése Liedemann Márton lelkipásztorkodása idejére esett, felszentelése 1829-ben történt. Az 1690-es évek óta az evangélikusok ugyanezen a helyen, a papilak imatermében tartották istentiszteleteiket, de templomuk nem volt. A lutheránus felekezet régebbi történetét különben homály fedi s ez hihetőleg azzal magyarázható, hogy jó darabig a lutheri gyökérből kiindult reformáció kryptokálvinista irányához húztak a kolozsvári evangélikus hívek, mindaddig, míg az erőskezű Zabanius szász püspök keményen ki nem mondta, hogy a kolozsvári evangélikus gyülekezet eddig kryptokálvinista volt, de ezentúl orthodoxus lutheránus fog lenni. Ez valamikor 1700 körül történt s a kolozsvári luteránus eklózsianak ezt az időpontot megelőző mindenféle könyvei, iratai és feljegyzései nyomtalanul eltűntek, valószínűleg azért, mert Zabanius még az emlékét is el akarta törölni a kryptokálvinista eretnekségnek.

A XIX. század elején fellépett demokrata szellem a közművelődés és a népjólét irányítását mindinkább

megosztotta az addigi irányító osztály, a főnemes jóitevők s az új befolyáshoz jutott irányító tényező, a gazdasági és kulturális erőket természetesen összpontosító városok között. Ebből az az előny származott, hogy míg a főnemes pártfogók ilyen vonatkozású tevékenysége ötletszerű volt, addig a városok kezébe áttevődött vezetés tervszerűvé vált. Ekkoriban indult meg a városokban az utcák kikövezése, gyalogosok használatára való járdák készítése, a közvilágítás berendezése. Kolozsváron is megszülettek ezek az újítások. Az 1830-as években Kolozsváron nyílt meg az első erdélyi sétatér, az első könyvesbolt és az első (az akkori mértékkel mért modernebb igényeknek is megfelelő) szálloda.

A külvárosok is nőttek és terjeszkedtek. Kiepült a szénutcai és monostorutcai tized, a hidelvei külváros tengelyeként létrejött a hosszú és egyenes Nagy-utca (az az utca ez, amely ma Ferdinánd király-út néven a vasútállomástól vezet be a városba), a Külmagyar- és Külközép-utca már elért Szentpéterig s azt is Kolozsvár külterlkévé olvasztotta, úgyszintén benépesedett a Szamos folyó és a Szamos-árok (Malom-árok) közti terület, a Kétvízköz.

A guberniális Erdélyország utolsó kolozsvári országgyűlése, 1848 májusában kimondta a Magyarországgal való uniót. Erről az emlékezetes országgyűlésről nevezték el aztán a Belmonostor-utcát, minthogy az unió kimondása az utca déli során álló városi vigadóban, a Redoutban hangzott el, — Unió-utcának. (Akkor az erdélyi román püspök szavazata is hozzájárult az unió törvénybeiktatásához, de az erdélyi románoknak a magyar uralom ellen 1892-ben Ferenc József császár és király elé 'terjesztett panaszirata, a memorandum, — melyről az Unió-utca a mai Strada Memorandului nevet kapta — annak a ténynek a dokumentuma, hogy az unió mellett 1848-ban leadott román püspöki szavazat nem azt a véleményt fejezte ki, melyet a nemzeti öntudatra ébredt román nép akart.

Az 1848/49-i szabadságharc alatt, 1848 november 16-tól december 25-ig osztrák megszálló csapatok lepték

el Kolozsvárt. A szabadságharc leverése után az osztrák elnyomás nem tűrte, hogy a hatósági főhivatalok Kolozsváron maradjanak és így ismét Szeben lett egy időre Erdély kormányzósági székhelye. 1861-ben még egyszer visszaköltözött a gubernium Kolozsvárra, de az 1867-i kiegyezéskor végérvényesen életbe lépett Erdély és Magyarország uniója s ezzel a főkormányzók letűnt a történelem színpadáról.

A FERENC JÓZSEF-I KOR.

A Ferenc József-i korban Erdély mind gazdaságilag, mind művelődésileg, mind politikailag vidékké süllyedt. A nevéből „Délkeleti Felföld”, illetőleg Budapesthez viszonyítva „Királyhágóntúli kerület” lett.

Vidéki várossá esett vissza Kolozsvár is. Ez ugyan a külsején nem látszott meg, mert egyre fejlődött, épült és szépült, de lelkileg és szellemileg elvesztette az önállóságát. Aki érvényesülni akart, mind Budapest felé tekintgetett és vágyakozott.

Ám azok a kolozsváriak, akik az erdélyi szellem hű örökösei voltak, kitartottak Kolozsvár mellett és megőrizték számára az Erdély fővárosát megszabó színvonalat.

Nyugalmas, békés, olykor szinte álmos esztendők voltak ezek. De alkalmasak voltak a munkára, az alkotó tevékenységre is. A budapesti parlament politikusai jogáspolitikát folytattak, Erdélyben csendesen menedélt az útján a mindennapi élet. Hogy a csend vihar-előtti félelmetes csend volt, nem igen gyanították.

Az osztrák uralom végeztével, 1872-ben, Kolozsvár állami egyetemet kapott, melynek eleinte a volt jezsuita iskola és zárda épülete nyújtott otthont, majd 1902-ben megépült a hatalmas központi egyetemi palota s széles, modern homlokzatát büszkén emelte az ódon Farkasutcai házak fölé.

A Belmagyar-, azaz akkor már Kossuth Lajos-utcában, az unitárius kollégium kapott három utcára néző terjedelmes palotát, 1901-ben. A református ókollégium kiegészítésére meg a Bethlen-bástya szomszédságában építettek kétemeletes, új épületet.

A Főtéren 1902-ben leplezték le Mátyás király remek lovasszobrát, Fadrusz János kiváló alkotását. Kós Károly szerint: „a legművészebb szobor, melyet valaha magyar művész alkotott — és az a szobor úgy van elhelyezve a maga templomhátterével, hogy párja a világon alig akad.”

A Trencsényi-tér, a régi kolozsvári polgárok „Trencsin-vári piac” néven ismert fa- és szénavásártelepe, úgy átalakult, mintha bűvös vesszővel varázsolták volna el. Nagy, kietlen, pocsolyás és sáros tér volt; csak kunyhók és vásáros népnek való fogadók szegélyezték, melyek a „Két ágyú”, vagy a „Három lilium” zengzetes címét viselték. Mindössze a délkeleti részén terpeszkedett egyetlen nagyméretű épület, a sárga kaszárnya, mely az 1860-as évek óta áll ott. A térnek ezen részét már előbb is katonák használták s mint Jakab Elek írja, a neve is onnan származott, hogy a XVIII. században egy Trincseni Ferenc nevű kapitány „a katonaság gyakorlásának ürügye alatt a teret elfoglalta, körülötte magas sáncot hányatott s a városi közönséget annak használatától eltiltotta”. — Mindez most pár év alatt megváltozott. A „Három lilium” helyére 1895-ben felépült a Református Theológia, aztán nemsokára az Erdészeti Palota, a Pénzügyigazgatóság; 1902-ben az Igazságügyi Palota, végül 1906-ban az új Nemzeti Színház; s a teret Bocskay-térnek, a színház mögötti részét pedig Hunyadi-térnek nevezték el.

Kár, hogy a nyolcvanas, kilencvenes és kilencszázas évek modern építkezéseinek a város régi, műtörténeti becsü emlékei közül sok minden áldozatul esett. Az ősi várfalakból alig maradt meg valami. A kapuk közül a Hid-kapu még 1895-ben állott, de forgalmi akadálynak minősítették és városfejlesztés címén megsemmisítették

ezt is. Az új épületek — sajnos — nem elég művésziek, sőt egyesek közülök kifejezetten művésztelenek s így nem nyújtanak elegendő kárpótlást az elpusztított és lerombolt régi város-szépségekért.

De természetesen voltak ennek a városfejlesztő buzgalomnak dicséretreméltó tettei is. Ilyen volt a Szent Mihály-templom környékének a tövébe épített bódéktól, viskóktól, lomtáraktól való megszabadítása. Igaz, hogy közben a templom bejárata előtti szép árkádos portikust, König Jánosnak az ezerhétszázas évekből való alkotását is elhordták a helyéről, de ezt legalább nem rombolták le végképpen, hanem a Szentpéteri templom előtt újonnan felállították.

Sikerült kezdeményezés volt még a Trencsényi-tér feletti domboldal, a Házsongárdra felkúszó Majális-út és a Séta-téren túli Szamos-balpart villanegyeddé való kiépítésének megindítása. Legkorábban a Trencsényi-tértől a dombra menő Attila-út villasora, a „tisztviselő telep”, alakult ki. Persze nemcsak tisztviselők építkeztek itt, hanem tanárok, vagy a város forгатagából kivágyó üzletemberek is. De az új villatelepülések első építői főleg a tisztviselő osztályból kerültek ki.

Mert Kolozsvár az 1890-es és az 1900-as években már túlnyomóan hivatalnok- és iskolaváros volt s meglehetősen katonaváros is. A régi Külközép-utca (melyet éppen katona jellegére való tekintettel Honvéd-utcának kereszteltek át) és a vele párhuzamos Zápolya-utca egész kaszárnyavárosrészt öleltek körül. Korzoidőben csak úgy tarkállottak az egyenruhák a Főtéren és a Sétatéren.

A Fellegvárban szintén kaszárnya volt. Országalapító Szent István király napján innen dördültek el a vaktöltéses ágyúütegek üdvlövései.

Aztán kitört a világháború. A katonák és az ágyúk kimentek a harctérre.

A VILÁGHÁBORÚ UTÁN.

Kissé talán hosszúra nyúlt a Fellegvári kilátóról való városszemle. De szükség volt rá, hiszen jobban megérthetjük a mai Kolozsvárt, ha ismerjük a tegnapi, a száz év előtti, az ezer év előtti. Az, ami volt, rokonabbá teszi és közelebb tudja hozni a szívünkhöz azt, ami van. A régi Kolozsvár, amely a mi városunk volt, de amelyben a város új urai szerint mi idegenek vagyunk, a múlt emlékeinek fényében előmutatja magát a mai Kolozsvár új és átalakult arcvonásai közül és megnyugtat, hogyha a világ immár meg is változott körülöttünk, ő azért megmarad továbbra is a mi otthonunknak.

A mi otthonunknak, akik ittmaradtunk. Mert a repatriáló vonatok és a mostohára fordult idők sok régi kolozsvárit elvittek innen. A hivatalnokváros hivatalnokai, akiknek egyik hónapról a következőre más állam hivatalában kellett volna szolgálniuk, legtöbbször útra keltek s azokat, akik ittmaradtak belőlük, lassanként majdnem mind kiselejtezték. Új emberek jöttek a hivatalokba. Az iskolaváros, melynek büszkesége az egyetem volt, 1919-ben búcsút vett a Ferenc József tudományegyetemtől és annak professzoraitól s az üressé vált egyetemi épületekbe látta beköltözni a Ferdinánd király egyetemét és az új tanári kart. A magyar felekezetek ősi iskolái maradtak csak meg, megerősödve az 1910-es években épült gyönyörű róm. kat. leánynevelő-intézettel, a Marianummal s a réf. leánygimnáziummal, melynek az egyház a volt Király- (most Bratianu-) utcában emelt szép, modern épületet, miután az erre a célra szánt magyarutcai pompás iskolatelkét kisajátítás folytán elveszítette. A többi tanintézetekbe új tanárok és új diákok jöttek. A katonaváros kaszárnyáiból is elmentek a régi katonák és új katonák jöttek a helyükre. Az ódon város befogadta az új érkezőket, lakosaiul és polgáraiul fogadta őket, átadta magát nekik, — de azért otthona maradt azoknak is, akik a régiek közül ittmaradtak.

Kolozsvár az utolsó emberöltő alatt nagyon megnőtt. 1891-ben 32.756 lakosa volt, az 1910-i népszámláláskor már 60.808. Ebből a sokaságból a református felekezethez tartozott 20.726 lélek, a római katolikushoz 19.021, a görög katolikushoz 8646, az ágostai evangélikushoz 2016, az unitáriushoz 1921, a görög keletihez 1359 s a zsidóhoz 7046. A nemzeti megoszlás százalékaránya a következő volt: 83.4% magyar, 13.4% román, 2.8% német, 1.2% egyéb. Két évtizeddel utóbb, 1930-ban, a román állam rendezett népszámlálást. Az adatok feldolgozása már megtörtént, de még csak félig illetékes értesülésekből halljuk, hogy állítólag a kolozsvári lakosság román részének számaránya 49%-ra emelkedett s az összes többi nem román polgárok együttvéve adják ki a másik 51%-ot. A város népessége ma 103.000. E számok megerősítése és egyéb részletadatok közlése hivatalosan mindeddig nem történt meg. Kolozsvár város tisztiorvosi hivatala havi kimutatásokat szokott készíteni s ezek rendszerint úgy tüntetik fel a helyzetet, hogy a románok halálozási arányszáma kisebb, mint a magyaroké, míg a születési arányszám hullámzik: egyik hónapban a magyaroknál, a másikban a románoknál érkezik több újszülött. A magyarok kedvezőtlen halálozási arányszámát valószínűleg arra az okra kell visszavezetnünk, hogy a régi kolozsvári magyar lakosok soraiban a legöregebb nemzedékek is képviselve vannak, akik fiatalságuk óta itt éltek s vénségükre is itt maradtak, a házsongárdi temető borongós elősejtelveivel a szívükben, — az impériumátvétel után rohamosan megsokasodott román népesség zömét ellenben az életük virágjában és munkabírásuk teljességében levő nemzedékek teszik, akiket a hivatalok, a munkalehetőségek, az új terület friss kereseti reményesei vonzottak Kolozsvárra. Természetes, hogy ebben a felső korhatárt még el nem ért népességi rétegben ritkább a halál aratása.

Amit a számok a százalékarányok eltolódásáról mondanak, Kolozsvár történetének tanulságai alapján könnyen megérthető. Kolozsvár az erdélyi medencének

olyan egyensúlyi pontján fekszik, mely akkor is Erdély fővárosává predesztinálja, ha a politikai elgondolások vagy gazdasági érdekek mást kívánnának. A fejedelemség idején hiába léptették elő mesterséges módon Gyulafehérvárát országszékhellyé s hiába tették a Habsburgok a guberniumot Nagyszebenbe, időről időre mégis csak mindig visszakерültek az országkormányzás szervei és hivatalai Kolozsvárra. A megnagyobbodott Románia új területi berendezkedése is mellőzni akarta Kolozsvárt s az erdélyi kormányzótanács, a Consiliul Dirigent, kezdetben Szebenbe vitte hivatalait: de nagyon rövid idő múlva már a román főhivatalok is Kolozsvárra csoportosultak át. Erdélynek nem Szeben, nem Brassó, nem Marosvásárhely, nem Várad, nem Arad és nem Temesvár a fővárosa, hanem Kolozsvár. Ez teljesen megmagyarázza az országa kiszélesedett határai közt elhelyezkedést kereső románság Kolozsvárra áramlását.

A magyaroknak a román térfoglalás következtében a politikai, közéleti és gazdasági élet főbb pontjairól vissza kellett vonulniuk. A városkormányzás egészen román kezekben van, csak elvétve sikerült a Magyar Pártnak a vezető román pártokkal úgy megegyeznie, hogy a tanácsban két-három magyar tagnak is helyet szorítsanak. Ez a képviselő azonban teljesen az esetlegességtől függ, mert a hatalmon levő román pártoknak rendszerint eszük ágában sincs a Kolozsváron élő magyarok számarányát figyelembe venni. Azok az intézmények, melyek városi vagy állami jellegűek voltak, illetve állandó költségvetési tételt képező községi támogatást, vagy államsegélyt élveztek, ma mind a románok birtokában vannak. így az egyetem, a klinikák, az állami iskolák, a hivatalok, a nemzeti színház, a városi zenekonzervatórium, a sporttelep és egyebek. A pénzintézetek, kereskedelmi és ipari vállalatok szintén nagyon megéreztek a változott helyzet hátrányait. A legrégebb kolozsvári bankok közül az 1868 óta fennálló Kolozsvári Takarékpénztár súlyos válságon ment át, az Erdélyi Bank és a Leszámítoló Bank megőrizték

ugyan egyensúlyukat, de a nagymértékben kedvezményezett román bankokkal csak óriási nehézségek árán tudják állani a versenyt. A velük körülbelül egyidőben felállított Econonral bankot a legújabb időkben számos tőkeerős és a bukaresti pénzügyi kormányzat által programmszerűen támogatott román nagybank váltotta fel. A pénzpiacon ma ezek uralkodnak. Kereskedelmi és ipari vállalatainknál az úgynevezett román nemzeti munkavédelmi propaganda okoz súlyos bonyodalmakat. A propaganda követelése az, hogy miután Nagyromániában a népesség 80 százaléka színromán, a vállalatok alkalmazottai közt is 80 százaléknyi román elemnek kell lennie. A gyakorlatban arról szó sincs, hogy ennek megfelelően a román vállalatok alkalmazottai sorában 20 százalékig a nem románok is helyet kapjanak, de a kisebbségi vállalatokat sürgetik, hogy személyzetüket 80:20 arányban a román elem javára cseréljék át. Hogy ez hány és hány kisebbségi alkalmazottat tesz munkanélkülivé és földönfutóvá, ha tényleg kikényszerítik a keresztülvitelét, elgondolható.

Az államéleti, közigazgatási és gazdasági előretörés mellett Kolozsvár románsága kulturális téren is nagyot fejlődött. Az egyetem fakultásain az első évek tapogatózásai után komoly és értékes tudományos munka indult meg. A Ferdinánd király egyetem tanárai, — amint a hajdani Ferenc József egyetem professzorai közül is számosan megtették, — az elvont tudóskodás köréből kivonulnak a közélet porondjára is, nagy súlyt fektetnek a népművelésre, amihez élénk politikai szereplésük arányában és pártállásuk szerint egy vagy más vonatkozásban mindig ki tudják eszközölni a mindenkori kormányok támogatását. A román sajtó rendkívül megerősödött. A Kolozsváron megjelenő helyi lapok szerkesztőségein kívül az összes jelentős bukaresti lapoknak is van kolozsvári szerkesztősége. A román szépirodalom a kolozsvári románság köreiből nagyérdemű közönségre akadt. A fejlődő román képzőművészet tanúbizonysága gyanánt minden nagyobb ünnep táján fegyelemreméltó kiállítások és tárlatok szoktak lenni

Kolozsváron. A nemzeti színházban felváltva működik az operatársulat és a drámai társulat. Az operaelőadások sok éven át művészi eseményszámba mentek, de anyagilag annyira megterhelték a színházat, hogy újabban a pár évvel ezelőtti színvonal valamicskét hanyatlott, azonban még így is magas fokon áll.

A román egyházak életében a vallásos érzés ápolása mellett a nemzeti eszme hangsúlyozása áll előtérben. Az egyházi munka élén az impériumváltozás után Kolozsváron létesített görögkeleti és a Szamosújvárról idehelyezett görög katolikus püspökség áll. A görög keleti püspökség székesegyháza a hajdani Trencsényi-tér (most Cuza Voda-tér) északi részét elfoglaló volt Kispark helyén áll, építése 1924-től 1934-ig tartott. A püspökség és a görög keleti teológia céljaira a liberális kormány 1934-ben a volt erdészeti palota épületét ajándékolta adta a görög keletieknek. A görög katolikus egyház a római szentszék intézkedése folytán a minoriták templomát kapta meg püspöki székesegyházzal. A mögötte levő telken 1934—35-ben épült fel a püspöki székház és teológia teljesen újszerű, szögletes stílusú, simavonalú, hatalmas modern palotája.

Az 1920-as évek óta bámulatosan kiépültek Kolozsvár külterületei és villanegyedei. Ha valaki évek óta nem látta, ma alig ismerné meg a külső Kolozsvárt. A Házsongárdnak azon a részén, melyhez a Majális-utca (Strada Régala) vezet fel, a Tordai országút (mai nevén Feleki-út) mindkét oldalán, a volt Attila- (most Andrei Muresan) út környékén, el szinte a Békásig, aztán a Séta téren túli Szamos-balparton, a Dónát-út végéig és a Hójáig egész városrészek nőttek ki a földből. Évente százával épülnek új családi házak. A külső kétvízközi Szamos-part vidékén, a vasúti töltésen túl, szintén kiterjeszkedett a város, de oda inkább a szegényebb népesség, a munkásság húzódott. A Belváros és a többi belső kerületek területén is megjelentek a legújabb építészeti modor négyszöges tagoltságú, lapostetejű, egyenes vonalú épületpéldányai. Az építetők túlnyomó többsége román. A magyarok közül ma-

napság keveseknek telik építkezésre: örül, aki megtarthatja a régi ingatlanát, ha volt; de legtöbben az olcsóbb bérű kislakásokba szorultak.

KISEBBSÉGI MAGYAR ÉLET

Igen, a magyarság, mint Erdélyben mindenütt, Kolozsvárott is megszegényedett.

Milliomosai különben se nagyon voltak. Voltak jó módú tőkései, vagyonos polgárai, gazdag mágnásai, de a tőkét és a vagyont a betétállományú pénzek elértéktelenedése, a megmaradt vagy újraösszekuporgatott tőkécskéket néhány banknak az 1931-beli gazdasági válság folytán kért kényszeregyessége ijesztően leapasztotta; olyan ipari, vagy kereskedelmi nagyvállalat pedig, amely a pénzügyi élet vérkeringését a magyarság anyagi érdekeinek szolgálatában észrevehetően felpezsdítette, vagy felpezsdíthette volna, Kolozsváron tulajdonképpen nincs és nem is volt. (Kifejezetten magyar kisebbségi nagyobb ipari vállalat talán egyedül a Minerva nyomdai és kiadó rt.) A mágnások gazdagságát a földbirtokreform során ért veszteségek fűrták oldalba.

A város közéletében való érvényesülés és rangszerzés útjai szintén megszűkültek a magyarok előtt. A városi, vagy állami közigazgatásban befolyáshoz, a hivatalokban jobb állásokhoz magyarok nem juthatnak. A mágnások, akiknek személyéhez hagyományos tisztelet kapcsolódott régen, elvesztették egykori élszerpüket. A kisebbségi magyar élet kiemelkedő és vezetésre hivatott alakjait csak saját faj testvéreik rokonszenve, érdeklődése és szeretete veszi körül, ez pedig nem biztosít fényes pozíciókat. A magyar ügyek szolgálata ma nem annyira előnyöket jelent, mint inkább áldozatokat kíván.

Kiszorult a magyarság a politikai életből is. A szükség természetesen meghozta az erdélyi magyarság politikai szervezetbe való tömörülését, de ma a magyar

politika kimerül az önvédelemben. Az államkormányzatban való tevőleges és alkotó részvételre a romániai pártpolitikai viszonyok nem adnak módot a kisebbségeknek. Annak a magyar politikai tevékenységnek, mely ma Romániában folyik, Kolozsvár a középpontja. Itt van az Országos Magyar Párt elnöksége, mely a magyarpárti ügyeket irányítja s a párt számára programról gondoskodik. A párt elnöke most Bethlen György gróf, előtte Ugrón István s kezdetben Jósika Samu báró volt. Jósika Samu előzőleg a Magyar Szövetség néven tömörült magyar mozgalom élén állott, mely a romániai magyarság összességét pártonfelüli, magasabb és egyetemesebb nemzeti szervezetbe szeretne volna összefogni. A Magyar Szövetség működése elé azonban az államhatalom akadályokat gördített s így egyetlen megoldásként egy magyar politikai párt megalkotása maradt csak hátra. A pártalakítás Magyar Nemzeti Párt név alatt 1922-ben meg is történt. De már a párt megszervezése előtt, 1922 január havában, egy Magyar Néppárt is létesült, melynek kezdeményezése Kalotaszegről indult ki, alakuló gyűlése és szervezkedése azonban Kolozsváron folyt le. Ennek vezetői Kós Károly és Zágoni István voltak. Célkitűzéseiket a Magyar Nemzeti Párt programjától az különböztette meg, hogy nagyobb mozgékonyt, több demokráciát és az országpolitikába való lendületesebb beavatkozást sürgettek. Nem egészen egy év leforgása után, 1922 decemberében a két párt Országos Magyar Párt néven egyesült. A demokratikus elvek mélyebbreható érvényesítését és a pártnak a magyar nép minden rétegével közvetlen érdek- és életkapcsolatba jutását az úgynevezett magyarpárti Reformcsoport tovább is követelte, míg 1927-ben az elégedetlenek ismét Néppárt néven, ezúttal dr. Kecskeméthy István elnöklete alatt, kiszakadtak a pártból. A kiszakadásnak nem támadt jelentős visszhangja. Ma tehát a romániai magyarságnak csak az Országos Magyar Pártban van hivatalos pártképviselése. A párt ennek ellenére sem találta még meg az utakat és módokat a romániai magyarság olyan mér-

tékü egybefogására, hogy az egységből senki se hiányozzék.

Az Országos Magyar Pártnak mindenütt vannak helyi tagozatai. A kolozsvári tagozat ügy buzgó védelmi munkát fejt ki egyes polgári sérelmek orvoslása, a föld-reform végrehajtásával kapcsolatosan felmerült sérelmek jóvátétele, a magyarságnak Kolozsvár város vezetésében való képvisellete érdekében és hasonló ügyekben. Elnöke Vásárhelyi János református egyházkerületi főjegyző.

A magyarság jövőjét valószínűleg nem a pártszervezet fogja eldönteni, hanem egy olyan előrelátó, bölcs és körültekintő, ám e mellett határozott és öntudatos népnevelés, amilyenre a magyarpárti körökben éppen úgy gondolnak, mint a párt működését bírálók köreiből, de amelynek életet vagy halált jelentő fontosságára a romániai magyar nép egésze nem döbönt még rá. Valami egységes magyar kisebbségi nemzetársadalomnak kellene létrejönnie, melyben nincsenek osztálykülönbségek és érdekellentétek, hanem mindenkinek megvan a feladata, a helye, az egymásért való közösségi felelőssége. A művelt és iskolázott magyar értelmiségnek arra az alapelvekre kell berendezkednie, hogy akármilyen pályán működik is valaki, kötelességei végzésében az önfenntartásnál magasabb hivatást kell látnia. Mint Makkai Sándor mondja „Magunk revíziója” című könyvében: „az intellektuális pályán maradtak vagy leendők kis serege nemzeti jelentőséget csak mint a népért élő, a nép közt élő, a népet szolgáló vezetőréteg nyerhet.” Óriási feladatok várnak a romániai magyarság tanult rétegére a nép gazdasági és szellemi megerősítése terén. Ennek azonban nem abban a formában kell megtörténnie, hogy a többet tudók leereszkednek és tanítják a tudatlanokat. Az erdélyi magyar népnek sajátos értékei, a nemzeti kultúra szempontjából megbecsülhetetlen őskincsei, nemzedékeken keresztül átöröklött hagyományos erkölcsi és világnézeti szempontjai, az atyái földjébe rögződő elpusztíthatatlan gyökerei vannak. Ezeket kell a romániai magyarság nagy értékállo-

mányának alaptökéjéül venni. A másik, minden erőnket próbára tevő, végzetesen komoly feladat a magyar munkásság lélek szerint való beolvasztása a kisebbségi magyar nemzettestbe. A magyar munkások és a többi magyarok között ma már nem áll ott elválasztó akadályként a tőke, vagy az osztálykülönbség: a kisebbségi magyarok mind nagyon hasonlók, sőt egyenlővé lettek a bizonytalanságban, mely környezi őket. A nép, az értelmiség, a munkásság együtt másfélmillió magyar lelket jelent. Ez az a közösség, az az élő test, melynek minden egyes tagja rá van utalva a többi tagokra és amelynek képesnek kell lennie, — bármily mostohák legyenek a körülményei, — hogy önmagát fenn tudja tartani és minden egyes tagját el tudja tartani, külső segítség nélkül, százféle megpróbáltatás ellenére.

Ehhez az egységbeolvadáshoz, mely végelemzésében sokkal inkább a lelkületen múlik, mint a szervezeten, irányításra, útmutatásra, példaadásra van szükség. Kell egy tűzhely, amely meleget áraszt és világosságot küld szét. Kell egy szív, amely ütemet dobog az életnek és felfogatja, tisztítja, folyton felfrissíti a vérkeringést.

Kolozsvárt mind történeti múltja, mind a mai helyzetben rászakadt erőpróbák folyamán való helytállása kötelezi ennek a feladatnak a hordozására. Itt, ahol a politikai tévesztés és a sorozatos gazdasági vereségek folyamán is elég erős maradt a magyar szellem arra, hogy kulturális értékeit megtartsa, sőt kultúrájának élőfáján sok ágat új virágba borítson, további küldetés is vár a felelős tényezőkre.

Tagadhatatlan, hogy az erdélyi magyar szellemi életnek Kolozsvár ma még inkább középpontjává lett, mint valaha. Igaz, hogy nem egy próbálkozása könnyűnek találhatik, ha a tárgyilagosság mérlegére tesszük s nem egy megmozdulása szárny szegett vergődés csupán, ha a világviszonylatokkal való összehasonlításban nézzük. És mégis: nem lehet letagadni, hogy Kolozsváron a magyarság élete a lemorzsolódás sodrában sem vált meddővé, gyümölcstelenné. Ha volt valami a világháború utáni erdélyi magyar nép történetében, ami

érdemes a feljegyzésre, ebben a krónikában a legszebb fejezetek Kolozsvárt illetik.

A háború nyomorúságai és a Magyarországtól való elszakadás hatásaként beállott aléltásból és csüggedésből elsősorban az egyházak munkája térítette észméletre azokat, akik ittmaradtak. Az egyházak rámutattak, hogy Istennek bizonyára valami megrendítően komoly célja van ezekkel a változásokkal, és a változott viszonyok között is odaadó, hűséges és egész-szívvvel végzett munkát kívántak mindenkitől.

S a munka megindult. Annak ismertetésére nincs terünk, hogy a különböző magyar egyházak Kolozsváron székelő főhatóságai az egész ország területén milyen hitébresztő és szeretetmunkát gerjesztő lelki toborzást fejtettek ki, de ami Kolozsváron végbement, fogalmat nyújthat a többi részekről is. A református egyház, mely Kolozsvárnak még ma is legnépesebb felekezete, boldog áldozatkészséggel vette ki részét a ref. leánygimnázium, a református kórház és diakonissza-intézet, a református aggmenház és napközi gyermekotthon felállításának tevékenységéből; szeretettel fogadta a belmisszió kezdeményezéseit, a vasárnapi iskolát, ifjúsági munkát, leányszövetséget, nőszövetséget, férfiszövetséget. A római katolikus felekezet sokoldalú buzgólkodása nem kevésbé értékes. Azzal, hogy a ferencrendiek békási Alvernatemplomát, a Bonaventura nyomda kitűnő kiadványait, a missziós nővérek önfeláldozását s a Központi szálló vezetésébe bevitt keresztény üzletgyakorlatát, a Kolping tevékenységet és a róm. kat. népszövetséget megemlíjük, félig se soroltuk elő mindazt, amit érdemes és tanulságos volna itt elmondanunk. A kicsiny unitárius egyház is példásan működik: a szorosán vett hittevékenységeken kívül a Dávid Ferenc Egylet és az Unitárius Irodalmi Társaság kereteiben kínálkozó alkalmakat használja fel a kultúra csiráztatására. Az evangélikusok szintén kevesen vannak számbelileg és az impériumátvétel első idejében a szász és magyar hívek közti ellentétek meghasonlásokat okoztak köztük, de az

egyenetlenségek elsimultak s most egy száz és egy magyar lelkésszel az élükön dolgoznak az anyaszentegyház javán.

Ha az egyházak az Igeről, a lelki kenyérről gondoskodnak, vannak az erdélyi magyarságnak Kolozsváron olyan szervei is, melyek a mindennapi kenyérral törődnek. Ha futólagosan is, hivatkoznunk kell arra, hogy több, mint egy évszázaddal ezelőtt, 1825-ben, az amerikai útinaplójáról híressé vált Bölöni Farkas Sándor alkotása gyanánt Kolozsváron nyílt meg, mint magán alapítású pénzügyintézet, a legelső magyar takarékpénztár; a Gondoskodó Társaság. Ez a tény, jegyzi fel Oberding József, „még máig is ismeretlen a magyar banktörténelemben, bár a Gondoskodó Társaság, sajátosan szövetkezeti jellegénél fogva, nemcsak banktörténeti szempontból bír jelentőséggel, de szövetkezet-történeti szempontból is figyelmet érdemel”. Talán nem véletlen tehát, hogy kolozsvári illetékes szakemberek köréből immár Erdély mind szélesebb területeire kihatol a szövetkezeti eszme iránti lelkesedés.

Erdély mezőgazdaságának irányító tényezője régen a kolozsvári gazdasági akadémia volt. Ma a gazdasági akadémia, mely 1932-ben pompás új épülettel gazdagodott, a román oktatásügyet szolgálja. Az impériumátvétel óta azonban a magyar gazdászok főiskolai képzésének szükségessége nagyon megkisebbedett, mivel a nagybirtokokon gazdálkodó magyar földesurak száma a birtokreform folytán erősen megcsappant. A magyarságra nézve tehát nem a gazdasági főiskola, hanem a párhordas kisbirtok és törpegazdaságok életképessé tétele a lényeges. Ennek a célnak szolgálatában áll az Erdélyi Gazdasági Egylet. Megalakulása 1844-re nyúlik vissza, de munkája soha se volt oly égetően fontos, mint 1919 óta. Székhelye Kolozsvár, hatásköre egész Erdélyre kiterjed. Jelenlegi elnöke Bethlen György gróf, ügyvezető igazgatója Török Bálint, aki az „Erdélyi Gazda” című hivatalos lapot is szerkeszti. — Szintén a gazdálkodó falusi nép gyakorlati tanácsokkal és szellemi táplálékkal való ellátását célozza a Minerva R.-T. „Magyar Nép”

című hetilapja, mely Gyallay Domokos és dr. Szász Ferenc szerkesztésében, 20.000 körüli példányszámban jelenik meg.

Nem lenne teljes a Kolozsvárról rajzolt arckép, ha megfeledekeznénk testedző egyesületeiről és turisztikájáról. Az előbbieket, melyek sorában a legrégebb a Kolozsvári Athletikai Club, a hivatalos helyek pártfogása nélkül, a magyar társadalom támogatásával, elég nehezen boldogulnak és mai adottságaik mellett valószínűleg nem alkalmasak olimpia-bajnoki tehetségek kifejlesztésére; a turisztika pedig, melyet főként az Erdélyi Kárpát Egyesület céltudatos munkája tesz komollyá, Kolozsvár közvetlen környékén szűkében van az igazán szép vidékeknek. Így e két sportág egyike se dicsekedhetik mennyiségileg kimagasló eredményekkel, de ennek ellenére minden elismerést megérdemelnek, mert hatalmas közösségtudatosító erő van bennük s ma erre a romániai magyar népnek igen nagy szüksége van.

S ezen a ponton elérkezünk az erdélyi élet egyik sokat vitatott kérdéséhez. Senki se tagadhatja, hogy a közösségtudatra és annak velejáróira múlhatatlan szükségünk van. Olyan tétel-e ez azonban, mely minden létmegnyilvánulásra szabályul húzható? Vájjon kaptafa-e, amelyhez mindennek hozzá kell idomulnia? Éveken át vitatárgy volt erdélyi magyar lapjainkban, hogy ez a közösségtörvény mereven kötelezi-e a művészetet is, vagy pedig itt lehetőséget nyújt bizonyos engedelményekre? Más fogalmazásban: önmagáért van-e a művészet, avagy az a kötelessége, hogy a közösségért legyen?

A probléma eldöntetlen. Valahogy azt érzi az ember, mintha nem is lehetne kielégítően megoldani. A mi létünk az időben folyik le, a mában és a holnapban. A művészet ellenben időfeletti. A mi emberi, társadalmi, nemzeti, kisebbségi közösségeink létkérdései a mába vannak belebogozódva és a holnaptól várnak feleleteket, vagy kivezető ösvényeket. Szabad-e a ma baját és a holnap gondjait koloncul rákötözni az időfeletti művészetre? Az evangélium így beszél: „Ne aggodalmaskod-

játok a holnap felől, mert a holnap majd aggodalmaskodik a maga dolgai felől. Elég minden napnak a maga baja”.

A probléma eldöntetlen, a vita még tart. De a művészet nem vár a döntésre, hanem a mán és a holnapon felülemelkedve, bátran és őszintén hirdeti a világnak a Szépség örömuzenetét, a Jóság jó hírét, az Igazság megnyugtatót és a Békesség vigasztalását.

Kolozsvárnak elég gazdag része jutott ebből az áldott hírmondásból.

Zenekultúrája szép múltra tekinthet vissza. Konzervatóriuma 1819-ben létesült s a huszadik század elejére virágkorába érkezett. Farkas Ödön igazgatósága alatt olyan tehetségeket röpített szárnyra, mint Sándor Erzs, Székelyhidy Ferenc. Amióta a királyutcai Bánffy-házban a román konzervatórium működik, két konzervatóriuma is van a városnak, s a Szentegyház-utcai magyar konzervatóriumban tovább folyik a Farkas Ödön-féle nemes tradíciók szerinti zenekultúra ápolása. Zsembery Elvira, Pollermann Aranka, Kouba Paula, Zsizsmann Rezső művészete igaz büszkesége Kolozsvárnak, s a zeneszerző Delly Szabó Gézára külföldön is kezdenek figyelni.

A képzőművészetet Kolozsváron nem csekélyebb örökség kötelezi, mint a XIV. századbeli két mesteré, Kolozsvári Mártoné és Györgyé. Ezek a sorok, melyek Kolozsvár egészéről akarnak arcképet adni, s nem időzhetnek a részleteknél, összehasonlító méltatás nélkül egyszerűen csak megnevezik az életerős tudású Szolnay Sándort, s a maga idejében szép ígéretnek indult, de kissé meglanyhult Ács Ferencet, mint festőket; a finomízlésű gróf Bánffy Miklóst mint könyvillusztrátort; az erdélyi szépségeket avatott kézzel színekbe foglaló rajzoló D. Berde Amált; a váratlan meglepetésül jelentkezett Gy. Szabó Bélát, mint grafikust; az őseredeti és sokoldalú Kós Károlyt, mint grafikust és mint építész; Vágó Gábort, mint szobrászt. Kolozsvárról származott el Merész Gyula, és Kolozsváron mintázta, jóformán csak a maga gyönyörűségére kitűnő szobrai Szabó Vera.

Most pedig a gondolat és az író toll művészei következnek. A krónikási hűség kedvéért meg kell emlékeznünk az 1888-ban megalakult Erdélyi Irodalmi Társaságról, mely akkor egy teljes emberöltőn át hűséges és tiszteletreméltó munkát végzett. De a mai napoknak nem az Erdélyi Irodalmi Társaság a fóruma. Az Erdélyi Irodalmi Társaság aranykora óta sok idő eltelt. Azóta az erdélyi irodalom a teljes magyar irodalom nagy virágoskertjének egyik ágyasából önálló virágoskertté lett, — ám nem féltő kertészpepecselés, hanem földrengés szakította azzá. Az első új hajtások melegágyául Nagy László „Erdélyi Szemlé”-je kínálkozott, csak hogy ezen a sokasodó virágtermés hamar túlnőtt. A „Szemléből” „Pásztortűz” lett. 1923-ban tizenegy fiatalember (Balázs Ferenc, Finta Zoltán, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Kemény János, Maksay Albert, Szentiványi Sándor, Tamási Áron s még három társuk) kiadta a „Tizenegyek antológiáját”. Ez a könyv nem annyira irodalmi súlyánál fogva érdemel említést, mint inkább azért, mert első számottevő élet jele volt a Romániához csatolt Erdélyben élő magyar fiatalság magáraébredésének. 1924-ben megalakult az erdélyi irodalomban azóta is vezértényezőként fennálló Erdélyi Szépművéses Céh. 1928-ban a Kemény János báró által összehívott „Erdélyi Helikon” írói csoport megindította a hasonló című folyóiratot. Erdélyben számos szépirodalmi folyóirat támadt 1919 óta. Közülük a nagyváradi „Tavaszi” és „Magyar Szó”, a marosvásárhelyi „Zord Idő”, meg a kolozsvári „Napkelet” elég kedvező fogadtatásra találtak a közönség körében, de egyikük sem volt hosszúéletű. Csak két lap tudott megmaradni, a „Pásztortűz” és az „Erdélyi Helikon”, mind a kettő Kolozsváron. Az előbbi a Minerva Rt. kiadói tulajdonából 1934-ben egy független irodalmi csoport kiadásába ment át, az utóbbit a Szépművéses Céh adja ki. A Szépművéses Céh már közel száz kötet regényt, elbeszélést, verset, tanulmányt és színdarabot hozott ki, a Minerva is jelentetett meg néhány szépirodalmi könyvet, de egy idő után népművelési iratok és tankönyvek kiadására tért át. Ezek az erdélyi szépiro-

dalom kolozsvári keretei. Lélekkel és tartalommal e kereteket Erdély írói varázsolják elevenné. Annak a puszta ténynek számbavétele, hogy az erdélyi irodalom legjellegzetesebb kiválóságai közül hányan élnek éppen Kolozsváron, minden külön érv helyett bizonyítja Kolozsvár vezető szerepét. Álljon itt a számos név közül a Bánffy Miklóssé, a Makkai Sándoré, a Kós Károlyé, a Tamási Ároné, az elbeszélő próza mestereié; és a költők sorából a Reményik Sándoré, meg a fiatalabb poéták élére jutott Dsida Jenőé, aztán a humorista Karácsony Benőé. Nem maradhat Kolozsvár magyar íróinak seregszemléje rendjén említetlenül Kovács László, a Helikon és Császár Károly, a Pásztortűz szerkesztője. Áprily Lajos első irodalmi sikereinek, s éveken át költői alkotókedvének is, Kolozsvár volt a színhelye, míg Magyarországra nem távozott. Hunyady Sándort szintén Kolozsvártól nyerte el Budapest. És Kolozsváron született, itt érte el írói késztető és alkotó tevékenységének csúcspontját, csak éppen meghalni költözött Budapestre, a felejthetetlen Kuncz Aladár.

Az erdélyi szépirodalom ma már nemcsak a szűkebb határok között, vagy az utódállamok magyar olvasóközönségénél, de Magyarországon is, szóval az egész magyar nyelvterületen meghódította a szépért lelkesedni tudó szíveket.

Bár hatásában nem ennyire messze-érő, jelentőségében nem kevésbé fontos az erdélyi magyar újságírás. A kolozsvári sajtót különösen mélygyökerű hagyományok teszik küldetészerűen nagyhivatásúvá. Az első magyarnyelvű politikai újság, a „Magyar Hírvivő”, mely 1790-ben indult meg Szebenben, a gubernium és az országgyűlés Kolozsvárra jöttékor, már megindulása évében, kolozsvári lappá lett. Abban a városban, ahol Heltai Gáspár, Tótfalusi Kis Miklós, Veresegyházi Mihály, Telegdi Sámuel voltak a betű első katonái s ahol a nyomtatott szó tisztességét ezeknek az úttörőknek a szelleme ellenőrzi, a közírás többet jelent a hírszolgáltatásnál, vagy éppen hírhajhászásnál. A jelenlegi nehézségek között hősiez szolgálát az a munka, mely

a Bartha Miklóstól alapított „Ellenzék”, vagy a háború utáni s újabban a Magyar Párt lapjaként megjelenő „Keleti Újság” szerkesztőségében folyik. Krenner Miklós, Szentimrei Jenő, Lakatos Imre, Szász Endre, Zágoni István, s a ma már nem tényleges sorbeli, de több évtizedes közírói érdemekre visszatekintő Gyalui Farkas, Balogh Arthur, meg az itt cím szerint meg nem nevezett többi lapoknál dolgozó Sulyok István, Ligeti Ernő (új lapja a Független Újság), Walter Gyula: egytől-egyig kipróbált és értékes emberei a kolozsvári újságírógárdának. A magyar nyelvű zsidóságnak külön napilapja van, az „Új Kelet”. Az időszaki sajtótermékek között — noha baloldali irányánál fogva nem minden körben népszerű — jól szerkesztett voltánál fogva említést érdemel a „Korunk” című folyóirat.

Okvetlenül a legjobb tollú publiciszták, sőt már a szépírók sorában kellett volna helyet adnunk Kádár Imrének, ha őt a betűrovástól egy idő óta el nem szólította volna a színház. A kolozsvári magyar színházügy támogatására létesült színpartoló társaság megbízottjaként előbb rendezője, majd a kiváló dr. Janovics Jenő visszavonulása után igazgatója lett a Magyar Színháznak. Válságos évek, kiszámíthatatlan nehézségekkel viaskodó küzdelmek után most megint olyan színvonalat ért el a színház, amely a régi idők kolozsvári magyar színpadművészetének sem válik szégyenére. Ha az ember ott áll a sétatéri színekör épülete előtt, ahol a Magyar Színház sok viszontagság után állandó hajlékot kapott, s a mostani Román Nemzeti Színház díszes épületére gondol, melyből a magyar színészet kiszorult, vagy a csákány alá került Farkas-utcai ódon épület lelkeshangulatú színházi estéinek hangulatát idézi fel, csak elismeréssel és köszönettel adózhat azoknak, akik a Színekör rivaldáján a legkomolyabb becsvággal és művészetük teljes kifejtésével dolgoznak a magyar kultúráért, feledtetve, hogy itt hajdan, mikor az ócska fabódében az „Ördög pirulái”-t játszták, csak a karzat szórakoztatása volt a cél. Ez persze a régi nyári Színekörnél rendjén volt, hiszen a július-augusztusi hőségben

mulatni és szórakozni menő kolozsvári polgárok semmi többet nem kívántak, csak mulattatást. De azóta végzetesen megváltozott a világ és tragikusan komollyá vált a magyar sors. Így lett a szinköri komédiásházból a magyar kultúrát és művészetet ápoló otthon és menedékhely.

Nagy kár és hiány, hogy a romániai magyar tudományosságnak nincs egy ilyen, az egész magyarság köztulajdonát képező otthona és menedékhelye. Amíg az egyetem magyar volt, magától értetődött, hogy a tudományok összességének ez a hajléka az egész magyarságé. Azonban az egyetem átvétele óta a magyar tudományosság nem talált olyan közös tetőre, mely alatt megvonhatta volna magát. A kolozsvári református teológia keretében 1920-ban az itt maradt egyetemi tanárok és magántanárok bevonásával munkába kezdett ugyan egy felekezeti tanárképző, de ennek működését rövid idő múlva hatóságilag betiltották. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, mely inkább népszerű kultúraterjesztés céljából alakult 1884-ben, esetleg szóba jöhetett volna ilyen tudományos középpont gyanánt, ha alapjai elértéktelenedése és alapszabályainak a román kormányzat részéről való el nem ismerése meg nem gátolta volna mindenféle tevékenységét. Legutóbb megkapta ugyan alapszabályai jóváhagyását, de a szegénység és a hosszas kényszerű tétlenség miatt most saját magának is újból, előlről kell kezdenie mindent. Gondviselészerű jótétemény az erdélyi tudományosság szempontjából, hogy az impériumváltáskor az egyebünnen kiszoruló tudományos munka összefogására készen állott Mikó Imre gróf alkotása, az Erdélyi Múzeum Egyesület. Ennek szakosztályai és György Lajostól szerkesztett folyóirata, az „Erdélyi Múzeum”, valamennyire mégis teret tudnak nyújtani a tudományos munka művelésére. Mikor Mikó Imre 1859-ben, a Bach-korszakban, életrehívta, akkor is súlyos megpróbáltatások terhe feküdt a magyarság életén, s hatvan év múlva, 1919-ben ismét az a feladat hárult rá, hogy ne engedje széthullani a tudományművelésre hivatott

erőket. Mivel azonban könyvtára és gyűjteményei a Ferenc József tudományegyetem használatában voltak a magyar időkben, a Ferdinánd király egyetem is visszatartotta őket s így a különböző egyetemi intézeteknél való hozzájukférés nehézkesebb, mintha egy közös helyiségben volnának elhelyezve. Sajnos, egyes tárakat teljességgel lehetetlen megközelíteni, az őket használó egyetemi fakultás önkényes tilalma miatt.

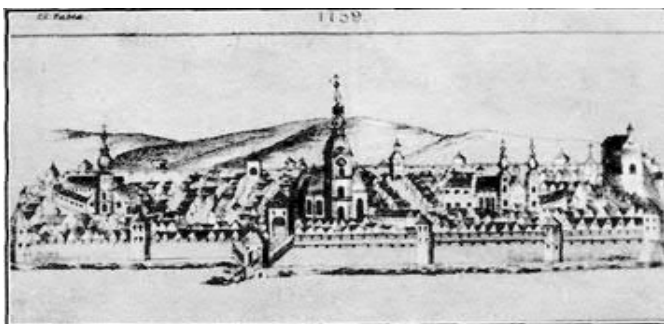
De azért így is élénk és értékes tudományos munka folyik Kolozsváron. A felekezetek közép- és felsőfokú tanintézeteiben az iskolai oktatás mellett a tanárok önálló tudományos búvárkodással is foglalkoznak s végzett munkájuk sokkal több, mint amennyiről a nyilvánosság hall, mert kutatásaik eredményeiről csak ritkán és csak részletekben tudják értesíteni a közönséget. Ezen a téren se kallódott el a nagy elődök, Apáczai Cseri János, Szenczi Molnár Albert, Gyulai Pál, Brassai Sámuel öröksége. Teljes felsorolásra nincs helyünk, de legalább Tavasz Sándornak, Imre Lajosnak, Varga Bélának a bölcsészet, neveléstudomány és hittudomány terén, Szádeczky Gyulának, Balogh Ernőnek, Széli Kálmánnak a matematika-természettudomány terén, Bíró Vencelnek, Kelemen Lajosnak, a történelem, Kristóf Györgynek a magyar nyelv és irodalom, Roska Mártonnak a régészet terén végzett irodalmi munkásságát meg kell említenünk.

A Kolozsváron élő magyarság szellemi életének ez az áttekintése nem arra való, hogy hivalkodás és büszkélkedés tárgya legyen. Inkább elkötelezés van benne. Akiknek Isten ilyen szellemi és kulturális javakat adott, azoknak úgy kell sáfárkodniuk, hogy anyagilag legyöngült és jövő kilátásai tekintetében sötét bizonytalanság felé haladó magyar népünket lelki gazdagsággal, csorbítatlanul megőrzött nyelvünk és kultúránk örökségével, hívő szívvel és csüggedetlen kitartással gazdagítsák, gyarapítsák.

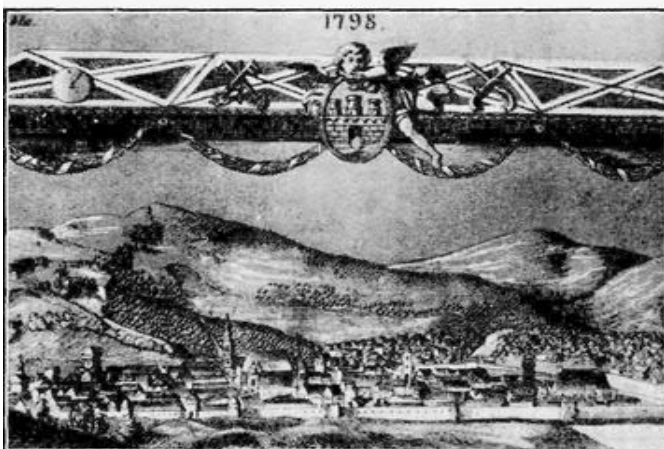
S ebben nemcsak azt az idősebb nemzedéket terhelő felelősség, amely ezeket az értékeket átmentette a múltból, hanem az ifjak nemzedékét is, amelynek fel kell

ismernie és teljesítenie kell a rá váró szent kötelességet. Kolozsvár egyetemének magyar hallgatói is vannak, felekezeti főiskoláin magyar teológusok készülnek az Ige szolgálatára, a középiskolákban erdélyi fiúk és leányok százai tanulnak. Az öregebbek kezéből ők veszik át a fáklyát, amivel világítaniok kell, a lelki kenyeret, melyet Erdély magyarságának eledelül kell vinniök. És nyugodtan elmondhatjuk, hogy ifjaink elértették az idők szavát. Kolozsváron ma nincsen bohó, könnyelmű, gondtalan magyar diákvilág, hanem verejtékes, elszánt, az életmunkára dolgozva készülő ifjúság van. A kolozsvári ifjúsági lapok, az „Erdélyi Fialatok”, a „Hitel”, az „Ifjú Erdély”, az elkerülhetetlen fiatalos szertelenségek ellenére is, remek alapokmányai az erdélyi magyarság jövőjének.

Íme, Kolozsvár arcképe, vagy talán inkább arcképsorozata, Napocá-tól Klusuár-on és Kolozsváron keresztül egészen Cluj-ig. Ezer évnél hosszabb időről számolt be ez a futólagos bemutatás. Azok közül a kolozsvári gyermekek közül, akik e városarckép megjelenésének évében születnek, valószínűleg sokan megérik ennek a mostani évezrednek a végét és meglátják, a kétezredik esztendő hajnalhasadását is. Adja Isten, hogy amit a mi nemzedékünkől megtagadott a végzet, nekik, a jövő Kolozsvár polgárainak, meghozza a friss ezredév; hozzon a falaik közé, az utcáikra, a hajlékaikba, a szívükbe szeretetet, egyetértést, békességet, felvirágzást és boldog életet.

Kolozsvár Monostor felől (1759)

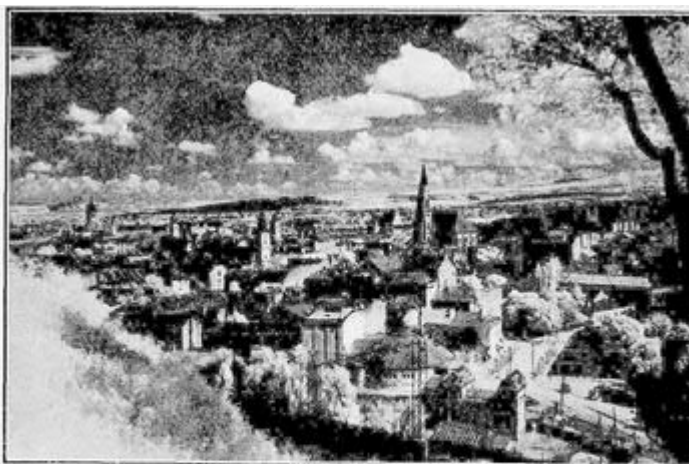

A város délről, a Házsongárd felől (1798)

A Hídkapu-báctya

Kolozsvár

Látkép a Fellegvárból

Vármegyeház

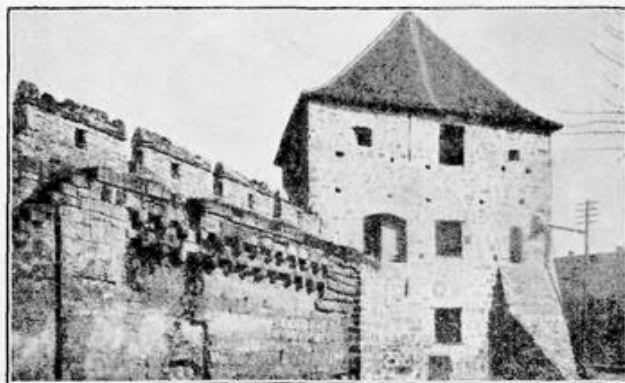
Az alsóvárosi (kétágú)
ref. templom

Mátyás király szobra

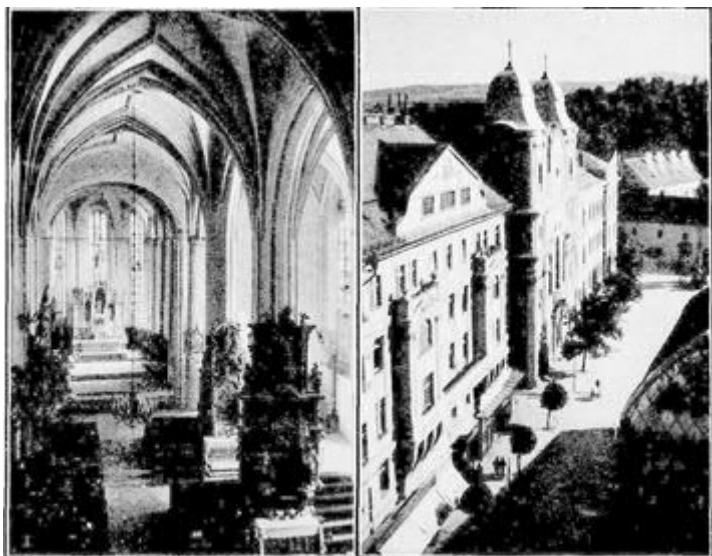

Mátyás király szülőháza

Régi várfalrész és Bethlen-bástya

Kolozsvár

A Szent Mihály templom belseje Egyetem-utca; Plarista templom

A főtér és a Szent Mihály-templom

Kolozsvár

Igazságügyi palota, Nemzeti Színház

Sétányi részlet

Tudományegyetem (Farkas-u. homlokzat)

E L Ő S Z Ó

LUKÁCS ÖDÖN

A történetírás örökítette meg, hogy Szent László király Bihar várának megyéjében a Körös folyó közében vadászat közben egy helyre bukkant, hol angyali intelemre feltette magában, hogy monostort épített a Boldogságos Szűz tiszteletére. E helyet Várának nevezte. Szelíd magyar róna ölén, a büszke Királyhágó veszi oltalmába, patakok beszédes csörgedezése, folyók fodros hullámai teszik felejthetlenné. Az érző szívből oly változatos, meleg hangulatot vált ez ki. Szent László királyon is bizonyára ez a hangulat úrkodott, mert utolsó nyugvóhely etil is e helyet rendelte. Dicső alakjának emléke él is itt minden magyar szívében. Minden rög meséli, hogy mennyi dicső história játszódott le e vidéken. Századokon keresztül a nemzeti erők küzdőtere, magyar legendák termőföldje.

Nagyvárad! Mennyi kedves túlzás van abban, hogy ezt a várost kis Párizsnak, körösparti Metropolisnak nevezték. Aki Pestről leutazott Biharországba, úgy érezte magát, mintha egy új fővárosba érkezett volna.

Miért szerették oly nagyon Nagyváradot? Különbözött talán a többi várostól? Igen. Nagyvárad souverain volt várostársai között. Megvoltak a brokátos történelmi emlékei, éppen úgy mint Kassának, vagy más történelmi városnak. E múlttal azonban sohasem dicsekedett, bár büszke arra, hogy Szent László alapította. A múlt nagy történelmi emlékeivel versenyre kelt a lázas jelen kultúrszelleme. A régi hírnevet produktív kultúrmunkával akarta még ragyogóbbá tenni. Nem kábult el elhunyt fiainak nagyságától, de fiatalos energiával új értékeket termelt a magyar kultúra számára. Aki éjjel kint járt a Bémer-téren, az abban a hiszemben lehetett, hogy Nagyvárad Budapestről kapja a villanyvilágítást és vele a nyugati kultúrszellemet, pedig Budapest Nagyváradtól kapott sok költőt, író-t és kiváló

politikust. A legutóbb szereplő magyar történelmi nagyságok közül Nagyvárad volt szülőhelye Szilágyi Dezsőnek, ez volt otthona Tisza Istvánnak. A nagyváradi Rédey-kertben nyugszik Teck hercegnő egy régi mauzóleumban, ki vérségi kapcsolatot teremtett a Rédey grófi magyar család és az angol uralkodó család között.

Itt van az a hatalmas színpad, ahol Magyarországon Jászai Mari egyetlenegyszer eljátszotta az Elektrát szabad ég alatt. Ez a város adott igen sok elsőrendű színeszt és művészt, innen indult ki a „Nyugat” irodalmi mozgalma. A nagyváradi „Royal”-kávéházban még ma is azoknál a márványasztaloknál isszák a feketét, amelyekre Ady írta ceruzával első verseit. Itt születtek meg Bíró Lajos első munkái, Ernőd, Juhász és Dutka legszebb versei.

Ez a város lakosainak boldog otthona volt. Volt itt munka, polgári jólét, de volt nemes szórakozás is, komoly gond, de lelkes hangulat is, nézetkülönség, de társadalmi összhang is, hagyományokhoz való ragaszkodás, de a haladás eszméi iránt való lelkesedés is. Sok tornya ma is hirdeti a hithűséget, a békét, de nem a felekezeti türelmetlenséget.

Dolgos népe arcán most a gond von barázdákat, de szemük ma is az önérzet fényét tükrözi vissza s szívből ma is meleg szeretet árad.

Nagy erőfeszítéssel igyekszik kultúrsvonalát megőrizni, szorgalmas munkával a közhaladást szolgálja, s magát az európai népek kultúrközösségében továbbra is értékes tényezővé tenni.

Szent László király meghagyta megmásíthatatlan végső akaratául, hogy örök nyugalomra Váradra akar haza térni. A szentéletű király akaratának útjában álló minden akadályt isteni erők küzdöttek le, s halottas kocsija minden vontató erő nélkül érte el Várad határát. Mi ily természetfeletti isteni erőkre nem számíthatunk, de verejtékes kitaró kultúrmunkával kell magunkat méltóvá tenni a nagy király emlékéhez s megerősíteni a jövő nagy nemzeti feladatainak elvégzéséhez.

N A G Y V Á R A D

TABÉRY GÉZA

A KÉTARCÚ VÁROS IFJÚKORA.

A maradandóság mindig elkerülte, ezért maradt minden időben fiatal. Ezért élt polgáraiban igen kismértékben városhagyomány. Ifjúsága olykor a ledérség pereméig tombolta magát. De a hagyományok kötőerejének híján nemritkán tudott első vonalban nekilendülni a haladásnak, fejhosszal előzni magánál nagyobb, jelentősebb városokat.

Ez ő, Nagyvárad, a kiszámíthatatlan! Gátlás nélküli szeszélyek kendőzött leányasszonya, kinél éppoly kevésbé lehet meglepő egyik pillanatban az önfeláldozás lendülete, mint a másikban a rideg számítás. Ma művelt, nagyvonalú, hogy holnap már közönségesnek, felületesnek vagy olcsó szemfényvesztőnek mutassa magát Mérheterlenül rátart arra a hitére, hogy Adyt ő „adta” az irodalomnak, de minden ezer polgára közül egy ha tudja, hogy falai között virágzott legékesebben a magyar renaissance. Istennőt faragott Ady Lédájából, de hatvan esztendeig hagyta jeltelen sírban porladni Fráter Erzsikét, Madách Éváját, feleségét. Hivalkodik az utolsó békeesztendőök szörnyű szecessziójában épült palotáival, miközben a közönyig elunja ama kevés régi, szép építészeti emléket, amit főként a barokk és neoklasszikus korban felejtett itt az utolsó jóízlés.

Kiszámíthatatlan a romantikája! . . .

Körösparti vadgesztenyesoros sétányán Szacsvay Imrének, az 1849-es, Habsburgokat detronizáló vértanúnak szobra áll, s a Bóné-kút felé eső temetőjében alussza örök álmait az a Rulikowszky Kázmér, volt orosz hadseregbeli lengyel százados, aki ugyancsak negyvenkilencben dzsidásaival együtt kivált az orosz armádiából, hogy melléje álljon a magyar ügynek. Né-

hány évvel ezelőtt csaknem ugyanegy napon, Mindszentelek estéje körül, a váradi kommunisták talpig vörösre mázolták be a Szacsvay-szobrot, nemzeti érzelmű polgárai pedig ugyanekkor összebeszélés nélkül gyújtottak egy-egy szál gyertyát a Rulikowszky-síron, hogy a szürke gránit obeliszke mlék ezer gyertyának fényességében ragyogott.

Mi az, ami a peceparti várost e könnyed lelki Janus-acra nagy idők során megmintázta?!

*

Peceparti várost említettünk. Némi vállveregetéssel nevezik Váradot hol peceparti Athénnek, hol peceparti Párizsnak az idegenek. S a megjelölésben a szelíd, enyelgő gúny legyalulásával is marad alap. A Pece-patak nélkül alig épült volna Nagyvárad oda, ahol áll, s alig fejlődött volna azzá, ami ma. A várostól hét kilométernyire évezredek óta ontja negyven fokos forró, kénes gyógyvizét két forrás a mai Püspök- és Félix-fürdő felől. A két forrás egyesüléséből keletkezett meleg patakot Hévíznek, Hévíjónak hívták az Árpád-korban, s a Hévíjónak lett újabban Pece a neve. A Pecevíz ezelőtt kilencszáz évvel ott ömlött Várad tulajdonképpeni folyójába, a Körösbe, ahol ma is áll a Vár. Azt a megbecsülhetetlen jótéteményt szolgáltatja e meleg, kénes patak az őt befogadó nagyobb folyónak, hogy habjait télidőben sem engedi jéggé kérgesedni a torkolat táján. Idők sojflán egészségi szempontokból messze az eredeti medertől vezették a város határában a Körösbe a melegvérű Pecét. De a város fejlődése, szétterpeszkedése ismét elérte a félrevezetett patakot. Várad elválaszthatatlan párja, hűségese szerelmese marad mindörökre az illatos víznek! . . .

Szent László király állítólag vadászat közben kedvelte meg a Körös és a Hévíj összefolyásánál alakult szigetét, amelyen monostort, később püspökséget létesített, sőt ezerkilencvenötben maga is örök szállásra vonult ez alapításának sírboltjába. Az alapítás helyét

gondosan, nagy területen körülsáncolták, palánkkal, fátornyokkal, majd erős kőfallal megerősítették. Így keletkezett a váradi Vár.

Pár évtized tünik tova csupán Szent László temetése óta, amikor II. István a Körös túlsó, hegyfokos partján új monostornak veti meg a helyét s odaköltözteti a premontrei kanonokrendet. II. István maga is Váradon temetkezik s ettől kezdve immár két király sírjához zárandokolnak messze földekről a hívő magyarok.

Koruknak tudományai közül a premontrei szerzetesek főként a szőlőműveléssel és betüvetéssel ismergettetik meg e nyájas tájakat. A monostorok és a püspökség körül hamarosan kialakul a középkor városi élete, melynek ütemét Váradon erősen gyorsítja, hogy a város igen szerencsés helyen, a sík magyar Alföld és az erdélyi hegyek lankába szelődülő lábainak találkozási pontján keletkezett. Vásárok, a hegyi és alföldi nép primitív kincseinek cserepiaca, istenítéletek, búcsújárások színhelye már ez, ahol a Szent László-fej ereklyére történő eskü helyettesíti gyakran az egyebütt alkalmazott tűz- vagy vízpróbák borzalmait.

A virágzásnak indult kis Paradicsomra azonban csakhamar rászabadul az első vihar. Muhi-pusztá, országpusztulás ... A XIII. évszázadban a tatárjárás útján a várban nem nagyon bizakodó Rogerius kanonok írja „*Siralmas énekét*”, miután oly keserves bujdosásokból jutott ki része a Körös-vidék nádasaiban. Szent László székesegyházát felgyújtották, a lakóházak romokban, kirabolva, a lakosság vagy kardélre hányva, vagy rabszíjra fűzve: — másfél évszázad élete múltán a városnak saját poraiból kell újra élednie.

S Várad életrekelt! Életrekelt azzal a dús erővel, amely a megnyesett vesszőt jellemzi: — bujább sarjaddással, mint metszés előtt!

A királysírok tovább vonzanak. Beatrix királyné, Kóbert Károly második neje kér és kap sírhelyet először az újra felfénylő életsugarak városában. Nagy Lajos idején iskolák épülnek, 1390-ben pedig már ott

áll az újjáépült székesegyház s a püspöki palota között szabad térségen, magas márvány talapzaton a védőszent László király pompás szobra, a Kolozsvári testvérek híres alkotása. *„Ló és lovas ércből valának, tetőtől talpig aranyozva ...”*

Évszázadok küllői Zsigmond uralkodását forgatják felénk. A Zsigmond-korszak Várad életében egyike a legfényesebbeknek. Ipar, kereskedelem, építkezések! Királyi adományok az egyháznak! *„A miséket nem kevesebb mint tizennyolc pap szolgáltatja.”* S hogy a kereskedelmi élet is mennyire felélénkül, mutatja a kánokok és az olaszii meg vadkerti külvárosok vásárosainak perpatvara. A káptalan érdemesnek tartja országgyűlés elé vinni azt a panaszát, hogy a vásárosok és a püspök tisztjei a káptalani mesteremberek ablakokba kirakott árucikkeit elkobozzák, ha utánuk vámot fizetni nem akarnak.

Ahol pedig egyházi élet és ipar, kereskedelem verseng egymással a középkorban, ott csak egy lépés a tudományig, irodalomig, művészetig.

A Hunyadiak alatt Vitéz János kerül Várad püspöki székébe. Húsz éven át viseli ezt a méltóságot s az ő személyére tekintettel egyesíti Mátyás király hosszú időre a váradi püspöki széket a bihari főispánsággal.

Vitéz János udvara az olasz fejedelmekével veteledett. Várad megkapja az *„újkor múzsáinak lakhelye”* elnevezést. Olasz művészek alkotnak, építenek a nagynevű, hatalmas püspök városában. Görög és latin klaszszikusok szelleme száll Várad fölé, sőt a körösparti csillagvizsgáló révén a *„váradi meridián”* kétszáz éven keresztül olyan világfogalom, mint manapság Greenwich. A váradi csillagászati táblákból számítják ki előre a nap- és holdfogyatkozásokat. Gyakran tartózkodik Vitéz udvarában a nagyhatalmú főpap unokaöccse, Janus Pannonius, a humanista világ legragyogóbb költője is, aki egyenesen Ferrarából hozza magával a renaissance szellemet, s akit az akkori Európa nagyobbra értékelt tanítómesterénél, Guarinonál vagy költőtársánál, Galeottonál.

Vetítsük ide Berczelli Károly fordításában a költeményt, amit Janus Pannonius festett búcsúzóban a humanista Várad életéről:

*„A végtelen mezőket hó takarja
s a zöld berekre is, hol lomb virított,
most téli, zúzmarás lepel borul rá.
A Körös szép, de jobb ha indulunk tán,
a vén Dunánál vár már jó Urunk is,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*Búcsúzom én, ti lanyhán buggyanó, dús
források is, nem terjed kénszagú köd
fölöttetek. Be jó is volt szemünkre
a timsós víz, mély csöndesen patakzik
s még orrunkat se bántja tiszta gőze,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*Isten veled, te régi-régi könyvtár,
hol annyi híres író ismertem meg,
itt székel Főbusz is, mert helyét
elhagyta rég s a múzsák sem sietnek
Kasztáliába, hűs erdőbe vissza,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*Búcsúzom tőletek, királyi szobrok,
a tűz sem foghatott ki rajtatok s a
nehéz romok sem roppantottak össze,
mikor vad lángok perzselték a várat
s a füstfelhőtől elborult az égbolt,
fel hát az útra, társaim, siessünk!*

*S te is, lovas király, rőt vértzetben,
ki roppant bárdot markolsz harcrakészen,
kinek márványövezte síri szobrát
kiverte egykor gyöngyöző verejték,
Szent László, oltalmaz s te légy vezérünk,
fél hát az útra, társaim, siessünk!”*

1474 februárjában a váradi idillt Ali szendrői basa zavarja meg. A várba ugyan behatolni nem tud, de magát az erősségen kívüleső várost elpusztítja. Házakat, emberéleket pusztítani tudott a török, — sőt fegyvertársa az 1497-ben megjelent fekete halál is, — annál kevésbé azonban szellemet! Az ezeröttszáz éves első tizedében két egymást követő püspök: Szatmáry György és Thurzó Zsigmond éppoly lelkes barátai az irodalomnak és a művészetnek, mint volt elődjük, Vitéz. Nem hiába tagjai mindketten a híres, sőt némely vonatkozásában hírhedt dunai tudós társaságnak, a „*Sodalitas Litteraria Danubiana*”-nak, az irodalom és művészet lelke színesen szövi be magát rajtuk keresztül Nagyváradba. Thurzó Zsigmond pompás palotát épített magának faragott, alakos kövekből a renaissance stílusában.

A Dózsa-féle parasztlázadás fizetsége Várad részéről újra: lángbaborulás. Mohács viszont csak annyiban érinti közelebről, hogy püspök-főispánjának, Perényi Ferencnek zászlaja alatt háromezer váradi és bihari emberélet pusztul el Lajos királlyal. Fráter György és a Zápolyák kegyéből csakhamar országírányító szerephez jut. Falai között kötik meg a „*váradi békét*”, hogy aztán Izabella erdélyi és Ferdinánd habsburgi fennhatóságának erőpróbájában Varkocs Tamás Izabella nevében kilenc hónapos ostrommal tehesse 1557-ben földdel egyenlővé, amit nemzedékek alkotóereje megteremtett.

A mohácsi csatavesztés után, — igen rövid intermezzótól eltekintve — Várad sorsa Erdély sorsával lépett jegyességre. A vár hadászati jelentőségének későbbi, világos-szemű ítélője, Gyalókey Jenő mutatott rá, hogy „*amíg a tatárjárást követő időkben Várad Magyarországot volt hivatott oltalmazni Erdély felől, addig az ország háromrésze szakadásának korszakában az erdélyi magyarságnak vált elsőrendű végvárává: nyugat felé.*”

Varkocs Tamás győzelme főképp abban hatott ki jelentősen az elkövetkező század életére, hogy Várad felekezeti színe teljesen megváltozott. Odatapadása

Erdélyhez maga után vonta a katolikus egyházvédelem megszűnését s a katolikus egyház vagyoni ok kisajátítását az erdélyi fejedelemség céljaira. A kitarozott püspöki lakban Izabella királyné rendezkedik be s a lelkiismeret szabadságának feltörő hatalmas mozgalma már a Varkocs-győzelem esztendejében megveti alapját az első váradi protestáns iskolának. Hevesen, de áldásosan vonult be Váradra ekkor a protestáns szellem a maga magyar-vallás jellegével, a fegyverek hegyén már-már csillámlani kezdő németesítésnek is megvívhatatlan akadályként. Meliusz Juhász Péter, a nagy reformátor Szegedi Gergellyel és a hírneves váradi prédikátorral, Czeglédi Györggyel együtt először 1559-ben tart hitértekezletet Dávid Ferenc kolozsvári lelkész bevonásával. Ennek az értekezletnek alapján adják ki az Úrvacsoráról szóló első református hitiratot és a *Confessio Debreczeniensis-t*. Tíz évvel később János Zsigmond és az első magyar bibliafordító Károli Gáspár részvételével hatnapos hitvitában tornázik az új szellem abban a városban, melyből időközben a katolikus egyháznak úgyszólván utolsó szerzeteséig és hívőjéig vissza kellett vonulnia.

Csodálatos, mily hirtelen tudott a lakosság márolholnapra elkálvinistásodni, és még csodálatosabb, milyen iramban tudta nagyszerű protestáns intézményeit aránylag igen rövid idő alatt kifejleszteni! Száz évig, a városnak 1660-ban történt török uralom alá hanyatlásáig tartott csupán Nagyvárad protestáns egyeduralma. S ez az egyetlen évszázad könyvsajtót és a nagyhírű református főiskolát (Várad bevétele után Debrecenbe települ át ez a Kollégium), sarjasztja ki a Körös-part szellemi humuszából, nem is szólva kiváló férfiak dandárjáról. Maga az I. Rákóczi György vásárolta luneburgi könyvsajtó 1640-től 1660-ig száz kiadvánnyal gyarapítja a Váradon megjelent föliánsok számát.*) S amely felemelő a katolikus korban, hogy végveszedel-

*) Az első nagyváradai nyomda, a Hoffhaltere azonban már 1565-ben működik. Első kiadványa Meliusz Juhász Péter Jób-könyvének fordítása volt.

mek idején elsősorban a szent ereklyéket siettek biztonságba helyezni a fenyegetett várból, éppoly mélységesen kulturális ösztön, hogy a kálvinista század fegyverrel történt letörésekor a reformátusok elsőnek a nyomdát mentik Kolozsvárra a félig elkészült magyar Bibliával, melynek kiadásjelzése is azt tünteti fel, hogy nyomását megkezdték Váradon a veszedelem előtt s befejezték Kolozsvárott a veszedelem után.

Fontos-e a történelem külső eseményeinek részletezése ott, ahol a szellemi élet ily nemes rugalmasságról tanúskodik? Fontos-e megemlíteni, hogy 1598-ban a török, 1606-ban Bocskai István vívta Váradot? Fontos-e, hogy a tivornya Báthory Gábort egy édes-kellemes októberestén sétakocsizáskor a Vár sáncainál megölték Abafy emberei? Annyiban talán, hogy a váradi Vár változásait e külső események során könnyebben kísérhetjük figyelemmel! . . .

Ügy az erődítéseket, mint a bennük épült székesegyházat az ostromok keményen megviselték. Emiatt Bethlen Gábor a roskadozó székesegyházat lebontatja s köveiből azt a leginkább összeágúzott bástyát építeti újból, amely ma is látható, a Nagypiac-térről a Várba bemelve jobbkéz felől. Ugyancsak Bethlen építet egész palotakört az ötszögletű vár belsejében. Egy mű úszta meg épségben a sok rombolást és átépítéseket: a Szent László lovasszobor.

Valamelyik művében Bunyitay Vince utal egy régi krónikára. A krónika szerint 1660-ban babonás polgárok felnyeríteni hallják a szobor érclovát.

Akkoriban érkezett a város alá erős sereggel Ali basa Temesvár felől.

A török ellenségeskedést II. Rákóczi György vonta Nagyváradra. Erdélyi háborúskodásaiban a fejedelem Szászfenesnél vesztett csatát s kapott halálos sebet. Váradra szállítják, hol néhány nap múlva belehal sebbeibe. Halála után egy hónappal a török ágyúk már szólnak a falak alatt s hat heti véres tusa, hősieles védelem ellenére elesik a Vár.

Több mint három évtizedes török uralom . . . Keresztyén tornyok helyén mecsetek minaretje szúr az ég felé. Várad s a megye régi nemessége, polgársága gyökerestül morzsolódik fel a három évtized alatt. A megyéből „*parasztmegye*” válik s ami előnyös rugalmasságnak látszott a katolicizmust felváltó kálvinista szellem gyors befogadásában és kifejlesztésében egy századdal ezelőtt, ugyanaz az asszimilációs hajlam most sötétebb oldalt mutat. Feltűnően nagy azoknak a polgároknak száma, akik török hitre térnek. Magyar beszédük megtelik török kifejezésekkel s a váradi lányok, hitvesüket cserbenhagyó asszonyok a jobb megélhetésért alig vonakodnak törökhöz állani! Veszendő nép, mely egy nemzedék kicserélődésével így tud hasonulni!

Ezerhatszáznyolevankilencben indul meg a felszabadító hadjárat Váradért. Badeni Lajos őgróf, Starhemberg és Auersperg gróf tábornokok vezénylik felváltva a három évig nyúló ostromot, amelyből természetesen magyar csapatok és tisztek is derekasan kiveszik részüket, amíg 1692 június hetedikén Heissler Donath tábornoknak végre sikerül térdre kényszerítenie a törököt.

A város a hároméves ostrom következtében földig rom. A várban sincsen jóformán semmi épület, és nincs többé helyén a lovasszobor sem! . . .

A régi Várad kiterítve fekszik, történelmi ifjúkora befejeztetett! . . .

Újjászületésének folyamatát már nem a történelem, hanem a városfejlődés medrében lehet megismerni.

ÚJJÁSZÜLETÉS A HIDEG BAROK-FÉNYBEN.

Közel harmadfél évszázad választja el a mai Váradot attól a várostól, melynek leperzselt falai közé Heissler Donath csapatai bevonultak. A város jelenleg beépült területén negyvenötször lehetne elhelyezni az eredeti városmagot, a vénhedten gubbasztó váradi várat sáncaival együtt. Hetvenöt éve ez összemérő

elméleti műveletet még csak tizenötször, az ezerhat-száz és ezerhétszáz éves fordulóján pedig mindössze ötször lehetett volna gyakorolni. Ily arányokban szaporodott a város lakossága is. Ma kilencvenezer polgár. A világháborút előző években hatvannégyezer, 1870-ben még csak huszonnyolcezer . . . Házak száma ma nyolc-ezer, az impérium változásakor (1919-ben) ötezer. Mi-csoda számok ahhoz képest, hogy 1720-ban százhatvan-két házat számláltak, s azok közül kőből épültet mind-össze tízet! . . . Hogyan jutott nemzedékek hosszú lán-colatában Nagyvárad a mai fejlettségig? . . . Néhány pillanatfelvétel az időfilm századokba nyúló szalagján:

Bihar főispánja s egyben Várad római katolikus püspöke Benkovits Ágost egyetlen templomot sem talál Váradon a felszabadító törökverős után. A Szent Egyed-utcában (később Széchényi-tér, ma pedig Parcul Traian) épített ekkor alig több mint száz négyzetméter terü-letre saját udvarából kihasított telken azt a kicsiny Brigitta-templomot, mely időközben a ruthén görög katolikusokké lett, s amelynek primitív idomaiból ki sem sejtheti, hogy ez a legrégebnek fennmaradt istenháza első építészeti emléke az újkori Nagy-váradnak.

Várad visszafoglalása után a jezsuiták egyideig a Várban húzódtak meg. Csakhamar azonban a Szent Egyed-utcai püspöki lak kicsalja őket a Körös jobb-partjára. Ugyanez utcában épül fel az ő kolostoruk, templomuk is, sőt 1722-ben itt kezdik meg tanításukat gimnáziumukban, a görög katolikus szeminárium jelen-legi helyén. Tanításon kívül a gimnáziumban pár év múlva színelőadásokkal is kísérleteznek. Ugyancsak a Brigitta-templomhoz közel vetik meg alapját, ugyan-abbaz az évszázadban még, a szintén mai napig fennálló vármegyeházának.

Telkek a gyéren épült Olasziban, a Szent Egyed-utca fertályában alkalmasint könnyebben hasíthatok ki építkezések céljaira, mint a túlsó Körös-oldal város-résében, a tulajdonképpen Váradon, a Vár védelem-körébe szervesebben odatartozó, tehát sűrűbben is

lakott későbbi Újvárosban. Igaz viszont, hogy terület van bőven minden városrészben! A több mint harmincesztendő törökuralom Biharban éppúgy mint Váradon igen szétcibálta a régi nagy birtokos-famíliákat. Írmag-nak, mutatónak közülük jóformán az egyetlen nagy-hatalmú Ugray-család maradt! A város életében később oly nevezetes szerepet betöltő Beöthyek, Fráterek, Tiszák, Tokodyak csak a törökveszedelem után eresztik gyöke-reiket Biharba és Bihar központjába. Közöttük Beöthy Mihály uram igen óvatos, pesszimista települő lehet: városi házát is négy zömök bástyával látja el a Páris-patak közelében a Barátok utcájában. 1736-ban ké-szül el e házzal, ma is fennálló *világi* építkezéseink közül a legrégibbel.

Nagyvárad ezidőben sem jogi-közigazgatási, sem építészeti értelemben nem egységes város. Olaszi, Ve-lence, Váralja s Várad külön bírák, külön előljárásság alatt intézik egymástól függetlenül életirányításukat. Négy külön község, melyek hivatalosan 1848 után használhatják csak mint egyesült város a Nagyvárad nevet.

A négy külön városrész közül a döntő szerep Olaszit és Váradot illeti. S Olaszi kialakulása valamivel zavar-talanabb, tágabb lehetőségű, mint Várad-Újvárosé. Újvárosban a várparancsnok 1714-ben elrendeli a pol-gárházak lerombolását, — ötszáz lépésnyi körzetben a vársáncoktól. A vár védőrségének stratégiai szempont-ból van szüksége a szabad kilövési terepre s ez a szükség teremt óriás piacteret ott, ahol az erdélyi fejedelemség korabeli Várad legékesebb palotái állottak valaha! Ugyané katonai parancs tolja ki Várad-Újváros épülé-sét túl az egykori városfalon, a Kapucinus-, Zöldfa- és Kossuth-utcáknak a nagypiactéri torkolásait összekötő vonalától nyugat felé. Meghajolva a mindenható mili-tarizmus előtt a katolikus papság s a püspökök mégis találnak helyet Újvárosban a kor szükségleteinek meg-felelőbb püspöki lak építésére a mai Városház helyén, s azzal szemközt a Szent László-templom emelésére. Mihamar azonban szűk lesz ez a rezidencia! Patachich

Ádám püspök ismét Olaszira veti a szemét, amikor a nagymultú váradi püspökök végleges és pompázatos rezidenciáját az évszázad második felében az Olaszi melletti magaslaton tizenhat év munkájával és rendkívüli anyagi áldozatok árán felépíti. A rezidencia tövében hatalmas méretű székesegyház, majd a káptalani lakások hosszú árkados épületsora biztosít nem-sokára megdönthetetlen úriasságot Olaszinak a testvérvárosrészek ellenében.

Mire e szépséges bárók falak kiemelkednek az olaszii szőlőkertek és szántóföldek talajából, — lényeges változások állanak be Magyarországon. Előbb Mária Terézia barátkozik, majd József császár dacol a karokkalrendekkel ... A bihari főispánságot leválasztják hagyományos emlőjéről, a katolikus püspökségről s a szeparációval a püspökség vesztí hatalmából, de vele szemben nyer befolyásában a bihari nemes, ha első világi főispánként idegen urat ültetnek is a nyakára Brunswick gróf személyében!

A nagy és csaknem kizárólagosan katolikus építkezések ekkor meglankadnak. Jön csakhamar József császár türelmi rendelete s felszabadítja a protestáns életerőt. A körösparti református templom már stílusban sem kapcsolódik a katolikus indítású bárókba és a katolikus egyháznak a századvégig való monumentális építkezéseivel le is zárul Várad barok-kora. A változás előtt a katolikus püspökség még át tud költözködni váradújvárosi szerény hajlókából a fejedelmi rezidenciába Olasziba. De már süvít az egyház felett a papi-rendek, elsősorban a jezsuita rend eltörlésének szele. Az elhagyott újvárosi püspöki lakba a jezsuita rend megszüntetése után beköltözik a gimnázium s az 1788-ban létesült Akadémia. Magát a jezsuita kolostort és templomot a Szent Egyed-utcában átadják a görög katolikus egyháznak: császári politika, mely a görögkatolikusokat erősíteni látja célszerűnek! . . .

Csupán időbelileg gyökerezik a XVIII-ik századbeli Váradban néhány nagyobbszabású világi épít-

kezes, melyhez a város későbbi életének számos vonatkozása fűződik majd, egészen addig, hogy reá a ma élő idősebb nemzedék is emlékezhesék. Ily nevezetességgként emelkedett ki többek közt a Kispiac-téren az ezerhét-száz-as évek közepe táján a város tulajdonát képező „*Sas-Fogadó*”, később „*Fekete-Sas*”. Hatalmas telken elfekvő, két utcafrontra szolgáló, de minden különösebb építészeti irányt nélkülöző épület volt ez, amelynek nagyterme azonban mint bölcső ringatta később a nagyváradi színházat, annak kezdetleges korszakában vetélytársával, a „*Zöldfa-Fogadó*” nagytermével együtt. A „*Sas*”-ban zajlanak le a váradi bálák s gyakran jelentős politikai összejövetelek is. Az ezerkilencszáz-as évek első tizedében még állt az egyemeletes, vénhedt épület, melynek a Kispiacra néző erkélyéről hirdették ki Barabás Béla korszakos képviselőválasztási győzelmét is Tisza Kálmán fölött, miután „*more waradiense*” a „*Sas*” volt a választási voksolások szokott csatatere. Ez a régi épület azonban ma már volt-nincs, helyét a jelen évszázad elején tombolt cikornyás építkezési stílus szerint emelt, háromágú passage-zsal ellátott épület-komplexum foglalja el.

Huszártiszt, dzsentrí s a kereskedő-vállalkozó polgári elem egyfedél alatt, egyenlő pénztárca-esélyekkel szórta aranyait ha' mulatott, a Bémer-tér hajnalig hangos kávéházaiban, vendéglőiben, vagy a „*Sas*” és „*Zöldfa*” kabaréiban. Bálakon az arrivé demokrácia egybesodródott a már megingott vidéki birtokososztállyal. A századfordulón lebontott ódon házak a város szívében helyet adtak a Bémer-tér kecses színházának s a Bazár-épület „*Bodegájának*” az eltűnt „*Rózsabokor*” vendéglő pótlására. Mind e helyeken meghitt közelségben találkozott egymással az új Nagyvárád mindkét rétege és mind a két réteg közvetlen közelből tekinthetett bele a másik szívébe, veséjébe, agytekervényeibe.

A két versengő osztály közül az egyik virító szegfűnek tűzte gomblyukába a Holnapot. Kell-e

mondani, hogy akik vele hivalkodtak, nem a huszár-tisztek és nem a dzsentrik táborából kerültek elő?!

Közéletben, társadalomban javában állott tehát a harc Váradon, amikor a Holnap megalakult. Sőt: ez a harc már-már a gazdasági és szellemi fölény végső meghódításáért volt kifejlőben a reakció és progresszió között. Nem változtathat később e kifejtésen az sem, hogy Várady Zsigmond Tisza István táborába szegődik, munkapárti képviselőnek választják meg, majd világnézeti és gyakorlatpolitikai meghasonlása következtében önkézevel vet véget két malomkő közé került életének.

A barokk-század tehát, végig a terézianus évtizedeken, sőt belenyúlva II. József korába is, — Várad városrészeire mindenkifelett a katolikus egyház építkezéseit örökítette rá.*) Két korabeli tanintézetének, a gimnáziumnak és az Akadémiának megalapozása az építészet alkotásai közé a közműveltség kezdő plantait is elültette. Az Akadémián 1788-tól kezdve 1848-ig bölcsészeti és jogi kar működött, azontúl az Akadémiának 1934-ben történt végleges megszüntetéséig már csak a jogi kar. A bölcsészeti karon 1848-ig (hatvan év alatt) 8019, a jogi karon 1888-ig (az Akadémia fennállásának százados évfordulójáig) 8455 diák tanult. Várad ifjúságának hajlama tehát a magyar szabadságharcig erősebben fordult a bölcsészeti, mint a jogi tudományok felé!

Nyomdát a törökuralomból ocsúdó városban éppúgy az Egyház alapít újra, mint ahogyan iskoláit is papok nyitották meg. Csáky püspök „Szemináriumi nyomdája” már az ezerhétszáznegyvenes években működik s csak 1806-ban kerül világi kézbe, Tichy János tulajdonába, hogy elvilágiasodása után nyomban két

*) A XVIII. század ma is fennálló emlékei a már említett épületeken kívül a Vártemploma (1751), a Premontreiek, eredetileg Pálosok temploma és rendháza (1760-as évek), az Irgalmas-rend kápolnája (1765) és zárdája (1770), az Orsolya-zárda, a görög keleti Holdas templom (1790) és a Pvhédey-sír-kápolna.

Csokonai-kötet kiadásával, az Ódákkel és Lilla-dalokkal vigyen friss fuvalmát az induló új század életébe.

Szellemiségünkben a katolikus, latin, habsburgi és német jelleg csak nehezen engedi át helyét Várad barok-korszakában a világi, magyar, protestáns, haladott s polgári eszmekörnek. Misem jellemzőbb és misem világosabb cáfolat ebben az időben arra, amit ma minduntalan a régi magyar elnyomás címen hánynak szemünkre az utódállamok többségi politikusai, mint az a küzdelem, amely a váradi barok-korban a görög katolikus (román) egyház és a színmagyar reformátusok között végbement. Örményi József főispánsága alatt, amikor egyidőben igényelték a megszüntetett jezsuitarend Szent Egyed-utcai ingatlanait a görög katolikusok és a reformátusok, a magyar római katolikus egyház és a vármegye szállanak szembe a református telekigénnyel a görög katolikusok javára, s valóban a jezsuiták ingatlanait azóta is a görög katolikusok bírják, amióta 1784-ben a reformátusok a Tisza-ház udvarán deszkasátor alatt voltak kénytelenek ugyanakkor istentiszteleteiket tartani, amikor a görög katolikusok kényelmesen költöztek be a jezsuiták elhagyott rendházába és templomába! Pray György, a neves történetíró váradi kanonok sincs még ebben a korban áthatva a magyar nyelvi szellemtől annyira, hogy ne latinul írja a századvégen történelemkönyveit a magyar századokról. Nincs mit csodálkoznunk azonban magyarok idegen nyelvi büvöltségén, ha ismerjük a szálakat, melyek a város és megye vezetőit, főként a katolikus főispánpüspököket, köztük elsősorban a rezidencia-építő Patachichot a bécsi udvarhoz fűzik.

Patachich az építkezéseken túleső művészi területeken, mindenekelőtt zenében, sőt bizonyos tekintetben színjátékban is az erős kezdeményezés szellemét képviseli. Közvetlen, mély bécsi hatás nála e művészetpártolás s éppen ezért túlságosan szűkkörű és túl távoli a magyar nemzeti szellemtől ahhoz, hogy komolyan kihathasson és maradandóan befolyást gyakorolhasson

a magyar város későbbi életére. Idegen, főleg a tudományos latin és előkelő német szellem, exkluzivitása tehát a váradi művészeté az egész évszázadon át!

Csak az ezernyolcszázados évek köszöntik reá a négyközséges félévárosra az egységesebb és szélesebbkörű polgári magyar kultúrát és politikát. Ekkor kezdi meg hatását a két műveltségkohóból, a gimnáziumból s az akadémiából kikerülő első nemzedékek népibb, magyarabb felfogása, a protestantizmus szélesebb, átfogóbb ereje s két nagy egyéniség, Rhédey Lajos gróf és Beöthy Ödön, a „*magyar Dantori'-n&k*” nevezett tüzes reformer példaadása!

Mielőtt azonban átlépnök az új évszázad-küszöböt, fel kell figyelniünk egy mozzanatra, melynek fontossága, a város későbbi, majd jelenkori életére is döntő fontosságú csíráját rejtje magában.

Ami a váradi várparancsnokok számára hadászati-lag alig egy évszázaddal azelőtt még elengedhetetlen föltétel volt (a vár környékének szabadontartása minden építkezéstől), az az ezerhét százados évek végső tizedeiben már túlhaladott álláspont. A vár elveszti hadászati jelentőségét. A hadügyi kincstár erre értékesíteni kívánja a „kilő vései területeket” s mi lehet előny ösebb az értékesítés szempontjából, mint hogyha ezt a terepet házhelyekként bocsátja áruba?

A várparancsnok ebben az időben egy Roth nevű ezredes. Toleráns ember, jó szívvel viseltetik az akkoriban vásárokról, házalásairól mindinkább közismertté vált zsidókkal szemben. S bár a jozefinizmus humánus légköre némi szabadabb lélekzethez már hozzájuttatta a zsidóságot, Roth ezredesnek mégis erősen síkra kell szállnia érdekükben a pozsonyi Generalkommandónál, közvetlen felsőbb hatóságánál, hogy megszerezhesse 1783-ban az engedélyt ahhoz, hogy zsidók vásárolhassanak házhelyet s arra házakat építhessenek a vár rendelkezési körzetéből. Ez engedély elnyerése után alig egy évtizeddel a Vár körül huszonhat háztulajdonos, tizen-négy nem háztulajdonos, de adófizető és hat egészen szegény, adófizetésre teljesen képtelen zsidó család tele-

pedett le. A negyvenhat zsidó család nem él kimondott ghettó-életet, hanem a soraik közt elvegyülő keresztény polgársággal közösen alkotja a „Váralja” nevű községet, melyben 1813-ban építi fel a későbbi Kolozsvári-utcán első zsinagógáját, az úgynevezett „Kistemplomot”.

„A LÉLEK HALHATATLAN.”

A párizsi Notre-Dame-ban ezernyolcszáznegyben Napóleon önkezével tette fejére a császári koronát. Ugyanabban az évben, Várad is megkoronázta önmagát. Rhédey Lajos gróf, az akkor élő legnagyobb magyar költőt, Csokonait kérte fel, hogy elhunyt hitvese, Kácsándy Terézia sírjánál személyesen olvasson fel egy gyászkölteményt. Csokonai jött s *A lélek halhatatlanságáról* írott verssorait hintette Várad kicsiny Notre-Dame-jának, a Rhédey-sírkápolnának halotti csön-
dességébe.

A lélek halhatatlansága vált ettől kezdve Várad életévé! Az építkező barokk-század multával a XIX. század többet törődött a világfelfogás küzdelmeivel! mint a látható s kézzelfogható nagy építkezésekkel!

Az irodalompartoló Rhédey Lajos gróf, Bihar későbbi főispánja mecénási hajlamaival mindenekelőtt a magyar színjátszásnak nyúlt a hóna alá.*) Kezéből megy át a színészet támogatása Sándorfői Józsefébe, ki a vármegyének táblabírája s egyben „hites felcsere”. A láncszemek tovább folytatódnak: Sándorfői halála táján már Beöthy Ödön száll síkra a nemzeti ügyet jelentő színjátszásért Lajcsák püspök helytartósági intrikáival szemben. És Beöthy Ödön személyében következik az eleinte csak műveltségterepen virágzó magyar szellem átültetése a közigazgatásba és politikába!

*) Sándorfői Józsefnek tízezer forinttal honorálja főispáni beiktatására írott költeményét. Később Várad közönségére hagyományozza gyönyörű nagy parkját, azzal a szerény kötetéssel, hogy a felesége s az ő tetemeit rejtő sírboltot Várad közönsége mindig rendbentartsa.

Ezernyolcszázhuszonhattól kezdve a világsi katasztrófaig vett részt s vitt irányító szerepet Beöthy Ödön Bihar vármegye s így közvetve Várad életében. Működése a hátamögl sereglett s egyre sűrűsödő szabadelvű szellemiségek élén a kor legradikálisabb törekvéseit tölti ki. A jobbágyság felszabadításáért, felekezeti egyenjogúságért, a magyar művelődési intézményeknek a közhaszon szolgálatába való beállításáért oly időkben vívott elkeseredett harcokat tíz-tizenöt évvel a márciusi napok előtt, amikor a magyar országgyűlések legvérmesebb követői is legfeljebb az úrbéres ügyek rendezéséről szónokoltak! A kormányadminisztrátor Tisza Lajossal szemben az ő harcai nem voltak egyebek és nem voltak kevesebbek, mint a maga urálására törekvő magyar Nagyvárad és magyar Bihar külön, előfutár szabadságharca az osztrák császári uralom és megmerevedett konzervativizmus ellen. Lehet-e csodálni, hogy a hatalom mindent megkísérel e nemes demokrácia megsemmisítésére s a váradi megyeházáról kivont kardú hajdúkkal vereti ki a konzervativizmus az óriási többségben felsereglett szabadelvűeket, miközben a vezért, Beöthy Ödönt is csaknem halálra sebezik?!

A szabadságharc alatt Nagyvárad nemcsak lobogólélkü fiait küldi a harcterekre, hanem fegyver-, ágyú- és lőporgyáraival valóságos gyárvárossá alakul.

— Magyar Birmingham! — nevezi el Kossuth a várost, amikor itt jár s a görög katolikus püspök vendégeként fogadja az ezrekremenő váradi magyar polgárság ünneplését Bem tábornokkal együtt.

Szacsvay Imre, a későbbi vértanú üdvözölte városa nevében ekkor Kossuthot. Az erkélyre neki felhajított koszorút Kossuth a mellette álló Bemnek helyezte ekkor homlokára. 1849 június 19-ét írták a betűvetők. S negyedév sem mult el, a szabadság koszorúja nemcsak Magyarország, hanem Várad egéről is lefennyadott! . . .

Hamu alatt lappangó parázs a város elkövetkezett tizennyolc esztendeje . . .

A múlt század politikai nyomása csak elenyésző mérvben irányult a nép *anyagi* megsemmisítésére. A Vár börtönei megtelnek ugyan és tüntetni nemzeti-színeskedéssel és érzelmekkel nem lehet, az alkotmányos élet ugyan szegreakasztva lóg, de a politikán kívüleső existenciák, ha magyarok is, mégis békésen fejlődhetnek! Suba alatt elnézi az abszolutizmus gavallériája, hogy Faliczky Jánosné irodalmi és művészeti szalont tartson fenn, sőt szemet huny a fölött is néha, ha Faliczkyknő „beleüti orrát” színészek érdekében a helytartóság dolgaiba.

Nem alszik a lélek Várad ifjúságában sem! A Jogakadémia „Segélyalbum”-ot ad ki a sötétség teljében s bár annak pénzügyi haszna „az alföldi szűkölködőket illeti”, lelki világítása a nemzetre veti fényességét. A könyvet báró Gerliczy Bódogné gróf Kornis Lujza úrhölgynek ajánlják Várad fiataljai, elsősorban mint „a művészet és nemzeti irodalom lelkes párfogójának”. Nem lehet ott veszély egyelőre, ahonnan e gyászos korszaknak teljében egy kicsinyke könyv ezerötszáz példányban repül szerte az országban s ahol e könyvből egyedül „helyben” több mint ötszáz kötet talál lelkes vásárló olvasóra!

Lassan hozza keringésbe a kiegyezés Várad vérének nemsokára, hogy azontúl a Magyarországtól való leszakadásig mindegyre gyorsulóbb ütemben lüktessen: balfelé. Városbiológiai törvényszerűségek hatnak közre az eltolódásban, amiket figyelmen kívül hagyni nem lehet. Nagyvárad így vette első lélekzetvételeit az abszolutisztikus nyomás elernyedésével.

Négy különközsége csak 1850-ben egyesült tényleges egységes városigazgatásba. Nagyvárad úgyszólván pólyásgyermek volt városi értelemben az alkotmányosság helyreálltával. Minden városhagyományt, városi élettapasztalatot, irányvonalat nélkülözött!

Vele, *a várossal* szemben a közélet és szellemi mozgalmak irányítására inkább a vármegye művelt család-

dai voltak rátermettek s rendelkeztek ily irányban felhasználható tradíciókkal a szabadságkarc előtti reformkorszak mozgalmas életéből. *)

Ugyancsak a kiegyezés utáni évtizedekben jelentkezik minden más magyarországi várost túlszárnyaló mérvben a zsidóság előretörése Nagyváradon.

A váradi zsidóság, amit már az említett Róth ezredes-féle váraljai telekeladásnak idejében meglehetősen pontos adatok alapján negyvenhat családfőben állapítottak meg, 1900-ig, tehát százharminc év alatt tizenkétezer lélekre szaporodott. E lélekszámnövekedés a XIX. század második felében gyorsult erősebben: harminc év alatt százszázalékos szaporulat, ami semmiestre sem kizárólagosan születési, hanem nagyrészt bevándorlási megduzzadás. Mögötte a város nemzsidó lakosságának százalékos szaporodása annak ellenére is elmarad, hogy a kereszténymagyar bevándorlás a városkörnyéki falvakból szintén lüktető folyamatosság.

Lélekszám szerinti szaporulatánál is nagyobb lépekben fejlődött azonban a zsidóság térhódítása Váradon vagyoniakban, éppen a Bach-korszakban, úgyhogy végeredményben a kiegyezés utáni Várad életarcának kialakítására három csaknem egyenlő erejű tényező hatott ki: a várost lélekszám szerint nyolcvan százalékban domináló keresztény, kispolgárfelfogású zömelakossága, a közigazgatásra társadalomösszekötésileg legjobban elrendeltetett zsentri-eleme és végül a vagyonában, civilizációjában mindkettőnek följekerekedő zsidósága.

A három elem vetélkedése két külön táborba, a közigazgatási-zsentri-konzervatívba és a kereskedő-zsidószellemű progresszívba csoportosulva csakhamar

*) Élénken festi alá a megyei és városi alkotóelet viszonyát az, hogy amíg Bihar megye 1806-ban épült közkórháza a századvégig egyként megfelelt nemcsak a megye, hanem a város egészségügyi kívánalmainak is, addig a város összpontosított kultúrája, az állandó magyar színház létesítése mint egy tengerikigyó-probléma vonaglott 1827-től kezdve ugyancsak a századvégig megvalósítatlanul!

megkezdődött. Politikai szellemet Tisza Kálmán, majd Tisza István nyom évtizedeken keresztül a városra. A küzdőfelek egymás ellen sorakoztatott vádjai ma már csaknem minden hitelt elveszítettek. Tiszáék mögött — náluk kétségtelenül hevesebb intranzigenciával — egységes falanxként állt ugyan a zsenri, ennek ellenére sem lehet azonban ezt a réteget azzal a föltétlen munkairtózattal, haladásra képtelenséggel, vagy csak az úri szórakozások kiélésével bélyegezni, amit annak idején a másik oldalról annyit hangoztattak. Maguk idejében ezek a férfiak becsülettel vállalták koruk feladatát s azt az adott viszonyokhoz képest derekasan és főként tisztességgel látták el. A vármegye újralétesítésétől kezdve Beöthy Andor, Szunyogh Péter, majd Miskolczy Ferenc alispánsága semmiesetre sem jelentett hátrányt, sem a városra, sem a vármegyére. Egyikük azonkívül a helyi érdekű vasutak központjába szerencsésen segíti be Nagyváradot, másikuk az olajiparkitermelés körül biztosít gazdaságilag is megbecsülendő előnyöket a Körös vidékének, merő közigazgatási munkásságán felül. Nehezen áll meg tehát a múltbeli tétel, hogy ez a réteg a polgári cselekvőterületeken képtelen lett volna lépést tartani az akkori korszellemmel!

De el kell temetni az egymástvádolás másik göcsodását is. El kell temetni a kiegyezés utáni korszak ama vádjait, mintha a haladó-zsidó elem — mely Nagyváradon igaz, hogy a magyarságra nehéz időkben gyarapodott és szaporodott legfeltűnőbbben a kiegyezésig — nem érezte volna összetartozását a magyarsággal. Nemzedékek távlatában összetörik ez az állítás is. A szabadságharc áldozataiból Várad zsidósága tiszteletreméltó módon vette ki részét s ha később politikai passzivitással egy sötét korszakban nem is tüntethetett, hanem a maga külön gyarapodását tartotta szem előtt, annak fő oka az volt, hogy polgárjogok és politikai befolyás híján *nem is volt mitől a passzivitás felé elvonulnia.*

Tempi passati! . . .

Kesztyűs kézzel közigazgatni nem mindig lehet. Akik kívülestek a közigazgatás gyakorlásán, jóideig

érdesen szegezték szembe a közigazgató osztállyal a maguk kitenyészett mindentmegértését azoknak megértése nélkül, akik gyepelőkertészek voltak a kiegyezés utáni évtizedeknek. Saját felfogásának érvényesítése lebegett mind a két fél előtt, de a kilencvenes években már akad egy-egy közös terület, kibékítő, semleges zóna, mint az akkor alakult Szigligeti Társaság, ahol mind a két réteg megtalálja egymást a nagyszerű Rádl Ödön később kissé túlhaladt műveltségének delejében. Ugyanígy találkoznak elvi ellenfelek — főként a jelen század fordulója körül, amikor a várost ismét építeni kell, — a színház létesítése, középületek és közüzemek megteremtésének kérdésében.

Döntő harcok a két csatásor között akkor kezdődnek, amikor Várady Zsigmond 1900-ban s a következő évben egy zártabb haladó társasággal a háta mögött, „Társadalmi program” címen megfogalmazza a magyar progresszió teendőit, ű az, aki a haladó polgárságnak eladdig karitatív mozgalmakban kimerülő erőit cselekvőbb társadalmi fellépésbe csoportosítja át. „Társadalmi programjában”, mely országszerte sem maradt hatástalan, nyíltan hadat üzen „a nemesi előjogoknak, nepotista közigazgatásnak”, a papi vagyonnak, hitbizományoknak és a polgári társadalom fölé helyezett militarizmusnak. Követeli az egyházi iskolák megszüntetését s helyette az ingyenes állami tanítás bevezetését a közoktatás minden vonalán. Olyan időkben hullanak e követelések a váradi polgárság fogékony lelkületébe, amikor a francia szeparáció vagy a Dreyfuss-ügy nagyon friss időszerűségek s a messze Keleten visszhangzó híreik e váradi követeléseknek mintegy a kultúrnyugatba való bekapcsolódás elengedhetetlen feltételeinek tetszenek. Ki gondolhatott volna ekkor arra, hogy például az iskolák teljes államosítása alig húsz évvel a „Társadalmi program” kiadása után más csillagzat alatt már egy jelentőségű lehetett volna az egész magyar oktatás halálával?! Várady Zsigmond és tábora legsötétebb aggodalmaikban sem pillanthatták meg azt az 1919 után következett helyzetet, amelyben

csak a felekezeti iskolák lesznek majd — legyöngült helyzetükben is — a magyar műveltség végső sáncai a Körösparton! A váradi progresszió jóindulata, műveltsége, humanizmusa elvitathatatlan az ezerkilencszázas évek elején. Fel akarja emelni az alsó néprétegeket, sőt az akkori nemzetiségeket is! Hogy megdöntse a „nepotista, nemesi előjogok alapján álló” hatalmi rendszert, egy pillanatban a Tisza-ellenzék nemzetiszínű szolgálatába is lelkesen beáll s az 1901-es váradi képviselőválasztáson országgraszoló csapást mér Tisza Kálmánra a „bálványdöntőnek” elnevezett Barabás Béla megválasztásával.

E forrongó városba érkezik meg ekkor egy fiatalköltő-újságíró Debrecenből. Ady Endrének hívják a huszonkét éves ifjú titánt. A váradi jogakadémián Ady itt tartózkodásának éveiben ütközik össze szintén a katolikus egyházi szellem a Somló Bódog által képviselt szabadgondolkodással, majd Ágoston Péter, a későbbi külügyi népbiztos szocialista világfölfogásával. Ady a progresszióval jegyzi el magát s élete végéig vallott forradalmi felfogásában az első, kezdeti lépéseket már akkor, itt Váradon teszi meg. Legfélelmetesebb ellenefele, hírlapi vitatkozópartnere ezidőben a helyi sajtócsatatereken egy Pálffy Béla nevű temperamentumos páter, Pálffyné Gulácsy Irén későbbi sógora.

A progresszió és konzervativizmus harcának kimenetele ekkor már előrelátható.

A „Holnap-Társaság” megalakulása 1908-ban csupán költői, romantikus színezettel díszíti az előretörő haladás-lobogót. Adyt és Dutka Ákost leszámítva inkább formai, mintsem tartalmi forradalom volt ez az irodalomban. A társaság megalakulásának idején Nagyváradon négy költő élt: Dutka, Juhász, Ernőd és Miklós Jutka. Adyt ekkor már évek óta Budapest és Párizs között ringatta élete. Juhász Gyula csak néhány évre kötött ki a Körösparton; Babitsot, Balázs Bélát jóformán semmi kapocs sem fűzte Nagyváradhoz. S a „Holnap” költői közül Ernőd kifejezéseiert, fordulataiert szívesen barangolt vissza ezidőben a kuruc- és legátus-

idők virányaira. Balázs Béla Chopinre hangolt, noktürnös fuvalmakkal kísérletezik. Babits távoli remeteségében töri maga alá azt a magyar nyelvet, amelynek később káprázttató lovasává valik rövidesen. Miklós Jutka csapongásai legfeljebb egy bővérű modern leány piros dalolásában nyilvánulnak, míg Juhász Gyula maga az „elefántcsont-torony” az ő kiötvözött szonettjeiben. A közönség pedig?! ... A „Holnap” két kötete közül az egyiket az egész országban évekig mindössze nyolcvan példányban „kapkodták szét”, a többi példány nyakukon maradt a kiadóknak.

Mi volt hát a riadalom oka, mely e hét dalnokot együttes megjelenésük alkalmával fogadta országosan? Részben a „Holnap” uszályának éppen váradias csatazaja. Első kötetük bevezetőjében Antal Sándor a magyar udvarházak „*oly alacsony szemöldökfájába*” vágja szatírját, amiken át szerinte még 1908-ban sem férnek be sem Csokonai, Petőfi, Vajda János, sem pedig az új idők poétái. Nemanyira a „Holnap” verseinek, inkább a „Holnap” körül vert hullámok tajtékjainak volt provokatív zamatja az elmaradott irodalomítélet s még inkább a felületes közönség érzékenysége felé. Ady a magyar haladás rajongásában legkitűnőbb velefutott a művelt zsidóság körében találta meg. „A bélyeges sereg”-ben már ekkor harsányan kidalolta filozemiatizmusát:

*Véretek, ha idegen is százszor,
Mégis az enyém, az enyém,
Véres ajkakkal mézes asszonyaitok
S nyitott szívvel baráti, hű fiúk
Átöntötték belém.”*

Az életük huszadik-harmincadik éve között elhelyezkedett holnapos költőkben tehát sem Várad, sem csakhamar az egész ország idege nem az általuk tényleg felmutatott szépirodalmi teljesítményekre, hanem elsősorban arra az eszmei melegágyra figyelt fel szokatlanul élénken, amely pártállások szerint magasz-

talandó vagy elítélendő módon a régi magyar élet elvetélődését és egy új magyar szellem kicsírázását ígerte a század elején. Ez a melegágy, — a „Holnap” háttere, baráti, társaságbeli rokonszenv-köre, — Várad életében volt leginkább kitapintható s termékenyen nyugtalanító.

A váradiak kezdik véresen komolyan venni az Ady-fogalmazású „eszmeparrikádokat”. S a balrafejlődésnek ezt az iramát magyar „megállj!” már nem tartóztatja, csak majd egy vesztett háború után a bevonuló román hadsereg.

Rohamlépése a közvetlen háború előtti időknek, hogy 1914-ben, közvetlenül a hadüzenet előtt a Társadalomtudományi Társaság nyilvános vitát rendez a nemzetiségi kérdésről. Jászi Oszkár s a későbbi román politikai életben oly nagy szerepet vivő Lázár Aurél, Goldis László és mások számára a nézetek oly szabad kifejtésére nyújt alkalmat e vita, amely korlátlanságért fordított helyzetben ma minden kétséget kizárólag börtön ásítana. A galoppot sem a város művelt, tapasztalt, sem a megye erőskezű főispánjai: Hlatky Endre és Miskolczy Ferenc nem fogják tudni zabolázni. Mikor az ágyúk megdördülnek s a váradi ezredek a mozgósítás elrendelésekor virágosán, nótaszóval indulnak el a harc-terekre, a város felvilágosult elemének jórészeiben borzongva visszhangzik az Ady-jóslat, amit a költő egyik Bémer-téri kávéházban vijjogott bele a szerajevói gyásznapon a közmegdöbbenésbe:

— „*Vége a Monarchiának!*”

A fekete jóslat beteljesülése ötödfél évig váratott magára. A polgárságnak a világháború alatt honnmaradt része talán legkevesebbet szenvedett a hátsó országrészek városai közt. Pompásan szervezett városi ellátása sok oly nélkülözést háritott el feje felől, amely más helyen már-már az elviselhetetlenség határáig fokozódott. Titokban erre Nagyvárad igen büszke volt. Az októberi forradalom kikiáltásában mégis sietett egy nappal megelőzni Budapestet! A Károlyi-forradalmat követő kommun izgalmai sem gyötörték soká, — 1919

húsvétján a vörös hadsereg visszahúzódása után bevonultak a román csapatok. Nagyvárad városvezető-sége a szomszédos Fugyivásárhely községig ment eléje Mosoiu román tábornoknak, kíméletet kérni a város számára! . . .

KÜZDÉS ÉS MOSOLY

Új élet kezdődött, az újnak nem fellendülő, hanem megpróbáltatásos értelmében a város magyarságára. A forradalmakban előretört réteggel szemben hónapok óta gyűlt a keserűség azoknak lelkében, akik több jogsultságot éreztek a város irányításához, mint amennyi hatalmat néhány felfordulásos hónap alatt Nagyvárad forradalmárai gyakoroltak. A román csapatok bevonulását mindenki átmeneti állapotnak tartotta. A polgárság felekezeti különbség nélkül ezért fogadta ablakokba, erkélyekre kiaggatott szőnyegekkel Mosoiu tábornok hadseregét, mialatt a proletariátus tenyerébe temette az arcát. Jó félév telt el a baloldali bebörtönözésével, elhurcolásával, a jobboldali magyarságnak nem egyszer megnyilvánult helyeslésétől kísérve, mialatt a románok a Tiszánál vívták harcaikat a magyarországi vörös csapatokkal. Ezerkilencszáztizenkilenc őszén azonban fordult a szél. A Budapestet megszállva tartó románok visszavonultak a vonalra, amely Nagyváradot Bihar megye síkvidéki területeitől, Biharkeresztéstől keletre elválasztotta. S az ellenfél e pillanattól kezdve a románok szemében nem a letiport kommün volt többé, hanem az új rendbe szervezkedő magyarországi stabilitás. A váradi baloldaliak ekkor némi fellélekezéshez jutottak a nemzeti érzésű polgárság rovására. A Budapestről visszavonuló román hadsereg táborkarának szárnyai alatt most jelent meg a városban egy új típus, az emigráns, közöttük Kara Mihály szobrással, akit Ferdinánd román király bronz lovasszobrának elkészítésével bíz meg Mosoiu tábornok rokonszenve.

Tojástáncos, vulkanikus idők I

Tegnap még az új fennhatóság hallgatólagos türelme övezi a nemzeti viseletbe színesedett templom járó váradi hölgyeket, akik előtt a déli korzón hangos dob-szóval kísérik rohamsisakos osztagok a magyar határon túlra kiutasított kommunistagyanús elemeket, s holnap már Csécsy és Cserey ezredek, Lukács Ödön helyettes polgármester, Örley György közjegyző kerülnek hadbírótság elé mint az új haza árulói, hogy fejükre halálos ítéletet és életfogytiglani kényszermunkát olvassanak, amitől később csak egy kicserélési akció folytán menekülnek. A Csécsy-Cserey pör izgalmaival rövidesen más események homályosítják el. A polgárság lehúzza házáinak redőnyeit, dacosan visszavonul, a tisztviselők kilencvenkilenc százaléka megtagadja a nekik túlkorán, még a békekötés előtt felkínált hűségeskü letételét az új impériumra. Kálváriás kenyérvészítés a nemzeti ragaszkodásért, amit csak évek múlva enyhít valamennyire a Maniukormányzás idején az a jóvátétel, hogy az eskü utólagos letévőivel szemben legalább a nyugdíj-jogosultságot ismeri el a román állam. Addig azonban még hosszú az idő! Akik nem érznek erőt a megnehezedett sors vállalására, tömegesen rohanják meg a repatriáló vonatok lélek-koporsóit, a rendelkezésükre bocsátott tehervagonokat, hogy elhagyják szülőföldjüket. Százalékosan a repatriálási arányszám Nagyváradon a legnagyobb. Oka, következménye egyként megvolt e magas arányszámnak!

Az ok: a váradi polgár több összekötetése a Tiszaidőkből a kicsivé rendeltetett Magyarország hatalmi köreihez, amire az új népvándorlásnak oly sok egyéni reményét építik fel a hűtlenek!

A következmény: a váradi magyarság egyensúlyhelyzetének erős megbillenése. Az egymással ezideig meglehetősen egyenlő erőkkel szembenállott s egyenlő feltételekkel versenyző rétegeknek mindaddig tartó, további balratolódása következett gazdasági, kulturális és társadalmi téren, amíg e terepeket el nem hódítja előlük az egyre súlyosodó román elem.

Mint Erdélyben mindenfelé, Nagyváradon is a passzivitásnak a Bach-korszakból kiásott jelszava volt

évekig irányadó. A városnak Budapesttől történt hirtelen elzárulásában e cselekvési bénultság eleinte kulturális, később közéletirányítási és politikai terepen válik fojtogatóvá. Az élet imperatívusza nem bírja sokáig ezt a meddőséget. Magyar energiák akarnak élni a békeszerződés után is Nagyváradon, hiszen a város akkori hetvenezer főnyi lakossága közül a román elem nem több hét- vagy nyolcezernél, a többi nyelvében és kultúrájában teljesen magyar!

A napilapok agyoncenzurázva politikával alig foglalkozhatnak. Tágabb, akadálytalanabb tér nyílik szépirodalomban a magyar műveltség kiélésére. S a polgárságban még kísért a kissé hetyke tudat, hogy tíz évvel azelőtt a „Holnap” idején egész Magyarország irodalmi figyelme fordult Várad felé! Ezért nem véletlenség, hogy éppen Nagyváradról indul meg a későbbi erdélyi irodalom megszervezése. A „Magyar Szó”, majd a „Tavaszi”, irodalmi lapok olyan időkben keletkeznek Nagyváradon, amikor (ezerkilencszáztizenkilenc nyarán) még javában dörögnek az ágyúk Szolnok körül. A „Magyar Szó” nyújt első komoly megszólalásra alkalmat az akkor még ismeretlen Gulácsy Irénnek, a „Tavaszi” pedig Zsolt Bélának azonkívül, hogy ez a két irodalmi lap toborozza össze elsőízben a változott viszonyok között egész Erdély akkori írógárdáját!

Az irodalminál nehezebben tört meg a politikai némaság. Kolozsvári nógatósokra csupán egy évvel a trianoni békeszerződés aláírása után indul meg kétúj ságró, Perédi György és e könyv írója, hogy a váradi magyarság heverő politikai erőit megmozdítsák. Eleinte kemény hatósági akadályokba ütközik a szervezkedés. S amikor 1922-ben a város magyarságának első ízben nyílnék alkalmak — akkor még kerületi választás alapján — parlamenti képviselőt küldeni Bukarestbe, éppen a hiányos szervezkedésre való tekintettel követheti el a választási elnök, hogy lényegtelen formahibákra támaszkodva üsse el a választásban való résztvételtől Wilker Józsefet, a magyar jelöltet. Négy évvel később is csak az Averescu—Goga román néppártjával kötött

paktum alapján jut Nagyvárad magyar képviselőjéhez. Kotzó Jenő kágyai szőlőbirtokost és Weiss Sándor kolozsvári lapkiadót juttatják ekkor a váradi voksok a képviselőházba, Kocsán János táblabíró pedig a szenátusba. A következő évi választáson, a liberális párt uralma alatt azonban a képviselőjelöltként fellépő Kocsán kibukik. 1928-ban nyílik alkalom, hogy a várost ismét magyar férfiú képviselhesse a törvényhozásban Hegedűs Nándor személyében, akit három egymásután következő ciklusban (1928, 1931, 1932) küldhet a város és vármegye bizalma a parlamentbe. De 1933-ban Hegedűs Nándor is kibukik.

Több-kevesebb szerencsével kísérletezik a Magyar Pártba tömörült váradi lakosság ugyanez időben befolyni saját sorsa intézésébe a városi törvényhatóságban. A még magyar időkből itt maradt dr. Soós István fejt ki különösen hatékony tevékenységet régi polgártársai érdekében, több ízben viselt alpolgármesteri pozíciójában. Nehezítette azonban a magyarság méltó érvényesülését, hogy a kormányon egymást rendkívül gyors egymásutánban felváltó román pártok sűrűn nyúlnak a kinevezett városi tanács rendszeréhez s ily esetekben — ami 1935 elején is fennáll — a tanácsban egyetlenegy autochton magyar polgár sem található. Voltak azonkívül a várospolitikának belső magyar hiányosságai is. A Magyar Párt nem mindig tudta a szükséges összhangot tartani a nagyon öntudatos magyar munkássággal, sőt gyakran saját polgári, de radikálisabban gondolkozó elemeivel sem. Egy-egy városi választásnál vagy képviselőválasztásoknál a baloldali munkásság váradi szervezetei nemcsak hiányoznak, de egyenesen szembe kerülve vetekednek a magyarpárti szervezetekkel, holott a választásoknál rájuknehezedő hatósági nyomás lényegesen erősebb, kíméletlenebb. Meg kell adni viszont, hogy a városi tanácsba bekerült baloldali munkásképviselők nem egyszer vittek éppen magyar ügyekben lelkes vezérszólamot.

Hogyan hatott ki a lakosság nemzeti összetételére a világháború, a forradalom és az államhatalmi csere

két évtizede? Nagyvárad lélekszáma 1910-ben a katonaságot is beleértve hatvannégyezer volt. Húsz év múlva ez a lélekszám kilencvenesire emelkedett.

A nemzetiségi megoszlásra irányadó felekezetek 1910-ben így állottak:

Róm. kat.....	19.819		
Református	19.459		
Ág. ev.....	1.377	Görög keleti.....	4.649
Zsidó.....	<u>15.155</u>	Görög katolikus ..	<u>3.385</u>
	55.810		8.034

Még abban az esetben is, ha a második csoportban feltüntetett két görög egyház valamennyi hívét romának vesszük — holott az 1910-es népszámlálás nemzeti-ségi bevallásai ennek ellentmondanak — négy évvel a világháború kitörése előtt Nagyvárad ötvenötezer főnyi magyar lakosságával csupán nyolcezer román lakos állhatott szemben.

Húsz évvel később, 1930-ban, a vezető magyar felekezetek közül a római katolikusokét valami ezer-egynéhány száz visszaeséssel, a reformátusokét pár-száz lélek emelkedésével ugyanott találjuk, ahol 1910-ben hagytuk őket. (1930-ban 18.022 római katolikus és 19.847 református.) Emelkedett az ágostai evangélikus lélekszám, még pedig 4105-re és lényeges szaporulat mutatkozott a zsidóságnál, amelynek száma 15.155-ről a két évtized során 20.287-ig nőtt. Ez utóbbi hitfelekezet harminchárom százalékos szaporulatánál is jóval nagyobb azonban a két román egyház híveinek számbeli előretörése: a görög keletieké 9732-re, a görög katolikusoké 7756-ra. S a két görög egyház hívei ma már valamennyien románoknak vallják magukat! A román lélekszám tehát a két évtized folyamán a legfeljebb 8034-ről 17.488-ra nőtt, ami *több, mint száz százalékos* duzzadást jelent.

A románság felszaporodásának fő rugója kizárólag politikai. Az új államhatalom uralmának már első tíz évében csaknem teljesen kicseréli a régi magyar tiszt-

viselőosztályt az új románnal. A zsidóság szintén erős szaporulati arányának okait a keresztény-magyar lélekszámmal való viszonylatában a háborúszántotta Galíciából történt keleti beözönlésben, másrészt abban leljük fel, hogy szemben a másik két nagy magyar felekezet fiaival a zsidóság elenyésző mértékben vette igénybe a repatriálást. Önámítás volna a zsidóság öt- ezres szaporulatát hiánytalanul a magyarság erősítőjének feltüntetni. A világháború kitörése után négy és fél évvel már román uralom van Nagyváradon. Négy és fél év pedig vajmi kevés idő, hogy menekült családok az őket adoptáló társadalomba nemzetileg felszívódjanak. Ha a hajléktalanná vált keleti zsidóság menekülése után valamelyik irányban nemzetiségileg áthasonult, az csak részben történhetett a magyarság felé. Tekintetbe kell vennünk továbbá azt az erős cionista áramlatot, amely Nagyváradot sem kímélte meg teljesen. Tárgyilagosan tehát körülbelül a mai zsidó lakosság háromnegyed részét — az 1910-es létszámnak megfelelőt, azaz tizenötezer zsidót számíthatunk Nagyváradon nyelvben, lélekben, műveltségében magyarnak. Hozzáadva e tizenötezer számot a római katolikus, a református, evangélikus, továbbá a magyar baptisták ezerre menő s az unitáriusoknak alig százat meghaladó lélekszámához, a város ezerkilencszázharmincas évbeli magyarságát mintegy ötvennyolcezerben lehet megállapítani a tizenhét és félezer románnal és ötezer olyan zsidóval szemben, akik a magyarságra nézve közönyösek.

Nem érinti lényegesen a nemzetiségi arányt az a tény, hogy az itt csoportosított nemzetiségek a kilencvenezerre összeszámlált város lakosságából nem igen tesznek ki többet nyolcvanezernél, mert a különbözetenek fennmaradó, közel tízezres, s az egyházi nyilvántartásokban fel nem tüntetett átmeneti lakosság (katonaság, diákság, időszakos cselédek stb.) eloszlási százaléka valószínűleg annak az arálynak felel meg, amit a felekezetiileg nyilvántartott lélekszámból megállapítottunk.

A román gyarapodás mögött való számbeli lemaradásunknál jelentékenyebb súlyú a hátraesés, amit gazdasági, s főként nemzetkulturális tekintetben kell önmagán Nagyvárad magyarságának tapasztalnia.

Ilyen értelemben történt hanyatlásainkra egy-két rávilágítás:

A nagymúltú premontrei kanonokrend gimnáziumában a tanítást néhány évvel az államhatalmi változást követőleg miniszteri rendelettel beszüntették. Másik hatalmas középiskolánkat, a Főreált, mint állami intézetet veszi át a román kultusz-kormány s a csakhamar „Gajdu-lyceum”-nak átkeresztelt tanintézetben a magyar szekció néhány tantárgyán kívül az oktatás átváltozik román nyelvűvé. A magyar oktatás két nagy vereségét csak részben pótolhatja, hogy a zsidóságnak diplomatikusabb viselkedésével sikerült magyar liceumot felállítani saját ifjabb nemzedékének használatára, és hogy egy-két középiskola-jellegű intézmény, mint a „Társulati Felsőkereskedelmi Iskola” és a „Református Tanítónőképző Intézet”, bár súlyos fenntartási gondok közepette, ma még él.

Közel másfél évszázados működés után kizűnt meg 1934-ben a jogakadémia is, melynek tannyelvét előzőleg szintén romanizálták. A hatalmas épülettömb, mely a régi Űri-utcán a premontrei templomhoz s rendházhoz tapadva mint gimnázium és jogakadémia nemzedékeken keresztül fogadta falai közé az ifjúságot, immár hulló vakolatával hirdeti némán az idők változását. A gimnázium boltíves tantermeiben kereskedelmi irodák, ipari műhelyek rendezkedtek be s nagy tornateremben éveken keresztül rokkant gépkocsik számára tartottak fenn garaget. A gimnázium megszüntetésénél jóval kevesebb vihart vert a lelkekben a jogakadémia megszüntetése. Az akadémiáról indultak ki ugyanis helyi viszonylatban azok a román diákmozgolódások, melyeknek éles kicsengését Nagyvárad az 1927-ben rombolásig kilengett diákkongresszusban szenvedte meg.

A középiskolai magyar oktatás félárbocra ereszkedésével a város szellemi élete máris érezhetően hátrányba

került nemcsak Kolozsvárral vagy Marosvásárhellyel, hanem akár a kis Nagyenyeddel vagy Szatmárral szemben is. Oxigénbelégzést néha tiszteletreméltó erőfeszítéssel alkalmaznak még a vonagló váradi magyar kultúrjövőn egyes lelkesek vagy csoportok, de arról már komolyan beszélni sem lehet, hogy az itteni iskolákból oly fiatal nemzedék kerüljön ki, amely akár a romániai kisebbségi élet viszonylataiban is vezetőszerepet vállalhasson.

Egyházak, nőegyletek kultúrelőadásai, egyidőben néhai tudós Karácsonyi János, később Némethy Gyula elnöklete alatt és Perédy György főtítkársága alatt működő „Szigligeti-Társaság”, a másik oldalon a munkásszervezetek s a „Szabadegyetem” tanfolyamai igyekeztek tudásközlés terén tőlük telhetőleg legtöbbet nyújtani. De e szellemi különítmények iparkodásában a póttanyag sohasem volt, nem is lehetett százszázalékos ahhoz, hogy a félbenmaradt rendszeres nevelést helyettesítse. Fogynak, elfáradnak s az egyre sokasodó anyagi gondokban morzsolódnak azok sorai is, akik eddig önként, s legtöbb esetben minden ellenérték nélkül vállalták e „diplomanélküli pedagógiát”.

Némi felületeségtől Nagyvárad a világváltozást megelőzőleg sem volt teljesen mentes. A valaha fényárban úszó, híres kirakatváros gyárvállalatai, kereskedelmi üzemei között hiába keresett volna a szem mondjuk kultúrpalotát. Városi könyvtára a kor igényeitől már békeidőben messze elmaradt. A múlt századvégen létesített kis múzeumában, melynek legértékesebb gyűjteménye is elkerült tőlünk, sohasem tolongtak a látogatók. Hogyne zsugorodnék tehát számbáborként napról-napra egy utánunk jövő nemzedék jószintű magyar műveltségébe vetett reménységünk, amikor ma minden szellemi összehasonlítás vagy ellenőrzés feszélyezettsége is végzetesen meglazult?!

Proletár élettrend felé rohanunk. Nem fenyegetne még egyedül e miatt a felszívódás veszedelme, ha az anyagi lekoldusodás mögött ott nem kísértene a szellemi közöny!

Szegénységének kényszeréből ereszti azonban már Nagyvárad az érdeklődés kézfogását a szórakozásba eltett kultúra olyan intézményével szemben is, mint a színművészet. Kecses, oszlopszatos, görögderűs színház-épülete, a budapesti Vígszínház mása, a század eleje óta díszíti a Bemér (ma Mária királyné) teret. Az ezerkilencszázhuszas évek első felében előbb Erdélyi Miklós, majd különösen Parlagi Lajos igazgatása idején a színház vonzereje még csorbítatlan volt a magyar közönségre. Parlagi igazgatása operaegyüttest is könnyen elviselt a prózai és operett-társulat mellett az egószóves színi évadokban. Előadásai vetekedtek bármely fővárosi színház művészi teljesítményeivel s Imre Sándor rendezései a legújabb nyugati színpadismeret tanúságait hasznosították a díszes kis színházban. Ekkor, az első román impériumbeli években, vagyonában s jövedelmében még meglehetősen rendületlenül élt egy ideig a város magyar polgársága. Az újabb évtizedforduló ellenben új és új nyelvvizsgálán keresztül elsöpörte a tisztviselőosztályt, gazdasági válságokban, pénzügyi megrendülésekben elsősorban a kisebbségi őslakosságra járt reá a rúd, s a vagyonában megtizedelt magyar lakosságot a csapás-sorozatok mindjobban távolítják a színház kultuszától. Rövidesen kiderült, hogy a város állandó színházat eltartani képtelen s ma már feladva ebbeli önállóságát is, a kolozsvári társulat vendégszereplései dacolhatnak csupán időnkint a másnapokon mozgószínházzá vedlő, vagy román társulatoknak kaputnyitó színház egykori közönségének részvétlenségével.

Többi magyar-túlsúlyú erdélyi várostestvéreivel együtt Nagyvárad is azt a grafikont írta le az uralomváltozás óta, amelynek vonala lázasan iramlott felfelé az új impérium kezdetén. Könnyű kereseti lehetőségek nyíltak eleinte azok számára, akik nem politizáltak. S ha a város, malomiparával az élén, nyugati piacának elzáródásával veszített is régi gazdasági életének folytonosságából nagyon sokat, — rugalmas polgárai hamar kárpótolták magukat új életlehetőségek megragadásával. A városi ingatlanforgalomnak soha nem tapasz-

taít virradata kellette magát. A régi nemzedék lelkiekben és vagyonban visszaszorítva vonult kifelé, egyrészben a nyájas szőlődombok perifériális csöndjébe, hogy belsővárosi házait s pozícióit új embereknek adja át. A felpezsdült élet külső csillogása kápráztat néhány éven át. A háborút követő lakásínségen gyorsan segít a városi ingyen-házhelyek kiosztása. Csinos, de rendkívül szétterülő új városnegyedek bújnak ki gombamódra a föld alól. A város belterülete jó időn át alig építkezik. Helyette a telepek nyúlnak el a közeli falvak, Biharpüspöki, Szent-János, Váradszöllős és Ussi alá s a Kommandáns-réten a Szálka-tanyáig. Széles útvonalak, melyek mentén tervszerűen történik a kis családi lakóházak emelése és lehetetlen összevisszaságok keverednek egyé e szeszélyes városfejlődésben, ahol néha az építkezők türelmetlensége azt se várja meg, hogy a városigazgatás beletekintszen saját engedélyeinek ellenőrzésébe s máris áll a kis ház a periférián, nem egyszer olyan földdarabon, ahova esősebb tavaszokon rendszeresen látogat be a házakba a kiáradt Körös.

Kissé gazdátlanul ügető fogathoz hasonló e tekintetben a város, a gyeplőt kissé erősen a lovak közé dobták. Csoda-e mindez, hogyha tudjuk, hogy Nagyváradnak annyi városi tanács-, polgármester- és főispán-változása volt az utolsó másfél évtizedben, hogy egy-egy vezető-személye vagy bizottsága átlag sem tarthatta magát egy évnél tovább a helyén!

Mi az tehát e sok negatívum között, amiben a város mégis kifejezi mai létformáit?

Lassú, de feltartóztathatatlanul látszó áthasonulás a történelem létparancsára! Nemcsak az éles szembe-helyezkedést, de a ragaszkodás erőteljesebb feltételeit is nélkülöző rugalmasság az egyéni létért! Amint a XVI. század derekán egy nemzedék életében tudta elejteni Várad Szent László emlékeinek árnyékában katolicizmusát, amint száz évvel később, a harmincéves törökuralom idején a sziklaszilárdnak hitt protestantizmusát máris kikezdte a mohamedanizálódással takart életigény, úgy kezdenek szertenőni most polgá-

rainak életében a légyökörek arrafelé, amerről éppen süt a nap.

Mutatja e hasonulást Várad itt-ott új építkezésében is.

Bárok egyházépítkezései s a világháború előtti két évtized roham-fejlődéséből ittmaradt kusza stílusú középületei s polgári palotái közé mai városlélektani arculatát is kifejezőleg nőnek sima, leegyszerűsített, modern s takarékos kislakásai, másrészt sokcirádás, boltív-árkádos óromániai jellegű házai.

A román művészet-történelem Brancoveanu Konstantin havasalföldi vajda uralkodásához fűzi annak az építészeti iránynak kifejlődését a XVII. század utolsó és a XVIII. század első tizedeiben, amelynek legtisztábban fennmaradt emlékei a bukaresti Mogoșoia-kastélyon és Stavropoleos-templomon vagy az Olt-völgyben emelt Horezu apácakolostoron láthatók. Az olasz renaissance-építkezésnek a bizáncit ellensúlyozó hatásaként alakult ki két és fél száz évvel ezelőtt a Regátban a Brancoveanu-stílus, kissé erőszerűvé zsúfolt homlokzati architektúrájával s az emeleteken is végigszaladó, bolthajtással koronázott oszloposoros, nyílt tornácaival.

Ennek a stílusnak első beköszöntése Nagyváradon pár évvel ezelőtt történt a Kápolna-téri régi római katolikus kiskápolna átépítésével, a református Nagytemplom közelében. A kápolnát a római katolikus egyház átadta a görög katolikusoknak, utóbbiak pedig a tatarozási munkálatok során vitték bele a kápolnába a Brancoveanu-stílust. Kevéssel később a volt Széchenyi-téri (jelenleg Parcul Traianon lévő) görög katolikus szeminárium épületén estek nagyobb szabású átalakítások, új emelet húzása a régi falak fölé. S a Szeminárium egész impozáns mai utcai homlokzata szintén a Brancoveanu-irányt tükrözi. Legkomolyabb szabású alkotás volt azonban ebben a stílusban a görög katolikus püspökségnek a Pável és volt Beöthy Ödön (ma Strada Cantemir) utcák közötti telkén tavaly emelt épület-tömbje, melynek továbbépítési tervei szerint

valóságos kis passage- és tornáctelep alakul a város közepén. De mind sűrűbben alkalmazzák ugyanezt az építészeti modort a jómódba jutott román magán-építkezők is. Jellegzetesen ily stílusú házak láthatók a beboltozott Páris-patak helyén nyitott új Averescu-utcában s több új telepen.

A külső városarculat átalakulásához tartozik egy-két régi magyar szobor áthelyezése s helyükbe román vonatkozású emlékművek emelése. Így került a város egyik főteréről a Szent László-szobor a római katolikus Székesegyház udvarára s a színház előtt állott Szigligeti-szobor a szintén kivülebbső régi Schlauch-tér (Parcul Carmen Sylva) fásora elé. A Szent László-szobor helyére Ferdinand román király, Szigligeti helyére Mária királyné bronzszobra került. A körösparti református templommal szemben Eminescu, a Széchenyi-téren Delavrancea, a színház mögötti kis parkban Vulcan román írók mellszobrait helyezte el az új uralom.

*

Amennyire fokenként formálódott a^ külső város - arculat s határozott meglepetéseket időről-időre inkább azoknak hozott átöltözködésével, akik nem élve állandóan forgatagában, hosszabb időközökben láthatták viszont, éppoly csendes eltolódásokban különbözött el tizenhat éven át az új váradi magyar nemzedék a régitől. A gyermek, ki a román uralom beköszöntésekor tíz éves volt, ma az alkotó és kenyérkereső élet kapujához érkezett. Polgári színvonalú megélhetésére az előtte élt nemzedék vajmi kevés reményt adhat át neki. Eszme - körben pedig ez elhagyott ifjú nemzedék minden határozottságot nélkülöz.

A ma huszonöt-huszonhat éves kisebbségi fiatalember már jórészt román szellemben végezte középiskoláit. Legjobb esetben halvány, elnagyolt ismeretekkel botladozik, amint rá kell tévednie a magyar történelmi és művelődési múltnak az ő számára ingoványossá vált talajára. Akad sorainkban már fiatal

ügyvéd, aki a magyar helyesírás vagy helyesbeszéd alapvető elemeit is fájdalmasan sérti hétköznapi szóhasználatában. Ez ifjúságnak eszmekör szerint való tagozódásában az első csoport a család és egyháza hagyományain át legalább *törekszik* megmaradni nemzetműveltségének sáncai között. A falanksz másik, keserűbb s kalandosabb része a legbaloldalibb nemzetköziségben keresi eszményeit s találja meg helyette legtöbb ízben a hatóságokkal való elkerülhetetlen összeütközést. Ámde mindkét csoportnál sivárabb az az „utánpótlásunk”, melynek már a hovatarozás sem okoz fejtörést.

Kik, meddig, melyik csoportnak fölényével fogják magukat átküzdeni egy ezidőszerint még láthatatlan nyugvópontra, a jövő kérdése ez, amire feleletet kockáztatni nem lehet. A lazuló kapcsok a családban, az egyházak melengető szeretetében s céltudatában valamennyire még tartanak. A régi lefitymáltságból bizonyos megtartó erővé előléptetett műkedveléseknek is kijár a kíméleti elismerés, hogy egy-egy röggel hozzájárulnak a széthullás szélére érkező fecskefészek szüntelen tatarozásához.

Igen eredményes munkát tudott kifejteni éppen ilyfajta tapasztóeszközökkel a református egyház. Mióta az Erdélyen kívüli, de Romániához tartozó református-ság Máramarostól Orsováig ívelő hatáskörével Nagyváradon kapott püspököt Sulyok István személyében, azóta nagyon lelkes, friss egyházi és világi erők bevonásával a szoros értelmű egyházi munkán túlmenőleg is jelentős erő érezhető erről az oldalról a magyar közműveltség szétesésével, elparlagiasodásával szemben Várad életében.

A régebbi nemzedék életbíróbb része társaságbeli sikon próbálja ösztönösen egyensúlyozni magát belső érintetlen magyarságának fenntartása és a román társadalommal való érintkezése közt. Annyit mindenestre jelentenek ez összeköttetések, hogy számtalan félreértést, a teljesen ismeretlen rétegre mindig ránehezülő gyanakvások következményeit sokban elhárítják

politikailag fellegetesebb időszakokban. Ily érintkezések gyökeréből nőtt ki évekkel ezelőtt a tiszteletreméltó példaadás, hogy Lázár Aurél dr., a város román polgármestere és képviselője a csödbejutott magyar színészet érdekében személyesen kollektálta végig a tehetősebb polgárokat, vagy hogy az 1927-es diákrombolások idején Constantineanu alezredes verte szét egyik zsinagóga fosztogatóit.

Az egymástmegértés szelleme ült diadalt túl a politikán abban a művészi teljesítményben is, amit Pestre A. Gheorghe román író mutatott fel Ady Endre költeményeinek az Újságíró Club kiadásában megjelent kitűnő fordításában.

A klubéletet a többségi és kisebbségi társadalom semleges zónájaként a forradalmak utáni idők teremtték meg. Régi polgárok távozása, visszavonulása és újak megjelenése, előtérbelépése már az ezerkilencszázhuszas éveknek elején társadalmilag az elszigetelődés érezhető zavarát eredményezték. A békebeli Nagyvárad társaságbeli életformáinak fenntartása lehetetlenné vált a Biharmegyei Kaszinó megszűnésével s más hasonló intézmények megbénulásával. Lehetetlenné vált annak a helyzetnek felismerésével is, hogy a helybeli kasztokban egymásról legritkább ember tudta, hogy ki kicsoda, s az erős kávéházi életet élő váradiakban elhaltalmasodott a kényelmetlen érzés, amit az okozott, hogy megszokott kávéházainak korlátlan nyilvánosságában megfelelő és meg nem felelő elemek saj tolódtak egymás közelébe.

A formákat valamivel erősebben respektáló kluboknak később belsőberendezésileg is barátságosabb, meghittebb légköre, bizonyos kiválasztás, majd a keretek között nyújtott kultúrszórakozások, végül a klubonként kialakult megszokás, szolidaritás az egykor kávéházváros Nagyváradot nemsokára a klubváros jellegzetességeivel színezte át. így keletkezett legelőször az Újságíróklub, utána a pénzelőkelőségek Unió-klubja, a magyar középosztály N. S. E. klubja, a sportifjúság

N. A. C. klubja s utoljára a román társaságok Crisanája. Népszerűségében ma is az újságíróklub vezet, igaz, hogy tagjainak kényelemben, kultúrszórakozásokban mindenkor a legmagasabbat igyekszik nyújtani s előadótermének dobogóján hetenként kétszer-háromszor magyar, román, sok esetben más nyelvű előadók, írók, énekesek, muzsikások követik egymást a leggondosabban megválogatott műsor szerint.

Ha végül is, ám nem legutolsó sorban, kell megemlékezni a napisajtóról. Megvolt a váradi újságírásnak is a maga küzdelmes-kezdeti, később pompásan virágzó, azután újból nehezzé vált korszaka. A város első politikai lapja, a „Bihar” közel háromnegyed évszázaddal ezelőtt indult el útján. Volt idő, amikor súlyban, színvonalban a nagyváradi újságírás országos tekintélynek örvendezett. És ha szerepe jelenleg, a fojtogató gazdasági helyzetben, a szókimondás erős politikai korlátozásának korában még erdélyi viszonylatban is meglehetősen hátrányba szorult, jelentőségét azért nem lehet ma sem lebecsülni, hiszen mellőle másnemű nyelvi, kulturális, közéleti és politikai gyékényeink éppen Váradon sikadtak ki leginkább, vagy koptak el nála is ijesztőbb méretekben. Egyéb kenyérkereset híján nagyváradi magyar újságírónak lenni egy jelentőségű az éhenhalással, holott a kisebbségi sors éppen Nagyváradon és éppen az újságírásra róta legsúlyosabb terheit s legtöbb készlet-ségi és készenléti igényeit. A napisajtót 1935-ben hót magyar újság („Szabadság”, „Estilap”, „Erdélyi Lapok”, „Napló”, „Friss Újság”, „Erdélyi Magyarság”, „Magyar Hírlap”) és egy román napilap, a „Gazeta de Vest” képviselik. A magyar napilapok jelentős száma csupán látszatra jelent egészséges sajtóéletet. A közönség leszegényedésével karöltve dumpingáron kísérletező kislapok a többinek tökeerősségét régen megtámadták s szerkesztőségeikben alkalmazott „átmeneti újságíróikkal” egyre közvetlenebbül veszélyeztetik laptársaik színvonalát, tekintélyét.

... . Egy múlt századbeli angol társadalomtudós Európa intellektuális kifejlődésével kapcsolatban dermesztően állapította meg:

— „A nemzetek éppúgy születnek, nőnek s pusztulnak, mint az egyes emberek. Egyikük túlkorán s túlgyorsan éri el céljait. Másikuk csak akkor, amikor ez kora, érettsége folytán már kijár neki. Egyiket zsöngye gyermekkorában pusztítja el a kór. A másikat államberendezkedési betegségei döntik meg. A harmadik politikai öngyilkosságnak esik áldozatul. A negyedik még öregeen is vonszolja magát. Mégis: — valamennyi nemzet számára létezik a cél felé haladásában az *élrendeltetésnek egy határozott iránya*, lett légyen célja bárminő”.

Pusztító kórnak, az önösszeszedés hiányában rejlő lassú öngyilkosságnak avagy a létfenntartás céljának elérése felé vezető út fáradalmának állapotában tartotta-e úgyahogy Nagyvárad magát?

Minden baja, szegénysége, lecsuszamlása ellenére is nagy kérdés, az a város-e már, melynek kapujára ki szabad függeszteni a dantei „*per me si va neila citta dolente*” felírást?

Bármily közelből, együttelve vele, adatik látnunk önhibáit, sorscsapásait, Jánus-arcát és olykor halottinak tetsző lárváját, mégse akasszuk se tornyaira, se gyárkémenyeire még a „*Sir álmváros*” cégtábláját.

Európának politikailag sokkal kevésbé érintett nemzet-társadalmaira is vitustáncokat átkozott a háborút követő idő. Kisebbségi helyzetében, e gazdaságilag kétszeresen mostoha, ős politikailag szokatlanul súlyos korszakban a váradi társadalom megítélésében nem lehet zsinórmértékünk a kedvezőbb múlt. Határmenti helyzete még a belsőerdélyi városokkal való összehasonlításban is túlsók akadályt gördít életerőinek méltó kifejtése elé. Múltjának szükségszerűleg történt kialakulása, társadalomösszetételi adottságai sem a legszerencsésebbek ahhoz, hogy létküzdelmét az erők egységesítésével könnyen vihesse győzelemre.

De maga a tény, hogy küzd, ha szegényebb eszközökkel is, mint belsőerdélyi sorstársai, egymagában is

vigasz és életképesség jele. A küzdelme, időben és kimenetelben sejtethetetlenül, ha többet nem, legalább egy Madách Imre-rezümét megér.

S a nap is süt olykor utcái, nyáron strandoló, sportoló ifjúsága fölött. Enyhe éghajlata alatt szebben talán, mint befelé, a nála keményebb vértetű Királyhágón-túli városokban. Életének szegénységében is sodra van a Körös partjain, legalább külsőséges értelemben, vidámságban, s valami utánozhatatlan derűben, könnyedségben.

A Jánus-arcnak csak egyik felére vésődtek fáradt, öreges redők. Másik felén az önbizalom és életakarát mosolyog.

Irodalom.

Bunyitay Vince: A nagyváradí latin szertartású székesegyház. (1880.)

Bunyitay Vince: A váradí püspökség története. (1883.)

Bunyitay Vince: Nagyvárad a török foglalás korában. (1892.)

Bubics Zsigmond: Magyarországi várak és városok fa- és rézmetszetei. (1880.)

Gyalókey Jenő: Nagyvárad vára. (1889.)

Karácsonyi János: A nagyvárad-olaszi Plébánia-templom története. (1884.)

Dr. Tóth-Szabó Pál: Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában. (1904.)

Biró József: Nagyvárad bárók és neoklasszikus művészeti emlékei. (1932.)

Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. (1934.)

Csernák Béla: A nagyváradí reformata árva ekklesia régi gyászából kikelése. (1933.)

Cséplő Péter: A nagyváradí róm. kath. Főgimnázium története. (1894.)

Bozóky Alajos: A nagyváradí királyi Akadémia százados múltja. (1889.)

Hegyesi Márton: Bihar vármegye 1848-49-ben. (1885.)

K. Nagy Sándor: A váradí színészet története. (1884.)

Náményi Lajos: A váradí színészet története. (1898.)

Lakos Lajos: A váradí zsidóság története. (1912.)

A Nagyváradí Jogakadémia Ifjúsága: „Várad” (Segélyalbum). (1864.)

Dobozy Miklós: Emlékbeszéd Beöthy Ödönről Bihar megye közgyűlésén. (1882.)

Sipos Orbán: Bihar vármegye és Nagyvárad népoktatási Emlék-Albuma. (1896.)

Sipos Orbán: A biharvármegyei Népinevelési Egyesület története. (1909.)

Láng József: A „Nagyvárad” politikai napilap huszonhat éve. (1896.)

A „Nagyvárad Napló” szerkesztősége: Bihar megye és Nagyvárad írásban és képből. (1912.)

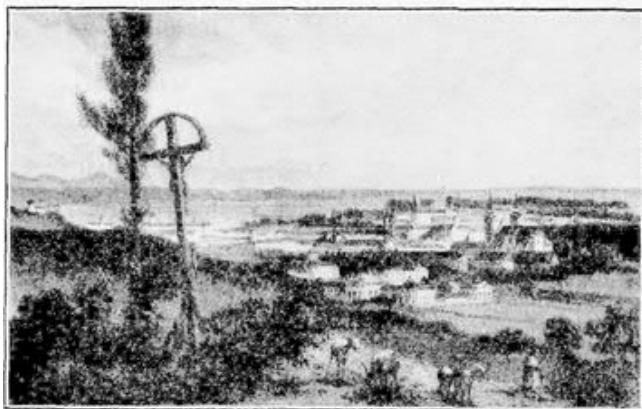
Dr. Edlmann Menyhért: Dr. Várady Zsigmond emlékezete. (1913.)

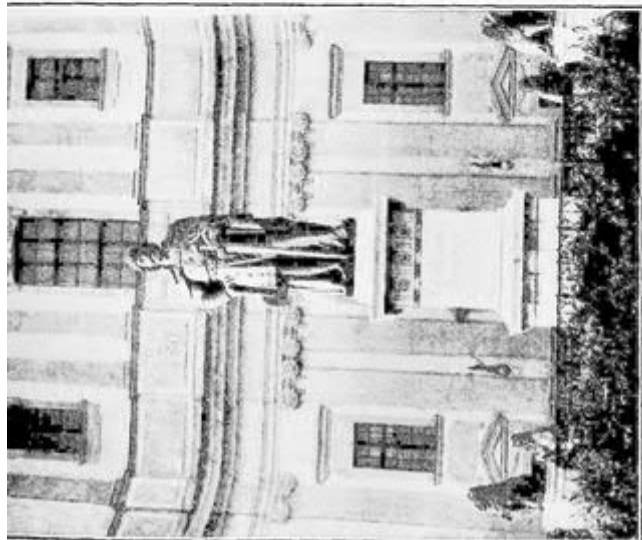
A város 1598-ban

Nagyvárad a XVII. században

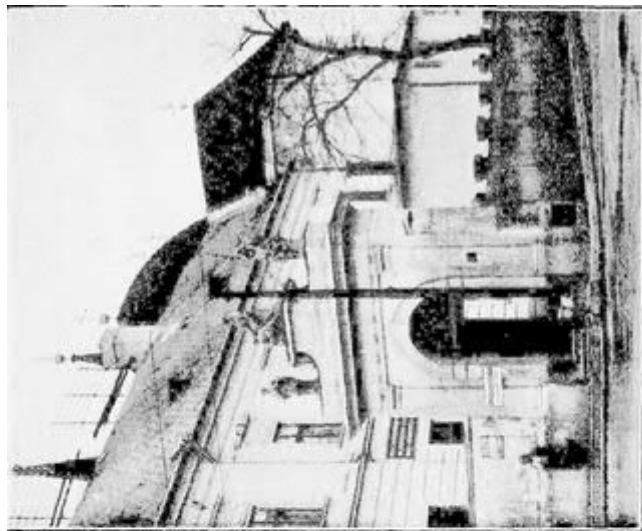

Látkép 1850-ből

Szent László király szobra

Nagyvárad

Az Irigalmas-rend szanatóriumának kapuja
(XVIII. sz.)

E N Y E D

BERDE MÁRIA

*A sorskerék előtt. —
Ante rotam. —*

I.

Ez az a város, mely nagyobb, kincsesebb és büszkébb testvérei között koronatanúja Erdély történelmének. Ötször, hanem hatszor pusztult el a végsőkig, hogy csak kövei maradtak, és tűz-víz-fegyverálló lelkesége, mely ha minden veszett is, a pusztta kövekből mozdult ki, sarjadt fel, mindig, eltipratlanul.

Kik voltak azok, akik a titokzatos erejű köveket első alapozásul összehordtak, egyberótták a természetnek ezen anyai jósággal igazi városbölcsovvé alkotott települő helyére? A város a Mommsentől kiindult hiedelmet vallja, hogy őse a még agathyrs alapítású s a római időkben felvirágoztatott *Brucla* volt. Azonban a *Tabula Pentingeriana* nevű, azidőbeli térkép *Bruclát* tizenkét mértföldre teszi *Apulumtól* fölfelé, ez pedig az ismert *gyulafehérvár-tordai* útvonalon *Diód* falucska helyére esnék, ahol tömegesen lelik máig az írott szónál igazabbul tanúskodó emlékeket: többek között a római házpadlók jellegzetes piskóta tégláit, melyeket egy-egy parasztasszony átalvetője aljában ajándékol hoz a városi gyermekeknek. De honnan lenne oly klasszikusan négyyszögű az enyedi nagytemplom tornya, ha nem rómaiak fundálták volna őrtornyul? És elkerülte volna világbíró stratégiai érzéküknek figyelmét, hogy jobb vigyázó hely nincs messzi környéken az Enyed fölé kiugró *Órhegynél*? — E családfához való ragaszkodásban hordták össze Enyedre lelkes gyűjtők — akár legendás ős családi ereklyéit — *Marosdécséről*, *Gyulafehérvárról*, *Verespatakról* s a

Csákyakő fűrdőromjaiból az oltárköveket, szobrokat, feliratos faragványokat, az Európahírű bronzsisakot s a négy „tabula cerata-t”, a lehelletkönnyűen felkarcolt latin szöveggel, melyekből kettő Németországban rekedt. — Áll az is, hogy a piaci Várad-ház lebontásakor a falakban bélyeges római téglákra bukkantak . . .

A hit mindig szebbet tart, mint a bizonyítható valóság, mert Enyed római eredetéből csupán az országútjához nem fér kétség. A város medencéjétől délnek, a mai Fischer-oltványtelepen több méternyi hosszúságban leltek nemrég is letagadhatatlan maradványaira. Innen kúszhatott fel a Kakasdombra s ereszkedett be a piactérre, hogy a Bethlen-utcától kezdve a Kápolna-dombon keresztül a Hosszú és Levélszín nevű határrészek lábában egész az Akasztófadombig oly irányt kövessen, mely ma a forgalomból jóformán egészen kiesett. Kétségtelen, hogy ez volt a város ősi tengelye is, az irány csak Apafi fejedelem akaratóból kanyarodott át a Magyar-utcára, hogy kikerülje a kollégium tájékát — „az tanuló elme minde nekfelett jó csendességet kívánván”. A várostól északra itt is, ott is kibukkan még, mint világnagy csontváz törmeléke a Via Strata sárgafehér kövezete.

Ezt az országutat még a szászok sem esküszik le, pedig különben egyszerűen nem tudnak a város Brucla nevű őséről. Csak anyját emlegetik a mai Enyednek, *Strassburg am Marosch-t*, vagy *Mieresch-t*, mely névadásban a készenkapott országútra való hivatkozás lappanghat, de már a várost ők, honszerző Hermann népei alapították volna megyei — tehát magyar — települési részen is.

Hogy mikor? — Egv Nagyszebenben. 1886-ban nyomtatott névtelen füzet szerintf Enyed a XI—XII. századbéli, tehát a legősibb szász telepekhez számít. ' E melítettánuzott volna az a románstíli, köríves boltokkal épült kripta, melyet a lebontott templom alatt találtak a XIX. században s melyben a broszúra szerzője a *legrégebb* szász templommaradványt gyanítja egész Erdély-szerte. Sajnos, a kripta építészetileg vizs-

gálatlanul tűnt el. A benne talált, szekereket megtöltő csontvázak koponyáit — miután a zúzott fejek, tört végtagok háborús elesettek tetemeire vallottak — a szász egyház vizsgálatra küldötte fel Bécsbe, abban a hitben, hogy a koponyák között talán tatár jellegűek is akadnak és így bebizonyosodnék, hogy a vár és kriptája a tatárjárást megelőző időkben keletkezett; de a csontok nem vallottak a kívánt módon: kimondottan árja halottak maradványainak bizonyultak. — Van nézet, meg Enyed alapítási évét pontosan 1239-re teszi s a várat egyenesen a tatárjárás elleni védőműnek tekinti. Bizonyos azonban csak annyi, hogy „Emidról” 1293-ban találjuk az első említést. Egy másik oklevél a XIV. század végéről, mely már „Nagyenyed”-et mond, hangsúlyozza, hogy a helység a szász székek kiváltságait élvezi.

A szabályos piactér, a sugaras utcaelosztás valóban a szász jellegű várostestvérek arcát idézi. Mivel azonban a Maros felől Enyedet hatalmas természetes földtörmelés védi, északnyugatról meg az úrhegy könyököl fölébe: az utcák csillagszárai kettős patkóalakban kényszerültek elhajolni, körülkarolva az úrhegyet és nyúlványait. Szász telepre mutat számcs nevezet is, mint Varcagás-utca, mely Schwarze Gasse-ra megy vissza, míg a Tót-utca nem valami etnikai betelepülőről, hanem a (mai katolikus) temetőről keresztelkedett. A Grintyen, Frankút, Gerepen, Herzsa, Herlós szőlőkertek nevében még a laikus nyelvelemző is felfedezi a Gründchen, Frauengut, Gräben, Heerschau(?), Herrnlos eredetet. A Magyar-utca is arra mutat, hogy a magyarság külön lakott, akár Kolozsváron, tehát jövevénynek számított. Viszont a város ősi kültelkei már tipikusan magyar elnevezésűek: Felszeg, Alszeg, Gagyület, Ebhát stb. Az alapító lakosság eléggé gyorsan veszített talajt az őt körülgyűrűző betelepülőkkel szemben. Jellemző erre, hogy az eredeti helynév az idők folyamán a szászszág ajkáról is lekopott, nyomába *Engetten* (Enyedin) került. így születik meg Bruclán és Strassburgon keresztül a harmadik íz, az unoka, a

törzsökös magyar *Enyed*, miközben az elapadt százság is megtart bizonyos védett helyzetet a városban.

Az 1293-ból való oklevél pedig arról intézkedik, hogy a gyulafehérvári káptalan akaratából „Fylesd és Enud” helységekbe „valach mansiok”, vagyis családok költözhessenek be mintegy hatvan számban, így tehát a város már az Árpádok alatt román népelemhez jutott, valószínűleg káptalani zsellérség képében; az új lakók pedig a maguk nyelvtörvényei szerint alakították át a város nevét Aiud-ra.

Enyed magyar neve az Aegidiusból (Együd, Egyed) úgy származhatik, ahogy az odavaló ember megyén helyett is menyen-t ejt. — ősi szokás és legkézenfekvőbb dolog a községeket a szentről nevezni el, kinek védelme alatt az illető helységnek istenháza áll. Hol, mely időben keletkezett a szentély, mely Strassburg am Maroscht Enyeddó keresztelte át? A mai, 1866—68-ban épült evangélikus templom szószéke mellett gótbetűs kőtábla áll, Enyed legrégebb írott köve. Ez a tábla annak a kicsiny és szegényes kápolnának falából iktatódott ide, melyet az új istenháza kedvéért le kellett bontani. A kőtábla szerint az a lebontott templom-előd „inchoatum est anno MCCCXXXIII. et finitum IV.” De még ez a kápolna sem lehetett a helységekereztesztelője, mert az ENUD név jóval régebb keletű, így hát fel kell tennünk, hogy a névtelen broszúra szerzője által látott ősi románstílusú kripta őrizte emlékét a legelső templomnak, mely a bencések kedvelt szentjének tiszteletére épülvén, az egész várost mindhárom nép ajkán a maga nevére hódította.

A — már másodíknak tekintett — szentély mellé a XV. században rakódott fel a gótikus nagytemplom, mely jelentős lélekszámra vall. Ősi alakjában e szentegyház tiszta stílust mutatott, de soha semmi szoros rokonságban nem állott a „római”, s eredeti rendeltetése szerint nem is harang-, hanem bátyatoronnyal. Hogy a megfeledkezések előtt milyen külön szerepe volt a két szomszédos Isten-házának, nem tudni, ahogy nem ismerjük a vár keletkezésének történetét sem. Az épi-

tökre — Herepei professzor szerint — a települők fő építőanyaga vall reá: a Maroson túl fekvő Apahida község kőfejtőinek lajtamesze. Ebből faragódtak a személyforgalmat szolgáló délikapu gótikus kerete, a templom s a várfalak nagyobb körései, az úgynevezett „szépbástya” csipkés-taréjos oromzata s végül azok az elmés lépcsőzetek, melyek a várfal mellvédjeinél körbenfutó galériához vezettek fel... S jellemző tény, hogy az első ismert enyedi vezetéknev 1341-ből: *Henchimannus*.

Szászok építették tehát a vegyesanyagú, de földszinten tömör és kitűnően kötött „kerítéseket”, a felső, vékonyabb téglamellvédekkel, s az ahány annyi formájú kétemeletes nyolc bástyát, melyek közül a délinak — tudomásunk szerint — egyetlen hasonmása akad Spanyolországban, ők tervelték volna ki a várudvart hajdan kettébe osztó harántfalat, mely a várkastélyt három-, sőt négyszeres menedékké avatta. Ha az egyik kapun betört az ellen, maradt a másik udvar és onnan még mindig be lehetett húzódni a hatalmas templomba, végül pedig a bástyatoronyba. Nem hiányzott a víz sem és gondoltak az építők a biztonságos raktárhelyiségekre is. Az új evangélikus templom alapozásakor a feltárt pinceboltokból még marokkal szedték ki a gyermekek az elfeketedett, égettes búzaszemeket.

Ma pincék, kút eltömve, a vársétány lépcsőgerendái töből letördelve s az egyes bástyák már jóval később felhúzott zszindely- és cserépteteje szitává ritkázódott, a sziklakemény courtine-t kelet felé idétlen cementkapuval törték át, a harangtorony oldalából kiálló vasgolyóra pedig rásütötte a józanság, hogy műágyugolyó . . . Csak a természetnek fáj a közöny, a gúny és a sorvadás. Isten magvetőivel magvakat hordatott fel az ágyúk helyébe, úgyhogy ma kis allék bokrétázzák a csonka, időlátott falakat, s csoda lehetne, hogyan vetekedik olykor virágzásra a kovácsok bástyájának borostyánbokra.

A védőművek emblémái — patkó, lakat, csizma, vasbárd — tanúságot tesznek, mely iparágakat űztek

a lakosok a művészi ötvösipar mellett, melynek — állítólagos tárgyi emlékein kívül — bizonyítéka a későbbi feljegyzés is egy Berzi nevű „ősi ötvös családról”. Mészárosok, szabók, kerekések, kovácsok külön tartottak egy-egy kisebb bástyát. Csizmadiák, lakatosok közösen a délkeletit, a szép déli kapubástya a szücsöké, a kilencoldalas délnyugati a tímároké. Legérdekesebb szerepe van a nyugati első bástyának: a Kalandosok Társaságából Apafi alatt alakult *Szentlélek Társulaté*, az iparosok temetkezési egyletéé. S ha nem felejtjük, hogy a Kalandos Társaságok vallásos körök, *ősei* s nem utódai a céheknek, akkor nyolcszázéves szokást kell gyanítanunk az aktusban, amikor a Társulat egy-egy tagnak halálakor máig is rézlapot köröztet a társak között az elhantolásra való felszólítás gyanánt és bizonyos állandósult, kegyeletes szertartások szerint ássa meg a sírt Enyed mindenrendű halottainak. A sírásók legidősebbje rigmusban figyelmezteti társait, hogy amit ásnak, az nem gödör, hanem támadandó test lakóhelye, éppen ezért fogadalmat tétet velők, hogy míg a munka tart, nem isznak semmi részegítő italt és nem ejtenek káromló szavakat.

Az ilyen gondosan tartott szokások s maga a vár iparosjellege is szász eredetre mutat, de a bástyák feliratai már latin és magyar szövegűek. Ma a kis erődök különféle szerepet töltenek be. Olyikban szalonnát őriznek a céhek jogutódai, van amelyikben a híres „Nagyenyedi Kovács-krém” porcellán- és üvegtégelyei állanak raktáron. Különálló életet élt és él mostanig az északi főkapu felett épült Bethlen-kastély, vagy „Károlyi Zsuzsanna háza”. A várgyűrűbe nem egészen beillő alkatrész, mely bástyatoronyból alakulhatott át rendházzá. Tágas refektórium, boltíves termek, kőkeretes ablakok, ajtófélfák, egy nagyon keskeny csigalépcső . . . „Capituli . . . 1541” — még világosan kivehető a kapufölötti, rusticával csonkított kőtáblán. Valószínű, hogy e várrész az 1556—57-beli szekularizáció után ment át a gyulafehérvári káptalan javaiból fiskális tulajdonba.

A várát illető további jogi eltolódásokról nincsen világos képünk. A Báthory Gábor-féle összefoglaló kiváltságlevél még így szól: „A polgárok közös használatára épített várát, mely ősidőktől fogva senki másnak, mint csakis a nevezett enyedi polgárságnak hatásköre és joghatalma alatt állott, éppen úgy következőleg is ugyanazon enyedi lakosok bírják és rendelkezzenek fölötte”. Mindazáltal ma a várterület, a Bethlen-kastélyt kivéve, az evangélikus és református egyházak tulajdonát képezi s egyben lakhelyet nyújt a két lelkésznek, a kántornak és a közös harangozónak. Sőt a taksán is az egyházak osztoznak, mely a várfalon kívül, az ősi vízárókra felépült üzlethelyiségek és „színek” terrénuma, mint megosztott tulajdonok után jár s a polgárság hasztalan fordult a Kúriához: vagy megváltotta telkét, vagy fizet maiglan.

A két egyház között a vagyonközösségen felül még az a hagyomány is kapocsként áll, mely szerint mindig azé a felekezete lesz a nagytemplom, amelyiknek népesége túlszárnyalja a másikat. Lebonthatták és kicserélhették az 1333-ból való kápolna falait, eléghetett 1704-ben a nagytemplom magas teteje, beleépülhetett 1790 táján a diákok részére emelt barokk-karzat s rá-toldhatták száz év múlva a két idétlen portikust, jöhettek az egyházak vagyonszerzését rendező linzi és bécsi békék s új, más harcok, megegyezések, új egek az ősi őrtorony fölé: Enyed mostanig emlegeti, tiszteli és tartja az elődök e fogalmát.

A romboló düh, amellyel a hírhedt „századvége” porba döntötte Kolozsvár szépséges kaputornyát, Enyedet is megkörnyékezte. Hüttl Dezső, aki szakértőként megtekintette a lebontandó várát, azzal a tanáccsal szolgált a városnak, hogy a kastélyt nem lebontani, hanem restaurálni kellene. Ez a tanács annál helyénvalóbb volt: mert hiszen egy székely falu kisebb hasonló erődítményén kívül ez az egyetlen református, magyar tulajdonban is lévő templomkastély egész Erdélyben. Pénze azonban nem volt a városnak, sem hogy megváltva lerombolja, sem hogy karba tegye

a műemléket. Fájdalom, amit a barbárság el nem végezhetett, elvégzi az idő: az északkeleti bástya régóta beomlással fenyegetett és ma „életveszélyessége” címén le is rombolták. Mondják, hogy a csákány nem fogta, mint a legkeményebb szikla dacoltak még repedezett falai is. Akkor már még az is jobb sors, ami a kovácsok bástyáját érte, hogy újjá épült ugyan tűztöltőszertárnak, de sajnos, kiegészítették egy céljaira nem alkalmas, torz vasbeton őrtoronnyal. A vár területe ma parkosítva van s üdítő elszármazást jelent a piac sarátólporától: belépni e madárlakta, friss csendességbe.

A XIII. század utolsó tizedétől a XVI. század derekáig tart az idő, amikor Enyed ezzel a kis, bizonyára rendre épülő, újuló erősségével, mint a telep magvával még csak derengésében áll a történelmi világosságnak. Úgy tudjuk, volt férfi és női klastroma — utóbbi mellett vallana a Frauengut — és bizonyára a kor színvonalához mért iskolája is, de feltétlenül hiányzott belőle a városi jelleg. 1341-ben még „villa de Enudio”-ként említik. A lakosság zömének élete a vízzel körülárkolt, festői erődön kívül folyhatott s egyesek szerint a mai Széna-tér táján is némi gócot alkotott. Hogy a központi fekvés vásáros helyé tette, arról 1415-ből van már adatunk, valamint újabb iparosbetelepülésről is a XVI. század derekán, a Segesvár melletti Kaisd községből.

Három fontos okmány intézkedett a polgárság jólétéről és jogi helyzetéről. Keltezésük 1532, 1562 és 1607. Ezeknek és más kiváltságleveleknek összefoglaló megújításáért „Enyed mezővárosnak okos és gondos bírása és feleskedett polgárai” folyamodtak 1613-ban Báthory Gábor fejedelemhez, ki „figyelembe és fontolóra véve Enyed lakosainak hűségét és hű szolgálatait . . . különféle-színű selyemzsinóron függő, fehér-viaszkba öntött, finom veres viaszra nyomott udvari pecsétjével” erősítette meg az okmányt.

E kiváltságlevélből megtudjuk, hogy „Enyed területe csekély és szűk” s így fontos érdeke, hogy a magtalanul elhaló polgár birtokát a fejedelem csak a város

javára fordíthassa. Bepillantást nyerünk a város gazdálkodásába is. A négy malom (melyek közül a Csere-malom csak a 70-es években szűnt meg) az országos közterhekhez való hozzájárulást és a tanítómesterek fizetését fedezte. A város szabadon rendelkezett a maga erdőivel köz- és magáncélú építkezésekre, be- és kiköltözést engedhetett idegen személyeknek, ha azok pecsétes ígéretet adtak a köz- és magánterhek viselésére. Igazságszolgáltatásban az oppidum önálló, a bírák és esküdtek ítéletei a fejedelmi cúriához térj esztendőik fel egyenesen, pallosjoga azonban nem volt Enyednek.

A kiváltságok nagylelkűen biztosítják, „hogy amiképpen bármely vallásnak, hitfelekezetnek vagy dogmának hirdetőit maguk választották maguknak és tartották fenn, azután is szabad akaratukra legyen bízva”.

Legrégibb keletű kiváltság, sőt monopólium az 1532-iki oklevél, melyet még a katolikus egyházi férfiak, Ferenc prépost és Gergely éneklő jártak ki a városnak, de elsősorban sajátmaguknak javára. Jellemző adata ez egyben annak a világias szellemnek, mely szerint a papság és a tanítóság a szász vidékeken borkereskedésre adta fejét, míg aztán 1555-ben — Honterus izgatására — a zsinat le nem tiltja egyházi embereknek a korcsmároskodást.

Az enyedi kiváltságlevél szerint „mivel behozott borok miatt különféle és sokszoros egyenetlenségek, kölcsönös gyűlölködések, veszekedések és lázongások keletkeztek, nevezett mezővárosunkhoz közvetlenül egy mértföldnyire se közelítsenek (mások) efféle boraikkal, hogy eladják, vagy korcsmároltassák”. Csak akkor volt szabad bort vinni Enyedre, — hegyre földet — ha az egész határban 3 hordónál kevesebbet hozott az évi szüret.

Kisipar és szőlőgazdaság: íme a békés polgári jólét forrása. Es ha Enyed területe szűk: vidéke jelentékeny, fekvése központi s főleg a havasvidékeknek van itt máig beszerzési piaca.

Nem tudjuk, honnan eredt a nótára vett tréfaszó, hogy Enyed a világ közepe. Egy bizonyos, a mezőváros jelentősége megnőtt a fejedelmi korban. Hiszen várának kőfalai már a királyi időkben is menedékkül szolgáltak az 1437-beli, Nagy Antal vezette parasztlázadás összetömörülő felkelőinek: akár a szív az egybeszaladó vérnek. S ha ez az első nagy történelmi emlék arról beszél, hogyan dobta véres fejét a megvetett néposztály a város kebelére, végzetszerű véletlen, hogy Enyed második ismert történelmi pillanata megint szállásadóként mutatja a várkastélyt.

1551-ben, július hónapban indul el Izabella királyné Gyulafehérvárról nehéz útjára: átadni az Erdély fölötti uralmat Ferdinánd embereinek. Magával viszi a szent koronát, melyet aztán Felvinc táján juttat Castaldo kezére. A huszadika és huszonegyediké közti éjszakát a sorshajszolta felség Enyeden töltötte. Itt nyugodott hát utoljára nemzeti király kezén a nagy erekye.

A vérbosszút lihegő lázadók s az éjszakára elpihentetett bujdosó korona: megszálltak Enyeden, mely most már egyenes útjába esett és betérő fogadója lett a történelem sorsfordulóinak. A kiváltságlevelek külön tételük intézkednek „bizonyos futároknak” elszállásolásáról, mely célra a város külön földeket birtokol. Jelképe e szállásadó szerepnek, hogy a fejedelmek a várban istállókat tartottak: itt történt a lóváltás Fehérvár és Kolozsvár között. S mintha a két első nagy szállásadás valaminő jegyet írt volna fel a város lelkületére. Kultikus fejhajtás a maga érzelmeivel korrespondáló multak előtt s a mellett nyakas meg nem alkuvás a rátukmált tekintélyekkel szemben . . .

Történelmi hivatkozni valói között Enyed szereti emlegetni még ezidőkből, hogy itt állott Martinuzzi pénzverdéje. Amikor a kilencvenes években a Varcagás (Várszeg) utca elején két helyen is boltozatos üregek fölött szakadt be az úttest, az egész város izgalmomba jött, hogy végre megtalálták a titkos zugot, rejteket, ahonnan az első „erdélyi” aranypénzek gurultak szét a világba. A bátor előnyomulók azonban csak az

őrhegynek futó alagutakra bukkantak s azokat is rövidesen eltorlaszolta előlük a beszakadt föld. Feltevés: hogy ez az aláásottság a történelem által már nem ismert időkből származik és a sokat zaklatott — mert útba kitett — lakosság utolsó menedékét szolgálta. Józanabb elmék inkább a Ferenc prépost és Gergely éneklő üzleti szellemével hozzák kapcsolatba a titkot. Az időtlen idők óta űzött bortermeléshez nagy pincék szükségeltettek. Ezek a földalatti helyiségek azonban a város gyakori elpusztulása és újratámadása folytán betömődtek, elfelejtődtek . . . Ámde Martinuzzi mestersége és az Apafi fejedelem alatt is birtokolt pénzverési jog mégis csak otthagya nyomát a városon. A múlt században még súgva mutogattak házakat, a beszakadt utca tájékán, ahol éjjel szüntelen kopogás hallatszik a föld gyomrából, állítólag a hírhedt és teljesen soha le nem leplezett pénzhamisítók dolgoztak ott a sötétség óráiban. Vagyonokról regéltek: „tudjuk honnan” . . .

A város korán és minden zökkenő nélkül csatlakozott a hitújításhoz, mégpedig nagy számban az unitarizmushoz is, mely vallás később tért veszített. Van nézet, amely szerint úgy, mint Kolozsváron, a felekezetekre való bomlás siettetete és fejezte be a magyarság teljes túlsúlyba jutását. Az egyháztörténelem egy fontos dátumot keltez Enyedről, az 1564-i zsinatét, melynek alkalmával az erdélyi református és evangélikus egyházak megkülönbözése végbement.

Az ilyen békeességes állapotok kevésbbő maradtak köztudatban, annál inkább forognak szájon a Bástakorszak emlékei. Két döntő csata — a miriszlói és a tövisi — folyt le a város közelében és Enyed ismét egyszer porig égett és az országos nyomor innen kiáltott égre a legborzasztóbb, kényszerű eltévelyedés képében. Itt sütötték 1603-ban a fakéregcipókat a piacon mért emberhúshoz és csak drákói törvényekkel lehetett a kannibálizmusnak végetvetni. Erről hallva szívesen törüljük meg könnyes szemünket Károlyi Zsuzsanna köntösének szegélyében, aki — mint Enyed birtokosa

a fejedelem ajándékozó kedvéből — az 1614-es esztendőben itt időzván, szobácskája ablakából figyelte a vásárt. Egyszer le is szaladt a piacra, hogy felképeljen egy árdrágító tojásos kofánét. Statáriálisan intézte el a háborúban, úgy látszik, akkor is divatos lánckereskedelem kinövéseit.

Nemcsak a fejedelemasszony, de maga Bethlen Gábor is látogatta a máig róla nevezett kastélyt. Tudjuk, hogy egyik zsinat alkalmával a hit tételei felől hosszasan elvitatkozott tudósaival a nagytemplomban. Haldoklásában mégegyszer át kellett utaznia a városon.

S mégis úgy van, hogy Enyedet nem a nagyobb, hanem a gyengébb uralkodók juttatták külső és szellemi rangjához. A Báthory-féle kiváltságérősítés után II. Rákóczi György ad 1658 februárjában 300 polgárnak nemességet s az oppidumnak civitas jellegét. Az iparos és őstermelő szorgalom emelkedett itt rangra, míg a tudomány és a művészet Apafi Mihály akaratából tette át lakhelyét Enyedre. Volt itt ugyan már száz évvel előbb is rektori vezetés alatt álló nagyobbrangú unitárius iskola, de ez Mihály vajda idejében, 1599-ben elpusztult.

Az áttelepítésnek legfőbb oka az 1658-i tatárjárás, mely Gyulafehérvárt és Enyedet elpusztította, mikor II. Rákóczi György nem tekintette magát fejedelemnek, tört cserepeiért azonban Erdély átbűnhötte a porta bosszuló hadjáratát.

A nagy szász kerített városok, valamint a külvárosaikban felgyújtott Kolozsvár, szörnyű váltságpénzt fizettek az országra zúdított sáskahadnak. Marosvásárhely háromezer szíjrafűzött rabot veszített, az őrizetlen Gyulafehérváron pedig hamuba hamvadtak Bethlen Gábor kincses palotái s velük együtt a fejedelmi keggyel dédelgetett schola is. A Barcaságtól Váradig: az egyetlen Enyed mert bezárkózni várkerítése mögé s a Fehérvárról idemenekült polgársággal együtt felvette a küzdelmet az utolsókra elszántak kétségbeesett hősiségével. Az ostrom egyik krónikása szerint: kanalakból öntötték az ágyugolyókat. A sikertelen támadás után

a tatárok kánja követséget küldött a várba és — cserében az elvonulásért — három tekintélyes polgárnak és a három legszebb hajadonnak kiadását kérte. Száz év múlva is reszket a szégyen a krónikás szavaiban, amikor beismeri, hogy ki is küldték a túsokat és a szüzeket, „kik közt egyik tanárleány volt” — mondja a hagyomány — nagy kincsek kíséretében. Nyomban megkapták büntetésüket: a tatárok folytatták az ostromot. Végül is felsőbb segítség érkezett, óriás zivatar képében, „amilyet a kán népe sohasem látott”. „Égből szállott tűz által megrettentvén (Isten) a pogányokat” — eszük nélkül szaladtak meg.

A próbatétel mély nyomot hagyott a város lelkében. A feláldozottakért minden esztendőben gyásznapot és böjtöt tartottak, amikor is még a csecsemőt sem szoptatták meg, amíg harmadszor nem jöttek ki a templomból. A vezeklés napja egyben hálaadásé is volt a csoda által történt megszabadulásért, de lehetett volna hála bátran egyébért is, hiszen ugyanakkor, amikor a város vérrel pecsételte meg frisskeletű nemeslevelét, egyben — tudtán kívül — még nagyobbat harcolt ki magának a kanalakból öntött golyókkal: megmaradt falai biztos menedéket kínáltak a Gyulaféhvárt hajléktalanná vált és egyelőre Kolozsvárra költöztetett főiskolának.

Apafi fejedelem a kocsárdi táborban 1662-ben tesz rendelkezést, hogy a bujdosó intézet telepedjék meg fekvő birtokai központján, Nagyenyeden. Tanácsot e tettehez *Bethlen Jánostól*, a kollégium későbbi nagy kurátorainak első ősétől kapott. Ezzel az áthelyezéssel a város a legnagyobb díszre tesz szert, olyan, művelődési tényező birtokába jutva, melyhez sem rangra, sem módra hasonló nem volt a kisházában, hiszen Bethlen akkor nemcsak hogy időben megelőzte, de felül is múlta Pázmányt alapítói bőkezűségben, amikor kollégiumát felruházta. Úgy gondoskodott pedig felőle, hogy az alapítványokból — egy 1862-beli kijelentés szerint — nem egy de két akadémiát lehetne fenntartani.

Az academicum collegium — fél egyetem, bölcsé-

szeti és teológiai karral — megadta a városnak az Athenaea-jelleget. És valóban, csak az oltványokban végbemenő teljes egyévválás, az egymásba szakadó nedvkeringés csodája hasonlítható ahhoz a testi-lelki összeforradáshoz, mely a város és az iskola sorsát egymáshoz fűzte. De ez a folyamat nem ment simán, hiszen maga az áttelepítés sem történt a véglegesség szándékában. „Nem lévén . . . mostan erre alkalmasabb hely Enyednél, mind a collegium jószágára s mind egyéb dolgokra nézve, szállást és maradást odarendeltünk” — írja a fejedelem az ország fiskális direktorához.

A város nem mutatott jóképet a betelepülő intézményeknek. Új jogi helyzetében, mint független és nemes civitas, nem volt Ínyére a schola, mely még akkori, megcsonkított anyagi állapotában is igen hatalmas tényezőt jelentett. Földesúri szerepben léphetett föl és a maga számára különféle jogokat vindikálhatott, hiszen országos jellegű intézmény volt, a fejedelem közvetlen rendelkezése alatt.

Az iskola első szállása Apafi akarata szerint „a kastély kapuja ellenében Váradi Jánosnak és szomszédjának alkalmas házai” voltak. Rossz nyelvek szerint a fejedelem a szemközti Bethlen-kastélyból leste aztán, járnak-e pontosan a tanárok előadást tartani. Itt rajzott tehát 1664-től kezdve ki s be a kapukon a violaszín köntösbe, magas süvegbe öltöző felnőtt diáknép, mely azonban a szép színes viseletet az 1682-ik évtől fogva átváltotta a puritán tógára, elől végiggombolt hosszú és fekete habitusra.

Pedig nem a ruházat tarkasága bosszantotta a polgárságot, hanem tekintély béli, üzleti kérdések. Úr szeretett volna maradni a maga portáján. Valóban tiszteltreméltó az a higgadság, ügyszeretet, amellyel Apafi el-elsimítja a kétoldali kelletlenségeket, melyek főleg a tanárok és diákok által szabadon behozott borok miatt keletkeztek. A fejedelem egyfelől „limitálja” az iskola borigényeit (szakértő érzékkel: jó magasra), másfelől elrendeli, hogy a professzorok levett kalappal köszöntődök s nem holmi odavetett szóval.

Az 1682-i enyedi egyházi gyűlés — a halálra való önálló Erdély, „Moribunda Transsylvania” első kísérlete az egyházi önkormányzat felé — még úgy dönt, hogy az iskola menjen vissza ősi székhelyére. Szerencséje a városnak, hogy ez írott malaszt maradt, mert a karbatett fehérvári épületekben a pataki diákok tanyáztak, de javára volt ez az akadály a kollégiumnak is, hiszen a későbbi Karlsburgban meg nem tűrte volna létét az 1711 utáni szellem, sőt — ismét messzi kerülve az iskola őrző felügyeletétől — az intézet fekvőbirtokai is könnyen veszendőbe mehettek volna.

Közben a schola is kezdett megmelegedni a város kebelén. Egyik ok erre a tanulók tűzoltói ügyessége volt. De akármilyen fűrgé és elszánt az „incendium”-kiáltásra felsorakozó és kivonuló diákság — nem vízipeszkával vette be a nemes ifjúság Enyed város szívét, hanem tűzkeresztség által.

De még ennek előtte: érdekesen dokumentálta a kollégium egész eljövendő lelkiségét a viadalban, melyet *Coccejanus-pör* néven említ az erdélyi szellemtörténet. A- háborúság a Fehérvárt időző sárospataki iskola és az enyedi kollégium tanárai között tört ki. Bizonyos, hogy rangbéli és anyagi érdek is fűtötte a támadókat. Patak szívesen lépett volna a Bethlen-hagyaték örökébe. A harc vezéreszméiben élénken emlékeztet Apáczai boszorkánypörére. Az ortodox gondolkozású patakiak — főként a hitvitákban kifent Pósházy, társulva Tófeus udvari lelkésszel — 1673-ban a radnóti zsinat elé idéztette Csernátoni és Deézsi enyedi tanárokat s még más erdélyi „gyanúsakat”.

Ma büszkeség olvasni, ami szégyennek volt szánva az ítélet vádpontjaiban, „hogy derekasabban a skandalumok Enyedről vettenek eredetet”. Állott pedig a botrány abban, hogy Csernátoni — Apáczainak halhatatlan szellemében — a Cartesius bölcséletet tanította, mely — Tófeus szerint — „az eget elveszi Istentől”. Ennél is tündöklőbb Deézsi vétke, ki a brémai Koch János (Coccejus) haladó teológiai irányát követve,

hadat izent a dogmák vak imádatának oly értelemben, hogy akik valamely dolgot *egyáltalában való demonstratio, nélkül* el akarnak vele hitetni, pápai autoritást tulajdonítanak magoknak. — Mesterének nyomán a lelkészjelöltektől az alapos tudományos bibliaismeretet s a Szentírásnak *szabad és értelem szerinti* magyarázatát követelte.

Állítják, hogy a radnóti piacon készen állott a máglya Deézi professor megégetésére, de az eleinte megfélemlített vádlottat megszállották a kettős tüzes nyelvek s oly meggyőző erővel védte elveit, hogy az ítéletben még egy kis lelki ajándékot is kapott — bizonyára a fejedelem tapintatos befolyásának hatása alatt. „*Megnevezett Coccejus írásait ne tanétsák, hanem ökegyelmek ha olvassák, a közönséges értelemtől különböző opiniót tartanak magoknak.* Philosophiát pedig olyat tanétsanak, mely ancilláljon a theologiának.”

A tanároktól „szintén corumpáltatott” diákok ekkor már biztos fészekben érezték magukat Enyeden. Az iskola mind több ingatlanra tett szert ama bizonyos Miriszlói úton, melyről Apafi a forgalmat letiltotta. A házakat falakkal kötötték össze — a hagyomány szerint e munkánál Apafi fogata is hordta az anyagot — úgy hogy Cserei már a „reformátusok gyönyörűséges kollégiomok”-ként említi az enyedi scholát. Akármilyen is lehetett azonban ez az összetoldott épületsor: háttal támaszkodva az Őrhegynek, bizonyos zárt menedéket képezett.

Itt tanyázott, itt ért ifjúvá az a huszonnyolc is, kiket a kegyelet kőbe vésett aranybetűi így aposztrofálnak: „*sangvine suo suppremam legem subscribentes*” — vagyis ők, akik önnönvérükkel írták alá a legszentebb törvényt, a dajkáló otthoni föld, fészek, iskola és embertestvérek szeretetét.

A Coccejus-pört s a máglya előtt valló Deézsit ma kevesen emlegetik, de nincs tudatosan dobogó magyar szív, akit Jókai ne avatott volna kegyeletes barátjává a nagyenyedi két fűzfa gyermekhőseinek. A történet

a maga valóságában egyszerűbb, tragikusabb, de fel-emelőbb, ha lefejtjük a nagy álmodó mesefátylait.

1704-ben Enyedet ismét elérte a végzet: a labanc Tige báró rendes csapattal s szedett-vedett felkelőkkel szent virágvasárnapon „die dominica Palmarum” — éppen a templomozás óráit választva, rajtaütött a békeséges városon. Hogy miért történt e közönséges gazzett, azt különféleképp próbálja magyarázni a történelem. Legvalószínűbb, hogy a mindig nyakasnak ismert helység példaszolgáltatás céljából lett martalékká. Pedig a kollégium és az egyházak fel sem voltak esketve kuruc-hűségre és a polgárokból is csak erőszakoskodásra hajlott egynéhány a röviddel azelőtt itt időző Thoroczкаи dandárvezető lelki toborzásaira. A félszázada nyugalomban élő lakosság most is bezárkózott a kastélyba, de annak falai már nem nyújtották a hajdani biztonságot a kapuknak szegzett ágyúkkal szemben. Békekövetségük szószólója maga az ékesnyelvű *Páriz Pápai*, de csak annyi kegyelmet nyernek, hogy átvonulhatnak a *salva guardia* alatt álló kollégiumba. A szabadrablás azonban rövidesen egyetemes rombolássá, gyűjtogatássá fajult és az iskola éppúgy lángot fogott, mint a nagytemplom, menekültjeit hasonlóan kifosztották, mint a kívülrekedteket.

Látván a dűlást az örhegyre menekült diákok, számszerint harmincan, társulva városi ifjakkal, kézbe-
kapva fejetlenített, úgynevezett jégsegekkel buzogányformára kivert tűzoltó dorongjaikat, alárontottak s a martalócok utócsapatával a hegy alatt vivő Miriszlói úton megverekedtek. A kettő, ki közülök életben maradt, leszúrta volna gerundiumnak nevezett fűzfadorongját a décei patak mellett s a botok rövidesen levélbe borultak. Ha ez így volt, akkor a fűzfák utódai máig zöldülnek a zúgó kis vízárók mentében ... A névszerint ismert huszonnyolc elesett a „Kápolnán” pihen, együtt *Püspöki Péterrel*, a megye főbírójával, ki melléjük kívánt temetkezni s ki érettük az első, de régen nyom nélkül elpusztult emléket emelte. A mai 1896-ban épült kupolás kis mauzóleum, — melynek oltárkövét

kidöntötte az 1919-es esztendő, — a hagyományörizte sírdombon áll ugyan, de később hasztalan kutatták át a nemes hamvakért a hantokat.

Közel negyvezred év után megpótoljuk ma is a könnyhullatást, mellyel Enyed temetkezett. „A keserves sírás, jajgatás elhatott szintén a szomszéd falukba is, égő házainknak füstivel egybe”. — De még jobban bámulunk az életben-maradottak hősiségén. A polgárokkal együtt Toroczóra menekült kollégium a Székelykő barlangjaiban fejezte be az iskolai esztendőt — háboríttatlanul a sasok és medvék tanyáján — mialatt Rabutin így mosta kezét a neki szemrehányást tevő Bethlen Miklós előtt: „Je ne suis pas tyran Turc!”

Nyáridő nyíltával Enyed hálaszóval hagyta el az iránta oly nagy szívet mutató kis Toroczkrét. Zöldág s szalma: van már miből befenni a házak s az iskola tetejét! *Bajcsi András* lelkész pedig a templomot szedette rendbe, az olvadt s elcsorgott ércdarabokból új kis harangot öntetvén. A legelső istentisztelet zokogva összegyülekező népe előtt aztán Ég elé viszi „a soha nem felejtendő, elégségesképen meg nem siratható romlást: az egész város porrá és hamuvá tétetett. . . szép kastélyunk tornyaival, abban lévő szerszámaival, sok szép jókkal, Temploma is Tornyával, három szép harangjaival, a kerítésben lévő kamarákkal. . . sok esztendőkre letett számtalan búzájával, hordó boraival, letétetett pénzbeli sok költségeivel megemésztetett. Kegyetlen fegyver miatt elhullottak, megölettek sok sirtásra és jajgatásra méltó szép és jóreménységű ifjú Deákjaink s városi becsületes Ifjaink, közép és öregrendű atyánkfiai, némelyek pedig tűz által megégtek, sokan füst mián megfulladtanak.”

Két vezeklőnapot tűz ki azután *Bajcsi András*, felújítva a hajdani, de az idők folytán elhanyagolt penitenciális napot is, melyet a tatároktól való szabadságért fogadtak. Megtartják pedig a fogadalmat „Egyháziak és Külsők, Férfiak és Asszonyi állatok, Fiúgyermek és Leányok közönségesen, Isten s Angyalok,

sőt e világ előtt . . . kicsintől fogva nagyiglan, könyör-
gessel, böjtöléssel, alázatos magunk viselésével az Úr
Isten haragját engesztelni”.

S mivel pedig a megharagított Ég a módos város
polgárainak „Selyem és drága pompás ruházatjokat, az
Asszonyi embereknek buja Fátyolokat, vékony drága
patyolatjukat, arannyal-ezüsttel varrott főkötőket, in-
geket ... az ellenséggel levonatta, sokakat mezítelen-
ségre, paraszt és koldusruhára (juttatván), ne legyen
senki közülünk, se Nemes, se Nemtelen, aki ennek
utána olyan cifra öltözettel az Istennek haragját újjólag
Városunk ellen felgerjessze”.

Káromkodás, gyilkosság, paráznaság, lopás, uzsora
és „egyéb cégeres bűnben léleklők” is üldözésre és gyö-
keres kiirtásra ítéltettek.

A felolvasott szöveget a nép utánamondta a lel-
késznek, majd alá is írta kezesei által, főemberekkel és
főasszonyokkal, köztük Páriz Pápaival és Tófeus püspök
özvegyével.

Csak a huszadik század kegyetlensége tántoríthatta
el Enyedet a fogadalom szigorú betartásától. A ma élő
negyvenes nemzedék gyermekfővel még megülte a
virágvasárnapra egyesített kettős penitencia-ünnepet.

. . . Ugyan kinek jutott volna eszébe az 1707-ben
megismételt labanc „égetés, sarcoltatás és raboltatás”
után: tovakívanni az iskolát, melynek ifjai együtt-
haltak a városépítők leszármazottaival? Annyi lett
volna, mint levágnani a fél kart, kiszúrni egyik sze-
met. Vagy ki űzte volna tova Páriz Pápai Ferencet, aki
Pax Crucis-át — zsoldárfordításait — méltóbb helyen
nem is írhatta volna, mint „Nagy-Enyeden, romlott
Collegiumunknak hamva és kőpora között, 1710-ben”,
mialatt Bethlen Miklósnak „a haza proxime Enyed
romlása miatt” szerzett *Noé Galambja* is ott kerengett
siralmas gyászban a hamuból éledni próbálkozó város
felett.

II.

... *non defecerit.*

.. *el nem pusztuland.*

Negyedik — ha nem ötödik — romlása után még egyszer felére apad a város lakosaiban, amikor a „gráczkai” vereség után, 1719-ben „holmi rongyos regimentek Erdélyre is jöttek” és széthintették a dögvész csirait. — A rétegenként felgyült történelmi tele vényből azonban újból kisarjadt s 1721-ben már 1900 lelket számlált a városka, melynek emberfajtajában a szász. szívóssággal, értelemmel, szorgalommal egybekeveredett a magyar élelmesség és szaporaság, kereszteződven a Gyulafehérvárról áttelepedett, fejedelmi idők hagyományain növekedett polgárság önérzetével.

És vaj', ki tudhatta volna annak idején, mit tervel itt a *genius loci*, amikor önnön mártírjává avatja *Bethlen Miklóst*, ki a bécsi ármánytól börtönt és holtáig való zaklatást szenvedett Enyed elsiratása miatt, s viszontag bölcsen óvatossá és ezáltal teremtő-képessé teszi a békesség imádata által *Páriz Pápai*t.

. . . Enyed szerény kapuin az új században is fontos tényezők kopognak bebocsáttatásukért, a történelmi zivatarok és aszályok évadján, ősi szállásadó szerepében állandó menedéket nyújt most 1716-tól kezdve a Gyulafehérvárt többé meg nem túrt megyeszékhelynek. Később még egyszer megtölti vízzel védőárkait, kitatarozza bástyáit, várkerítését a Hora-időkben szorongatott Dél-Erdély magyarságának befogadására. Ugyanez esztendőben a református püspökségnek állandó rezidenciát teremt, — annak ötven évnél hosszabb avignoni bujdosása után. És ha a kollégium művelődést, meg jelentős pénzforgalmat hozott magával, — lévén egész Erdélynek hitelező bankára, — a megye a nemességnek, a püspökség pedig az egyháznak érdekszálait fűzte bele a város életébe.

Sajnos, a külső romlásokból való lábbadozások s az új szervek által való erősödések közepette: más-

felől felborult a lelki egyensúly. A fejedelemség elhanyagolásával — miképp családfő hunytával a széthúzó testvérek — evangélikusok és reformátusok kölcsönös kedveltségeibe sodródnak. A krónikaszerző *Hermányi Dienes József*, ki 1795-ben teszi papírra „Nagyenyedi Demokritosz”-át, református papi szemmel e miatt a lutheránusokra vet, holott ajánlatos lett volna a jó egyetértés., Á szívósan dolgozó katolikus restauráció az 1564 óta megszűnt római egyházközséget 1728-ban ismét megszervezi Enyeden és 1777-ben felépíti — torony nélkül — máig használt, Szent Erzsébetről nevezett templomát. — Szinte hallani Hermányi fogának csikóritását e szavaknál: „Kornis István gróf a Minoritákat e városban álnok ígéretekkel bédítséri. . . sok szép szókkal, verbis nihil significantibus”, tette pedig ezt „egy Kercsedi nevű kevély apostata-nak biztatására”.

A harmincas évek elején a románok is megalkotják 34 családdal az unió egyházat, mely ellen az orthodox hívek „Árokháton az enyedi kastély mellett izgattak”. — Divatba jöttek újból a tüzes hitviták. A csípős szellemi tornáknál azonban nagyobb bajok is támadtak a marakodásból. *Jenői Mihály* városhadnagy vígan élt a helyzettel. Református egyháza kénytelenül elnézte bűneit, nehogy apostatáljon, mert a kormányshék sokat elnézett a katolizálóknak. így kétfelől is laza pórázon, a polgárokat állásokkal, a pirokska-szép feleségeket apolgatásokkal kenyerezte le, s garázda könnyelműségében a várost anyagi károkba rántotta.

A fokozott vallási érzékenység mellett némi közöny, vagy csak okos elővigyázat fedi el a hazafiság nyilvánulásait. Hermányi ridegen emlékezik a cigánykuruc-világra, amikor „ittak az emberek és futkostak az utcán és szabad libidóhoz szoktak”. A bujdosó fejedelmet „rebellisnek” tartja! De ha a szigorú papi ember megvetette a kurucidők szabadosságát, a jóleső béke — mely a század végéig megkettőzte a lakosok számát — szintén meghozta a maga erkölcsi kisiklásait. Egyetemes rováson áll s nem is eléggé kárhoztatott vétke az időnek a bor túlzott kedvelése. Nehéz volt

ellene tenni éppen Enyeden, hol sohasem ment polgár számba a szőlőskert nélkül szűkölködő és ahol húsz-harminc fűrt termett akkoriban is a tőkéken. „Noé áldását rágatlan is megemésztették”.

Hermányinál életrajzi adat, ki mennyit tudott felhőrpinteni. A felekezeti közti egy-húron-pendülés itt tökéletes. Cekelius szász pap, a minoriták s Patai kálvinista lelkész nem vethetnek semmit egymás szemére, de a professorok sem tesznek kivételt, amiképp rangkülönbség sem esett latba e téren. Karancsi koldus pénz helyett tégladarabokat csörgetve hitelezet magának a korcsmárossal, azonban a városhadnagyoktól sem jó *délután* kérni tanácsot.

Akadtt diák, ki borméréssel tett szert pénzmagra, hogy külföldre mehessen tanulni. *Baba Ferenc* „nagyopiniójú” tudományos férfiú pedig jeles tokaji borokat is szállított Londonba s így előfutára volt a mai külföldi borakciónak. Az ivászatához aztán „hozzáragaszták annak a bűnnek szokott Et-céteráit is”. Nem csoda, amikor az asszonyféle olyan volt, „mint a tarkabarka paxis, melyben sok miskulancia vagyon”. — Dáridók viszik el a vagyont s hozzák a gutaütést a férfiakra, szépasszonyok hámfán kívül tapodnak, tógában és sarkantyús csizmában szökvén diákszállásra . . . Megtörik a térd az eklézsiakövetésben, hivatalbeli degradálás éri a férfiakat, kiseprűzés a fehérnépeket: *Vina-Venusque*, a *Bor* és *Szerelem* nevű ikergonosz tovább féktelenkedik a városon.

A bárók idők duzzadó, kikapós, öntelt életmódja sűt ránk a krónika lapjairól. És honnan vegyük a mesterségbeli félszeg gőgnek moliéribb figuráját, mint *Iratosi István* lakatos- és órasmestert? Vevői figyelmeztetik, hogy órái helytelent mutatnak, az árnyékóra másképp jár. „Aç óra jól jár, hanemha talán *a nap járásában* esik hiba!”

Az asszonynépbe sem rekedt több alázat. Hírhedtek voltak a város szájai. Egyik *Teleki gróftól* származik a sóhajtás: „Nem félek senkitől, csak az Istentől, a Római Császártól s a *Borberekinő* nyelvétől”. Rang-

kórságukban e fehérszemélyek „kaszát vetettek” egymásnak, vagyis lábbal gáncsolták el egymást az úrvacsorai asztalnál, gombostűvel és körömmel titkon jól összeszurkálták-karmolták az előbb ülőket, de nem átalították mindcsaládostul nyíltan is összepüfölnödni a templombeli rangsor felett. Mégis: a zabolátlan nyelv és természet ritka erényekkel jár együtt ez asszony-nemzedékben. Civódást, kocódást, nyelveskedést, patogást, kontytepést értettek, de egyik megéramérges, Tisiphoné kígyójának kettős nyelvével bíró hárpia például „mások szolgálatjára, betegek körül, halottak mellett olyan szolgáló volt, hogy ma az ő városában hozzá fogható egy sincsen, jó gazdasszony, mértékletes életű is vala”.

A bővelkedő, mulató és parádézó életmódnak tanuságaképp maradt reánk *Simonyi* óbester kibékülési lakzójának emléke. Az ország híres válópör itt ért jövéget: a csapodár férj s a megbocsátó feleség itt találkozott újból 10765-ben s a frigyet a Bethlen-kastélyban tartott dínom-dánom pecsételte meg, amikor is egy hétig döngött a palotaház a cifra, módos táncok alatt. A lakodalmaknál csak még a temetések ülték meg különül, tömérdek költséggel, pompával s valóságos búcsújárásokkal. — Gondolkoznunk kell rajta, nem fordult-é meg olykor a fogadalomtétető Bajesi András sírjában? De van rá bizonyítékunk, hogy az ő puritán szelleme is tovább hatott. Ezt mutatja tiszteletes Nádudvarius Sámuelné esete, kiről 1735-ben a városi tanács egyszerűen leparancsolta a talpig érő, aranycsipkés fekete fátylát, mely csak jobbágyos nemesasszonyt illet meg.

A városi tanács különben igen sötét emléket is állított magának az asszonyok regulálásával. Szászsebes mellett Enyed a század derekán megegyszer tanúságot tesz a boszorkányhit borzalmairól. A krónika két elégetett s egy kiseprűzött szerencsétlent említ. *Hajduné* nevezetű bába bűne abból állott, hogy egy hagymázos beteg látta, amint „a kürtön besuppant s macska képebe változék”. Ugyancsak tudósasszony volt az utolsó

ilynemű pernek hőse, kinek keze között meghalt egy Tordáról szekéren hozott (!) lebetegedő. Vád gyanánt a férj leteszi felesége ezüst pártaövét a tanács asztalára... Bár a vallató pap az asszonyt ártatlannak ismeri meg a boszorkányság vétkében, *Hadnagy Köblös János* először halált, aztán csak megcsapatást és kisuppolást ró ki reá.

Különös, végletes város! Kint a piacon „szél fúva hamvát Hajdunénak” s a kollégium odapillantó ablakai mögött titokzatos masinák társaságában elsől tanít kísérleti fizikát Erdély-szerte *Tőke Vásárhelyi István* professzor.

Maga a schola, mely az oly sokféle sötétségben kellett, akár a világító-torony, nehéz tusákat vívott meg önmaga létéért ezidőkben. Lelketlen sáfárok — uralkodók, püspökök, gondnokok — mindjárt az alapító holta után kikezdték a kollégium fejedelmi hozományát s a Lipót-féle kötlevel idevágó biztosítékai szintén csak írott malaszt maradtak. Csaknem százéves harc indult meg a fiskus és az intézet között, s ennek egyik szomorú dokumentuma az a végzés, amellyel Debrecen szabadult meg az iskola iránti kötelezettségétől.

A központositott birodalom irgalmatlan vaskézpolitikája, mely gyásszal bevont, tompán zokogó menetdobok mögé sorakoztatta s világba üzte a gyulafehérvár-pataki kollégiumot, szép ígéretek után is: soha vissza nem térítette az enyedi kollégiumnak a Fehérvárt elfoglalt Bethlen-örökségeket. A bujdosó Rákóczi megnótázása által elveszett a fejedelmi kezelésben álló tokaji hétszölő is. Pénzalapok, birtokrészek, kincsek, épületek, javadalmak, fiskális kedvezmények lemorzsolódása következtében hatodára olvadtak — de semmivé is sorvadhattak volna — az iskola alapítványai, ha ugyanakkor, „azhol a szent fundusok félelemben voltak”, nem támadnak sorra a nagyszívű kurátorok: a Bethlenek, Telekiek, Radákok kebeléből és ha az ádáz fosztogatási folyamatnak nem vet véget 1770-ben a leendő, immár anyja mellé serdülő kalapos

király. Mert II. Józsefnek csak koronája nem volt helyén, de igenis a szíve, anükor a művelődés érdekeit kellett pártfogásba venni. A gyászos vesszőfutás jóvégetérvén, önkénytelenül idézi a mi lelkünk is: „Az ördög s a gonosz ember megcselekedhetik-ó mindent, valamit akar? Nem, — csak amennyire Isten ereszti!” . *Páriz Pápai*, kinek befaragott monogramját a múlt század végén még látni lehetett lakóháza pincéjének szemöldökfájában — eltörülhetlenebbül is belevéste-építette nevét a kollégium falaiba. Néhány remekbe megírt levéllel, *Teleki Sándor gróf* pazarmívű ajándékkardjával s a maga polyglott szótárának díszpéldányával kiküldte Imre fiát Angliába királyi segítségért. Állítólag az angol uralkodópárnak jogában állott az év egy vasárnapján gyűjtést rendezni az összes templomokban. Enyedi szó szerint „az igen szép Anna királyné” maga fordult volna alattvalóihoz a Bethlen-kollégium újraalapozásának érdekében.

Innen az a bizonyos angol pénz, amelynek létezésében az enyediék még mindig hisznek, holott az lassan ráment az építkezésekre. 1722-ben kezdett a londoni kezelésben maradt 11.000 fontsterling kamatozni. A diákság, mely a pestis idején újra a szabad természetbe menekült több mint félesztendőre, végre méltó hajlékhoz juthatott a távoli hitrokonok szeretetéből.

Az iskola „így megépülvén, megszépülvén és meggazdagodván nagyon könyvekkel, pénzzel, malmokkal, asztagokkal, borral” — de újabb kegyes alapítványokkal is, majd kibővülve József alatt a jogi karral: nemcsak hogy méltóképpen fogadhatta a mágnás ifjúságot, mely különben rendszerint csak néhány tanulmányi esztendőt töltött a kisházában, hanem teljesíthette nemzetnevelő szerepét is, Erdély értelmiségének ötödét bocsátva szárnyra! S szerencséje volt, hogy értett hozzá a külső alapok mellett a belső, szellemi fundusokat is őrizni és utánapótolni.

Titka, nyitja ennek bizonyos „Inzucht”, a tény, hogy maga nevelte fel új tanárait s így megszakítás nélkül, kézből, melegében bízza reájuk a rábizandókat.

Ez a tanárdinasztia, mely szellemi fiai által virult tovább, szív szerint tudta megnyerni az ifjúságot, melynek póri faragatlanságát és mágnás hetykeségét egyaránt lebírta.

Micsoda elhívottság fűthette *Kovács* professzort, ki coelibátust fogadott, hogy az ifjúságnak jutalomkönyvalapot gyűjthessen! *Szigethi István* sohasem követte kartársai példáját, kik — mint *Benkő Ferenc*, a természetrajz- és földrajzoktatás magyar úttörője, vagy *Ajtai Abód Mihály* — szinte mind jeles tankönyveket hagytak maguk után: „könyv elég vagyon, holtom után nem könyveket, hanem jó tanítványokat akarok hagyni!” Az ifjúság eszménye, *Hegedűs Sámuel*, az esztétikai nevelés szorgalmazója, *Körösi Csorna Sándor* lelki irányítója. E tanárok még civódásaikban, pasquillizáló kedvükben is tudományos kérdések felől verekedtek meg!

Kiszámíthatatlan szerencse számba ment, hogy ily lelkes szellemű intézmény látogatásához nem pénzre, csupán akaratra és szorgalomra volt szüksége az erdélyi gyermeknek. Jellemző, hogy 1769-ig a kollégium még előmenetelhez sem kötötte segélyeit! így vált — főleg úgynevezett principistái, fejedelmi kegydíjasai révén — a schola valóságos székely kitelepítő intézménnyé. Szállóige a harisnyás apa, aki szekérével a Szentkirály-utcába érkezvén, rámutat a kollégium csűrjére: „tanulj fiam s akkor ez mind a tiéd!” A Sanderson-rendszert százévekkel megelőző intézetben, — mely az idők folytán hatalmas erdő- és mezőgazdasága mellé fűrész- és papírmalmot, könyvnyomdát, erdei és városi „feredőt”, cserép- és téglagyárat rendezett be — a szegény ifjúság úgy tartotta fenn magát, hogy résztvett a gazdálkodásban és azonkívül elvégezte az iskolaszolgai teendőket. „Sokat emel, dolgozik, barmoskodik” — mondja *Hermányi* egy *Zágoni* nevezetű diákról, nem cseng-e ez az idézet magyarul éppoly ércverettel, mint a „multa tulit, fecit?” S ha a mai angol cserkészlet inaskodás által képez ki a parancsolni tudás művészetére: ezt az iskolázást jól ismerte az enyedi neuter és

nem akadt még senki, aki keserű szívvel gondolt volna szolgadiák éveire. Tudtak is boglyát rakni aztán, de kinevették a hexametert rosszul skandáló osztálytanítót és ismerték jogaikat szolgasorban is. A vén Páriz Pápainé rosszulfőtt kásátával az ételhordó lovat tömték be szénahordás nehéz munkája közben . . .

A másik rend, „a vidám, pénzes, borozó, cifra s kijáró úrfinép” olykor szépasszony ágyában felejtette mentéjét . . . De ez a hangosa volt csupán, csendese a főúri ifjaknak is — mint Zeyk János jegyzi fel iskolai emlékei között — „egyszerű életmód, mindennapi testi gyakorlatok, küzdesek, játékok, vidám gondtalan elevenség . . . külléghez szoktatás” által edzette magát az életre. Lelki táplálékul pedig „érzelgések, képzelgések, hangászság, költészet s szép-ízlet országaiban mélyzotts andalgott”.

Nagy gyönyörűséggel olvastak magyarul is, de hogyne, amikor Bethlen Kata félezernél több könyve „Magyar Théka” címen volt a könyvtárba illesztve! S meghatva hallották Herepei Ádám „ajakán elővarázsolódnia a honi szónokművészetet”. Az ifjúsági önképzőkör *Próba* című kötetében az *első magyar nyomtatott Moliere-fordításokkal* tesz bizonyosságot életrealizációjáról. Nótákat fabrikáltak, ülven a Holtmaros haván, mely elolvadt körülöttük az alkotás hevében! Nem csoda, maguknak alkottak. A dimisszió után a kúrián nagyszabású színjátékok folytak. A nyomtatott meghívásokra „magyar játékszín honunkban még nem s színészek is alig lévén — mint Olympiasokra tódult minden rang és nem”. A truppok vidékre is ellátogattak s Csombordor, a Naláczyaknál történt, hogy a házigazda elragadtatásában a játszók közé dobta ezüsttel tömött erszényét.

Ha valamikor a részben unitárius Enyed'adta György püspököt, a *Guiscardus és Gismunda* című szép-történelem szerzőjét, ha a református szellemet innen vitte vitába *Bornemisza Péter*, a magyar *Elektra* szerzője, ha illet, hogy a polgárváros iskolakapuján lépjen ki *Tóthfalusi Kis Miklós* „a nagy nyomdász” a maga műipari

ízlésével a világhír fényébe, csak meg kell keresnünk a távlatot az iskolaélet s város szellemének egyes mozzanataiban ahhoz a gazdag kirajzáshoz, mely a század második felétől kezdve Enyedről kiindul. *Bod Péter* a magyar könyvek lelkes olvasóihoz tartozhatott, hogy aztán „sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalommal szedegesse egybe” az első magyarnyelvű irodalomtörténetet. Kis könyvmoly lehetett a rútképű, természetküli *Báróczi Sándor* is, kinek dajkáló hajléka még áll a róla nevezett sikátorban a hálófülkével, melyben álmodni tanult . . . Megyéje pironkodva küldi s maga gúny tárgyának megy el Mária Terézia parádés szolgálatára, hogy egyszer csak megszólaljon „bájos beszéddel, csodás nyelvérzékkel” s Kazinczyn keresztül az egész magyarságot oktassa a szó ízlésés zamatára. *Naláczyval és Barcsayval* együtt Enyed három testört — lélekört — állított ki a magyar nyelv védelmeztetésére. A kúriabeli deszkabodé éppúgy fűtötte *Bolyai Farkas* irodalmi törekvéseit, mint ahogy hivatottan deszkákra küldte *Koncz Józsefet, Sáska Jánost, Pergő Celesztint* és legnagyobbjukat *Jancsót*, az első magyar komikust. Tanárok és ifjúság jellemképében az úttörés mellett bizonyos vakmerőség, a legnagyobbra-vágyás hevülete is ott izzik ezeken a homlokokon. *Bolyai Farkas* fel akarja forgatni a többezeréves euklidesi geometriát, s a már a scholában „fecske-természetű” *Körösi Csorna Sándor* egymaga vág oly célnak, melyhez egy egész népnek nincsen képzelme, hite-mersze ...

Legszembeszökőbb mégis ezen ifjúságnál a közdolgokért való tettekérség, mint azt *gróf Kuun Kocsárdon, gróf Mikó Imrén kívül* egész légiója mutatja a jeleseknek, kik „innen vettek meleget és világot”. *Aranka György* csendes tevékenysége szintűgy tükrözi e sokoldalú munkaszomját, mint *báró Kemény Ferenc* kancellárnak a közéletben, *báró Kemény Farkasnak, gróf Mikes Kelemennek* és *Inczédi Sámuelnek* a harcterek halálos viharában való helytállása.

A XIX. század harmincas-egyvenes éveit úgy kell tekintenünk Enyed életében, mint a búzának sárgaérés

idejét, mikor a magvak a növekvő napverésben acélos sikerre váltják át a felgyújtott táperőket. A húszas évek végén megkezdődik az „új-kollégium” — mai déli szárny — építése. Az iskola bevezeti a Gábor napján megült díszes Bethlen-ünnepélyeket hatalmas dalkarokkal, s a legszebb leány által szavalt ódáival. Az 1833-ban *Várad* *Sámuel* buzgólkodása folytán megalakult *Uri kaszinó* (harmadik az országban) egyik góca lesz a társadalmi életnek. A komoly zenekultúra létrehozza *Mihályi Károly* akadémiai tagnak máig énekelt zsoltárait, dalait s *Mester Károlynak* fenséges Szózat-kompozícióját, melyet az országos pályázat túl magas nívója miatt ítélt népszerűsítésre alkalmatlannak. S még él emlékezete a vasárnapoknak, amikor a püspök a rektorral s a tizenkét palástos professzorral vonult át az ekkortájt már fekete magyarba öltözködő ifjúság élén a nagytemplomba.

A kulturális étellel párban haladt a politikai mozgalmasság. Igaz, a lélekszám nem éri el a hatezret, de a környező falvak udvarházai évente díszes egybesereg-lőknek adnak szállást, kik aztán címeres négylovas hintókon, ragyogó nemzeti viseletben robognak fel a megyei közgyűlésekre. Rokonság, de főleg érzelmei szerint e rend csaknem mind elágazója annak a Varcágásban épült s *Kemény Simon* családjának tulajdonát képező egyszerű kúriának, melyet közönségesen — némi humorizálással — csak *Bur g-nak* emleget a város.

Enyed szerette a maga arisztokratáit, akik közül a *Bánffyakat*, *Zeykeket* és *Keményeket* saját „trunkus”-aihoz számítja. Az együttérzésre patriarchális szép szokás vall reá akkoriban, amely szerint ha a Burgban valaki megbetegedett, a városi úri nők ápolták. Természetesnek találták s tisztelték a lakosok azt a rendet is, hogy a Burg dámái a templom első soraiban ültek, a professzornék a másodikban. A többi asszony nép virradattal kelt, úgy főzött ebédet, mert ha megvárta a harangszót, csak a patkonca-székekben kapott helyet magának, már pedig a divatot is a templomban kellett ellesni! A Zsurnálnak emlegetett divatlap akkor

méregdrága ritkaság számába ment, a nők éppen írni-olvasni-számolni ha megtanultak a kántoriskolában, illemtanjuk pedig — *Gáspár János*, a nagy nemzetnevelő szerint — néhány időtlen fesztempó betanulásában merült ki. Fontos volt hát, honnan lestek el az ízlést és magaviseletet. Egyszerű és komoly volt az életmód, melyet a Burg példázott. Akkoriban a főúri hölgyek is pergették a fonókereket, divat volt hajnalidőn kelní s a nyitott tűzhely lángját használni a fonáshoz, az áldott ingyen napvilággal pedig az osztováta mellett élni. A leányélet bájos poétikuma — rokka, szépköntös és dalilegények jegyében — árad ki a máig dúdolgatót románcból:

*Lányok fonják a lenszöszet,
Beszélgetnek egymás közt:
„Jaj, anyám, a diák
Olyan, mint a gyöngyvirág!”
„Veszek gyűrűt, ruhákat,
Csak ne szeress diákat,
Mert a diák legyecke,
S itthagj, akár a fecske!”*

Az édesbús diákszerelmek atmoszférája úgy lebegett a városon, mint rózsaszínű fénykör a tűz felett. Egy-egy történetet máig elsóhajt az emlékezet: „Barabás Miklós annakidején *Mutli Rózsit* szerette, a burgbeli francia szakács leányát ... de annál szebb halványbarnát keresni kellett... Az a zokogó angyalszobor a katolikus temetőben az ő sírján áll. . . elvitte fiatalon a tüdőbaj.”

Szerelmi álmoknál nagyobb álmokat is szőtt akkoriban a város falai között a történelem. Elközelgett ugyanis az idő, amikor „a mély, de addig szótlan előgületlenség” megnyilatkozásáért küzdött Erdélyszerte s „megtámadatni kívánta a létező állapotot”. — A megyegyűlésekre egybezarándokló „utazó patrióták” — a Zeykek és Kemények mellett a Bánffyak, Kendefyek, Wesselényiek — megindítják Széchenyi szellemé-

ben a harcot, melynek előkészítése a Burgban folyt a liberális érzésű arisztokraták ez igazi várában, s melynek ismert történelmi jelzőkövei az 1831—34-beli megyegyűlések s az 1841 és 46-beli országgyűlések. És ha a magyar nyelv hivatalossá tételéért *Kemény Dénes* követ harcolt a legelszántabban, az örökváltságot *egyedül Alsó fehér* követelte, holott ebben a kérdésben Erdély többi megyéi általános szűkkeblűséget mutattak. A megye vezető főrendének bátor jellemén kívül a küzdelemben fontos hátvédül s eszmeforrássul szolgált a kollégium, a szabadgondolkodás ez évszázados letéteményese, melynek falai között *Köteles Sámuel* 1825 óta anyanyelven tanítja az első magyar öniilozóíát, *Szász Károly* pedig a jogot. Az a körülmény, hogy Erdély jogi sérelmeit a nagy professzor úgy ismerte, mint rajta kívül még csak *Kemény Dénes* és hogy volt is mersze kiállani az igazságért: avatta Alsófehért vezető megyévé s „Enyedet némi politikai központtá” — *Gyulai Pál* szavával szólva, úgy hogy harcai „Erdély minden megyéjében és az egész Székelyföldön visszhangra találtak”.

A város legöregebbjei máig mesélgetnek Szászról, *Pliniushoz*, izléséhez való apró, jellemző történeteket. A sok keringő legenda: végső emanációs szférája annak a sajátos légkörnek, mely a nagy egyéniséget övezte. Az ifjúság megbüntette maga közül azt, aki elhanyagolta Szásznak egyetlen előadását is, és *Kemény Zsigmond*, a Burg növendéksorsú lakója, tizenkétévesén már barátja és soronkívüli hallgatója lett. S nem háládatlanul: Akadémiai emlékbeszédében a professzorától tanult oratori hévvel aposztrofálta Szászt, „mint a legelsőrangúak közül való magyar szónokot”, mint „valódi nagybirtokost, igazi oligarchát az ismeretek birodalmában”.

Majd minden enyedi tanulónak mintaképe *Szász Károly* volt! Mit jelentett ez? Az ifjúság nem csupán tanult, — *Kemény Zsigmonddal* egysorban *Salamon Ferenc*, *Gáspár János*, *Barabás Miklós* és *Czakó Zsigmond*, de látogatta a megyegyűléseket és az *Úri Kaszinót*

is. öntudata dagadt, látóköre kiszélesült s növekvő merészségének parázs példáit mutatta meg, amikor a császári helyőrséggel majdnem fegyveres összetűzésbe jutott az átutazó lengyel foglyok ünneplése miatt.

Harmadik botránypöre indult meg a kollégiumnak, hol tanár adott ki kartársán. Basire Izsák és Pósházy után a Debrecenben végzett Péterfi testvérek nem átalolták Szászt demokrata elveiért, újszerű nevelési eszményeiért nem is egyházuk fejének, de a kormányszéknek jelenteni fel. Közvetlen bűne egy indulatos magaelszólása volt. A város Estei Ferdinánd királyi biztos fogadtatására készült, a heves vérmérsékletű professzor száján pedig tanítványai előtt szaladt ki az elhárítás:

— Estei Ferdinánd és Czirner Ferdinánd ránknevezve egyforma nagyság! — Czirner Ferdinánd pedig — a diákok magyárkainak becsületes szabója volt.

A pör inkább megfényszerítette Szász glóriáját. Tanú nem akadt a „bűnökre”, a „felségsértésről” pedig valamennyi diák egyöntetűen azt vallotta, hogy ő azt — nem hallotta. Nemcsak hogy tagadták körömszakadtáig, de sőt: csókolták a küszöb követ, mely mögött a kihallgatás folyt. Szászt felmentették, Péterfi Lászlót pedig judássors érte: negyvenkilencben — holott éppen abban mesterkedett, hogy a nemzetőrökkel a fegyvert letétesse — a császári felkelők Borosbocsárdon meggyilkolták.

Enyed sohasem volt túllojális város. Számos anekdotái közül legkomolyabb megnyilatkozása volt a kurucosságnak az Enyedről kikerült *Bodolla* püspök esete, ki az uralkodó fogadására elkocsizott ugyan Nagyváradig, de mert időpontra volt odarendelve s a felség késett: visszafordult, nem várta be. Igaz — így tudják Enyeden — nem is kapott soha felsőbb megerősítést. Az is természetes, hogy a negyvennyolcas mozgalmak magukkal sodorták úgy az iparos-, mint a tanulóifjúságot, valamint hogy a polgárság, köz- és főnemesség is, nagy áldozatokkal járult az ország kincstárának gya-

rapításához. Mindez nem okolhatja meg a sorsot, amely a városnak a szabadságharc folyamán kijutott.

Enyed gyakran esett áldozatul a romboló történelemnek, de azért „Nagyenyed pusztulása” a közbeszédben 1849 óta egyetlenegyszer vészt jelez.

1848 november ötödikén megtörtént a szerencsétlen kimenetelű marosvásárhelyi ütközet, melynek következtében a honvédséget, nemzetőrséget kivonták Enyedről Kolozsvár fedezetére. Mindeddig a hatóság nem hagyta menekülni a rosszelőrzetű lakosságot, most a fejletlen sietségben elmulasztotta az intézkedést, hogy a városban letett anyagi és művelődési értékek biztonságba juszanak. A következő két hónap alatt, míg a várost rendes császári katonaság és szász nemzetőrség tartotta megszállva, ha jelentős károk is estek főképp a kollégiumban összehordott magán- és közklenódiумokban, az ottmaradottak élete és ingatlanai legalább biztonságban voltak. Azonban január elején a helység császári felkelők kezére jutott. 1849 január nyolcadikának éjjelén — oly irgalmatlan télidőben, „hogy ha kiköptél, a nyál jégszemmé koppant le a földre”—megindul a katasztrófa. Január tizedik napja után a „Honvéd” harmadik száma ily gyászjelentést tehetett: „Nagyenyed, e kis Athenaeje Erdélynek, a civilizáció s a polgári erények bölcsője — fájdalom — nincs többé. A történet Clío-ja szívrazóbb s hitet ingatóbb eseményt a magyar nemzet annáleseibe ritkán jegyzett fel”.

A városban akkor 7—800 halott hevert, — később csontvázzá rágták le a kóbor állatok, — cseréppel vagy zsindellyel fedett épülete egyetlen egy sem maradt épen, az utakra hullott perjét, kormot a nagy történeti becsesel bíró püspöki, megyei levéltárak s a kollégium drága könyv- és gyűjtemény tápanyaga szórták be szemét gyanánt.

Kereshetjük a végítélet okait. Voltak enyediek, kik Kemény István főispán kebelének fegyvert szegeztek, hogy eltúrte Enyed kiszolgáltatását. Szemrehányások érték Czech tábornokot, kit Bem Tordán mozdulatlan-ságra ítelt. Kijutott a vád a vidék nyugalmát az ősz

folyamán megbolygató székely nemzetőröknek. Bélyeg sült Lozenau alezredes homlokára, hogy obrázsai táborából összetett kézzel nézte fegyverbarátainak eljárását. Megoszlott a közvetlen felelősség Axente és Prodan román felkelő vezérek között, kiknek egymással való vetekedése szintén szerepet játszhatott Enyed vesztében és akiket a Boliac-féle óromániai magyarbarát expedíció tagjai állítólag óva intettek a terv végrehajtásától. Az átok teljes súlya mégis az osztrák hadvezetőségre hárul, melynek akarata, sőt meghagyása nélkül a végrehajtó közegek el nem járhattak volna. A rideg tények állása arra vall, hogy a csúcsai vereség (dec. 19.) után visszavonulóban lévő császári hadsereg Enyedet — a most jobbra csak öregek, nők és gyermekek által lakott, védtelen várost — egyszerűen eltöröltetni kívánta a föld színéről, hogy Torda és Gyulafehérvár közt a honvédek számára hadi támaszpontot ne képezhessen. Lehet, hogy politikai bosszú is közrejátszott ebben — de milyen visszásán ütött az orv kéz: férfinépben *csak a császárhűek* tartózkodtak a városon, a többi honvéd volt, vagy kint bujdosott a Farkaspatak hórengetegében.

Kihagy a szív verése, olvasva a pusztulás részleteit, melyeket Kemény Gábor szerint az utókor rémmeséknek fog tartani, s mégis, éppen a mindentátszenvédetteknek legtöbb joggal vádaskodó ajakáról hallunk oly szavakat, amelyek nagy tanulság-, sőt vigaszképpen hatnak.

A hivatalosan osztrák részről halálra ítélt s magyar oldalról halni hagyott városba önkéntes emberi elszárából, áthágva Lozenau parancsát, tizedikének reggelén belovagol *Apfler* svalizsérőhadnagy, hogy magyar mátkáját felkutassa. Az osztrák tiszt repkedő fehér köpenyeye jelképes példája mind a többi folttalan léleknek, kiket a polgárháború irtó dühe sem bírt kiforgatni emberiségéből. Úgy a császári rendes hadseregből, mint a tordai honvédségből gyors mentőexpedíciók szervekedtek, melyeknek tagjai olykor halálon is átvágtak magukat, úgy kutatták végig a széttiport város pincéit,

kutait, vermeit, szőlősajtóit s a méteres hóba fulladt erdőket, melyek Enyed életbenmaradottait lappongatták. Az irgalom nem járt vallásra vagy nemzetiségre. *Szilágyi Farkas* adatgyűjtése szerint kétannyian is oda-pusztultak volna, ha a város régi szász és román lakosainak jórésze nem viselkedik szamaritánus módra.

A tövisi román granicsár családok, főképp *Tömös István* bíró tisztessége és szívjóság mellett lelkünk elé idézhetjük *Keul Istvánt*, Enyed szász papját, midőn felszentelt kezével oltalmába veszi a reformátusok templomi edényeit. Másfélszáz év óta tartották az ősenyediek „béditsért” felekezetnek a katolikusokat, de szerezhetett volna-e magának méltóbban örök polgárjogot a minorita rend, mint tót származású prezidense, *Viskóczy Henrik* által? A lelkipásztor papi díszben, szentségeivel járult a felkelők elé, s térdre borulva kért kegyelmet a városnak, hogy bátor tettéért két sebbel még többet kapjon, mint példaadó Krisztusa.

Mert meg volt írva, hogy a hely, mely másfél századon át érlelődött a cél felé, hogy falai közt először mondja ki Erdélyben a minden embernek szabadsághoz való jogát, a népszenvedély áldozata legyen. „Meghala és eltemettetek”. Koporsója reménytelennek tűnt: hónapokon át kutyák, macskák, vadmadarak, temetetlen vagy rosszul elföldelt hullák lakták csupán.

A kormánynál küldöttségben járó Weress Károly és Sándor Elek azonban izenetet hozott az Enyed sorsát megkönnyező Kossuth szájából: „Enyednek fel kell épülnie és szebb lesz, mint volt, mert Enyed nagy hivatással bír Erdélyben.”

Az állami támogatáson kívül Erdély társadalma — főképp Kolozsvár, s az Enyedet környező helységek mind példáit adták a felebaráti érületnek, de a távol Szilágy-ság, Szamosújvár is: kebelökre fogadták a szétszórt lakosságot — valóban izenként feldarabolt testet építvén így a jóság balzsamával. A csak Világos után hazatérők egyik földönfutójának ajakáról megrendítő vallomás maradt reánk: „Koldussá tett — s mégis: szükség volt a forradalomra!” S a mártír város maga-

hoz méltóbb emléket nem állíthatott volna nehéz, meg nem szolgált halálának és lassú feltámadásának, mint azt tette ama egyszerű kőtáblával, melyet a várároknak meszesgödrébe hantolt halottai fölé helyezett a falba a puszta dátummal: 1849 január 8.

Mennybeható gesztusa a vádtalan kegyeletnek!

III.

... örök léssen.

... perennis erit.

Enyed máig sem tudta kiépülni a forradalmi pusztításokat — jegyzi be Mikó Ádám 1860-ban útikönyvébe. — Jókai menekül a romvárosból, csudálkozván lakosainak maradó és marasztaló kedvén, . . . pedig „az a hant, mely ideköt”, tartotta vissza őket.

Az ötvenes években folyton szivárgott haza a szétmenekült népesség és négy évtizeden át alig ritkult az új siralomnap gyászolóinak templomi tömege. A régi mellé az új nemzedék is beállt, az unokák, kiknek korát így számította a város: „ez a haván született, az karán - ülő vót negyvennyócba ...” — Nyomasztó borongás lebeg a még élő aggok ajakán, ha ezidőkről históriáznak, hogyan jött be falukról a nép, vékával mérni a damaszt asztalkendőt, mikép ismert rá egy úriasszony a vásáros menyecske csíkos átalvetojének kelméjében saját finom függönyére.

Nehezen ment az erőrekapás az országos elesettségben, miközben — s nagy idők múlva is — egyesek nehéz kincsekre bukkantak kemencékben, falakban, újonnan feltört kertugarban: rejtekekben, melyeknek tudói elhullottak . . .

A közintézmények közül a püspökség nem kívánt visszaszármazni többé Enyedre. Már a kollégium ismét való kicsirázása új legenda a város történetében. Riasztó hírek hollószárnycsapásai alatt a megrohanás elődelutánján *öreg Zeyk Miidós*, Erdélynek azon időben két-

ségen kívül legtanultabb férfiak, diákbarátjával: *Szegedi Maszák Hugóval* galvanoplasztikai kísérleteket végzett Szentkirály-utcai hajlékában. Vájjon e rendíthetetlen archimedesi tudományszeretet jobbik záloga az iskola feltámadásának, vagy *Wéress Károly* kollégiumi ügyvéd kötelességteljesítése, ki január 16-án húsz honvéd kíséretében a felkelő-tábor látótávolában lopózkodva — behatolt Enyedre, kiásta és elmenekítette a kollégium pincelépcsője alá rejtett vasasládát az alapítványi és adóslevelekkel! Csak *Vájna Antal* professzor hiteakarata fogható e példákhoz, ki mikor Wohlgemuth kormányzó eltiltotta az enyedi schola megnyitását, az utcán indult meg lélekkalászni, majd szekérre kapott s bejárta a Székelyföldet, hogy ifjúságot toborozzon. S újból csak megszólaltak hívogatóra a kúria ezüsthangú csengettyűi s újból felhangzott a fekete lisztből gyúrt kesernyésen jóízű Bethlen-cipót dicsőítő tréfás recitativo:

*Én kettévágom a cipómat:
Felét elteszem délre,
Felét estére.*

Mikó Imre védőkarját tartja az intézet fölé — így nőhet ki 1858-ig a nyolc gimnázialis osztály, mellételepedvén a Gáspár János szervezte egyházkerületi tanító- és kántorképző. 1862-ben pedig hazatér Kolozsvárról a teológiai és jogi kar, miáltal a hatvanas években már ismét százakra megy a szolgadiákok száma. De sőt három iskolatestvérét is segítse akkor Enyed nem fölös, de jószívvel adott javaival: Szászvárost, Kolozsvárt és Marosvásárhelyt.

S megindul egy csendes újjáteremtő munka a romlásból netán még megmaradt értékek kikutatása, pótlása, felajánlása által. — „Hova tehettem szükségesebb helyre?” — ily szóval áldozza a bibliothéka negyedszeri megalapítója, Mikó Imre gróf könyveit „amaz oltárra” — mintegy példázva Arany János vigasz-ízenetét, melyet Rachel Siralmában küldött Enyednek: hogy az Ige túléli a Halált!

A kiegyezésre, mely után az alkotmányos kormány *Gáspár János* és *P. Szatmáry Károly* országosnevű professzorokat más állásokba szólította el a kollégiumtól, harminc esztendőnek nagy fény- és árny változásai következnek. A kor tanítási irányát és eredményét tán leginkább jellemzi a Bocz József kollégiumi orvosról fennmaradt anekdota, ki egy díszlakomán úgy főzte le a latinul kitűnően rögtönző tósztozót, hogy maga szárnyaló görögséggel felelt vissza neki.

Ha mégis akadt a közelmúltban az egész magyarság érzületét megkavaró regény, mely Erdély háborús és háború utáni lelki elsodortatásának okát az Enyedről kiszármazott papi nemzedékek gyarló voltába gyökerezeti vissza, úgy tartozunk az igazságnak, hogy az intézet éppen a teológia magas szintére emeléséért szüntette meg a jogi kart s e miatt írt elő három, majd 1875-ben négy hittudományi tanuló esztendőt a jelöltek számára. Spiritus rectora a főiskola életének *Kovács Ödön* professzor, ki Leydából, mint az összes teológiai tudományok doktora tért vissza. S annyira elöljárt az akadémiának modern átszervezésében, hogy a magyarországi egyetemes református konvent innen mintázta a maga lelkészképzését!

Elveiben a nagy tanár — Apáczai, Deézsi méltó utódaként — a hitbeli szabadelvűség példaképe lévén, a józanságig felvilágosodott egyházi férfiakat nevelt. Az elhívottság tekintetében azonban heves ellenlábasa volt annak az elharapódzó felfogásnak, hogy a papi pálya pusztá kenyérkereseti forma. — Tragikuma egész életművének, hogy ő vetette fel először az eszmét: a teológia helye az egyetemen van. — A hetvenes éveknek általános érzése volt, hogy a történelmi jogfolytonosság szerint az erdélyi egyetemnek a Bethlen-kollégiumból kellett volna kinőni, vagy legalább is az országrész leglegéből következőn: a református teológiai karral válnia teljes négykarú univerzitássá. S mert ez nem így történt, Szász Domokos, kolozsvári lelkész, majd püspök felvette a Kovács Ödön által csak elméletképp megpendített eszmét: hogy az enyedi református teológia köl-

tözzék át Kolozsvárra és ha mint független külön intézmény is, de bölcsészeti és neveléstani kiképzését kapcsolja oda az egyetemhez. Mintegy húsz évig ömlött a csatákon a szellem vére és ismét a Bethlen-örökségek háttérével, melyekből a teológiát tápláló javakra Kolozsvár követelést támasztott. És most már éppen Kovács Ödön viaskodott Enyed jogaiért és a fennálló helyzet megtartásáért.

Maga a város úgy próbált segíteni a helyzetet, hogy felajánlotta egy teológiai tanszék költségeinek hordozását.

Szász Domokos azonban, megbízatva szándékában a 60.000 forintos *Radák*-hagyatékkal is, hozzáfogott — Enyedtől függetlenül — a kolozsvári fakultás alapvetéséhez és az intézmény megnyitásával sikerült az enyedi tagozatot elsorvasztania. Téves szólásmódjuk tehát az enyedieknek, hogy a „teológiát elvitték”. Az 1896-ban megszűnt papképző tanáraiban halt ki, s leginkább nagy védelmezőjében: Kovács Ödönben. A Bethlen-kollégium onnan viseli főiskolai címét, hogy joga volna a felső tanintézet visszaállítására, sőt a fejlődési alapoknak is csak jövedelmét adja át Kolozsvárnak. S mióta az új történelem akaratából Kolozsvár nem nyújthatta már a szellemi támaszt, melynek kedvéért Enyeden a teológiának pusztulnia kellett, ismét kísért az eszme: vissza az ősi tűzhelyhez! Rossz időben észbejutni: mint utolsó menedék éppúgy szerepe volt mindig Enyednek, mint áldozatul dobni „magasabb célokért”. Báthory István adta az első példát erre, amikor azzal a 10.000 tallérral tartott királyi bevonulást Lengyelországba, melyet Enyed elzalogosításából kapott a szászoktól.

... A kollégium hatalmas épülettömbje a millénium esztendeje óta csak a gyakorló és a rendes elemi iskolát, a gimnáziumot és a tanítóképzőt foglalja magába. Az enyedi emberek azonban úgy tartják, hogy amit a teológia Kolozsvárt annak idején az egyetemhez való kapcsolatában nyert, ugyanannyit veszített társadalmi előnyeiben. Mert Enyeden az ifjúság mindig első-

rangban álló dédelgetettje volt az úri és polgári körök legjavának. Nemcsak ebédeltették rendszeresen a szege nyebb növendékeket, nemcsak öltöztették is a Filler-egylet jóvoltából, de volt poétikusabb jelképe is az együttérzésnek abban a régi szép szokásban, hogy a város a kollégiumban teleltette szobanövényeit. A fő- és egyetemi városokról elkeresztelt lakószobákban — Salerniumban, Várnában, Danzigban, Petropolisban, Debrecenben... a kis „ultimáriusoknak” *csak polc* jutott fekvőhelyül, de a pelárgóniák széttárhatták kényelmesen szőlőnagy leveleiket.

Átlagos sorsa volt az enyedi leányoknak: már a közös konfirmáción titokban „kinézni egymást”. Máig számon tartják s rováson, aki az ilyen zsenge elköttéségből megtántorodott. A tizenhárom és húsz év között elintéződött a leányok jövendője, kiknek művelődése a kántoriskola két osztályával kezdődött s nagy szerencse, ha kiegészült a „szászaknál” szerzett ismeretekkel. Sajátos emlék, hogy azok az apák, kik negyvennyolcban örökre letették nemesi előnevüket, leányaik kezébe lélekképző gyanánt Kisfaludy Sándort, a nemesi világ dicsőítőjét adták. De úgy látszik: „lánykebelben kívánták az előítéletet, múlt idők zenéjét” — holott anyáik, néneik a forradalmi nagyviharban szabadelvű eszmékben gyönyörködtek és legendás hősi erényekkel szolgáltak reá az őket övező különleges tiszteletre. Mégis a „sűrűgazdasszonyság”, meg a szép kézimunkázás maradt próbaköve a jólsikerült nevelésnek, kivált ha körömhegyig menő puritánsággal párosult. Kendőzést, hajfodorítást elítéltek, higiénie és kozmetika kimerült az ecetes málélisztból készült kézfinomítóban, a lombikban párolt levendula-arcvízben és a rózsabimbó-szobafüstlőben.

A hetvenes évek elején megnyíltak a város és az állam iskolái, a felserdültek azonban ennek hasznát nem láthatták már. Irányításuk mégis jó kezekben volt: Vájna Károly — később a pesti gyűjtőfogház igazgatója és kiváló kriminálhisztórikus — Műkedvelő Társulatba szervezte őket. A virágzó, hagyományos daloskőri

Ily vitalitás mellett nehéz volt a diáknéppel versenyre kelni a népszerűségért az Enyeden állomásozó honvédszászlóalj tisztjeinek. Kapnak ugyan az első fogadtatáskor a hölgyektől szép fehérsejtem zászlót a jeligével: „A honvéd védi a hazát, az ég védje őt” — de a város puritánabb elemei maradnak a hajdani regulával, melyet a svalizsérokkal szemben is gyakoroltak, hogy mágnás, diák, katolikus pap és katonatiszt egy kategória: nem házasságképes. E konokságot mégis sikerült kikezdeni a daliáknak, kik a módosabb jócsaládokba nemcsak beházasodtak, de néhányuk vérbeli törzspolgárrá vált.

A levendulaszagú mamák azt is nehezen vették be akkortájt, hogy Grohmann Károly óvóbácsi hegedűje és aranyszíve beédesgette a gyermekeket a városi dedóba, de már igazán fejet csóváltak az első ingblúzos, orrcsiptetős, kurtahajú tanítónőn, ki Pestről érkezett — mert hiszen Enyeden azidőben kötéllel ha fog bak női preparandistákat!

A hetvenes évek végén épült fel Enyed egyik főnevezetessége, a 800 személyre berendezett fegyház. A kiváló Balkányi igazgató ebben elsül valósította meg a Csemegi kívánta *emberjavító* intézményt, melyben nem csupán a felügyelet kifogástalan, de az elvek is a leghumánusabbak, a jószándékú fegyencek fokozatosan enyhébb, a megátalkodottak szigorítottabb kezelésével. Az intézet főkép a munkához szoktatás által nevel: a rabok nagy iparüzemekben dolgoznak, melyeknek áruit — a városi kisipar védelméért — más piacokon értékesítik. És ha Enyed utcaképehez ősidők óta tartozik hozzá a vásárra belovagló átalvetős havasi amazon, és Moldován Gergely színpadi alakja: a „carbuni”-t kiáltó szenes-mokány, a kackiás torockói meg a sugárszép bükkösi cselédleány, rövidesen és simán beilleszkedett e különlegességek közé az útkaparó fegyencnép, és eleddig csak egy regáti újságíró döbbsent meg, hogy a szabadon mozgó rablógyilkosok közt kell elsétálnia. De alig akad viszont olyan enyedi, aki látta volna e csikosruhásokat zárkáik és munkahelyeik világában. Har-

minc év óta először történt mostanában, hogy egy angol bizottság kíséretében beengedtek asszonyszemélyt is az intézet kapuján. Nem látni nőt: a legsúlyosabb vétkesek egyik bűnhődési formája.

A század utolsó tizedeiben nagy megrövidülés érte a várost. A MÁV. mostoha — és később komolyan kifogásolt — erdélyi politikája két vasúti csomópont, Tövis és Kocsárd közé szorította be Enyedet s elvágta iparát a módosabb piacoktól. Végzetes volt a törvényszék áttétele Gyulafehérvárra, melynek keserű emléke az egyetlen Enyedről kikerült miniszternek, Kemény Gábornak nevéhez tapadt: az átköltöztetés a fehérvári mandátum védője volt!

Míg Enyed egyfelől letörpült, másfelől belesorozódott az államélet gyarapodó, de immár semmi tekintetben többé *nem vezető* városai rendjébe. A törvényszék helyébe kapta a talpfatelítő telepet, MÁV osztály- és kultúrmérnöksége és egyéb, a megyeszékhellyel járó közintézményei is lendítették. A gyalogjárók macskafejeit gránitkockák, az elbillent gesztenyefákat ápolt akácсорok váltják fel, majd elkészül a villanytelep.

Még a bezirker-világ parkosította volt a kápolnadombot, most a sétány messze kitolódott, a régi római út nyomát tartva. Új városkép alakult az 1901-ben *Alpár Ignác* által épített Rákóczi-stílusú vármegyeházának, a későbbi polgári leányiskolának és vincellérképzőnek palotái által. 1911-ben lebontják a több mint 70 éves kis görög katolikus fatemplomot, mely sem az egyházközség 1880 óta viselt esperesi rangjának, sem a lélekszámnak többé meg nem felelt. Ekkortájt épül az új zsinagóga is. A hagyomány úgy tartja, hogy az első zsidót — negyvennyolc előtt — a kollégium hozta sütőnek: tény, hogy csak a század derekán adtak komolyabb életjelt magukról, és hogy 1890 körül szervezkedtek, rabbit pedig a huszadik században hoztak maguknak.

Az élet új jegyekben, de folyt tovább, és tagadhatatlan, hogy sok tekintetben most is példaadón. A 90-es években *Jeney Elek* árvaszéki elnök buzgólkodására

a Polgári és Úri Kaszinó rangjelzéstelenül *Magyar Kaszinóvá* tömörültek. Hasonló emelkedett szellemben és eredménnyel izgatott Jeney Elek a „kebeles” (vagyis jómódú) polgárság előjogainak eltörléséért a szegényebbek javára. Viszont sivár és a ma távlatából nézve sokszorosán fájdalmas képet nyújt a politikai torna, mely annyi szép erőt fecsért két olyan egyén szembenállása folytán, mint *Szász József* és *iff. Gáspár János*. Mindkettő a maga szorgalmából megvagyonosodott birtokos osztály sarja, egyik a közigazgatás oszlopa, másik képviselő. Szász a *magyar lehetőségek* politikusa, „demokrata főispán”, ki nem fellegek aranyos ormairól kormányoz, de kész fül és szem minden réteg számára, és bizony nem szégyene, inkább nagyon is érdeme volt, hogy „Jóska nostru”-nak, „a mi Jóskánk”-nak dédelgette a havasi nép. Gáspár viszont a *meggyőződéses* függetlenségi léleknek és egyben az idealista, tevékeny kultúrbarátnak mintaképe, aki mellett elsősorban a politikába keveredő diákság és ifjúság tüntetett. Sajnos, a két vezetőember kiválósága mögött olyan uszály is fektelenkedett, mely ízléstelen fegyvereivel felborított kollegialitást, sőt baráti kapcsolatokat is, város- és megyeszerte.

Derültebb a felekezeti és nemzetiségi béke arculata. Ekkoriban a szászság annyira magyarosodott, hogy a# evangélikus templomban kétnyelvű szolgálatot kellett bevezetni. A magyar közönség viszont estélyeket rendezett a szász iskola anyagi feltámogatására, amikor az Apponyi-féle törvény azt alapjaiban veszélyeztette, fel tudva becsülni az előnyt, hogy gyermekei könnyűszerrel elsajátíthatták a német nyelvet, aminthogy az enyedi ember a román nyelvet is bírta, beszélte a magyar világban is. Faji önérzete nagyon erős, de ez soha merev elzárkózásokra nem ragadta.

A virágzó egyleti élet idevágó példája, hogy Erdély legrégebbi ily jellegű női tömörülete: a *Nagyenyedi Protestáns Nők Egylete* (Zeyk Dánielné Kemény Ida bárónőnek alapítása), tagjait nemzeti különbség nélkül toborozta és gyakran működött együtt katolikus egy-

letekkel a közjóért. Hogy *idős Winkler János*, az apa, az evangélikus német, fia *ifj. Winkler János*, a katolikus magyar egyház főgondnoka, ez mind a bethleni türelem szelleméből folyik, és természetszerű is ott, ahol az örömeny származású *Kovrig Tivadar* egyszerre épített tornyot a minoritáknak és tesz bőkezű alapítványt a kollégiumnak, melynek áldását felekezeti és nemzetiségre való tekintet nélkül élvezik a jelesen tanuló ifjak. Felesége, a szintén katolikus *Scheidel Katalin* pedig csak nemrégén hagyott a magyarországi nők Lorántffy Zsuzsanna-egyletének 11.000 dollárt.

Bizonyos dekadenciát azonban meg kell figyelünk a társadalom másirányú jelenségeiben. A kurtapillantású Városi Tanács elgáncsolja a Winkler Albert orvos által szorgalmazott vízvezeték, a szegényügy modern rendezését és a tüdőbeteggondozást. A vagyonos latéi - ner-osztály, melynek tehetősége jórészt fősvényül takarékos ősoktól maradt, és amelynek hajdan főfényűzése a bivalytartásban meg a dús házikosztban merült ki, eleddig világot nem látva, az ezeréves ünnepről azzal a szédülettel tért meg, hogy itthon is tovább kell élni úsbudavára pezsgős éjszakáit. Az enyedi fin de siècle, melyet 1914-ig kinyújthatunk, valódi Halál Fiai fejezet...

Csak Szent Egyed, a hajdani patrónus nem hagyta városát. Névnepja, szeptember elseje ünnep maradt, mert akkor teltek meg az iskolák romlatlan ifjúi vérrrel. Enyeden mindig szokás volt „a kolégyomra” halni — s alapítványainak rangsorába Anna királyné fontsterlingjei, Körösi Csorna Sándor Tibetből küldött száz aranya mellé bátran odasorakoznak a diákokból megmódosult piaci kofaasszonynak, *Sánta Mariskának* garasai ... A század végén a kollégium összes vagyonában messzi meghaladta a kétmillió pengőt, jótékony alapjai pedig külön 160.636 forintot tettek ki. Nem is fogadott el államsegélyt semminemű oktatási célra, és nagyszerű gyűjteményeit nyilvánossá tette, ezáltal is szorosabban kapcsolódva a közönség életébe. Nagy könyvtára ekkor kötetszámban az ötvenezerhez járt már közel, megket-

tözve az 1849-ben elpusztított anyagot. Igaz, nem pótolhatta a Bánffy-, Borosnyai- és Bethlen Kata-féle thekák kincseit, több ritkaságát és unikumait, sem kéziratárát, mely Bod Péternek, Páriz Pápai Ferencnek, Benkő Józsefnek minden manuskriptumán kívül egy 1462-ben írt krónikát is őrzött, Benkő szerint *Thuróczinak* közvetlen forrását!

Az enyediék Korvinákat is emlegetnek sóhajaikban. Tény, hogy Hermányi említi is Köleséri Sámuel orvosnak birtokában „Catullusnak s még más trágár poétáknak pergamenre írott gyönyörűséges manuskriptumát, mely a *Mátyás király Bibliothékájából* akadt vala az Apafi könyvei közé, s mikor Apafi egyet-mását felharácsolák Szebenben, ott vette meg Nádudvari (Sámuel, lelkész) 6Rhinensiseken”. Ekorvina (197 sz.) ma a bécsi császári udvari könyvtár tulajdona, Köleséri által készített másolata pedig a Teleki-thékáé.

Mai állományában a Bethlen-könyvtár egyetlen unikumot mutogathat, *Miskolczi Pauk Pál* prédikációs-könyvét. Vannak aztán hungaricumai 1711 előtről, külön teológiai szakkönyvtára és a Mikó-thékában külföldi remek-kiadványai. Az iskola gazdag ifjúsági könyvtára, folyóiratokkal, napilapokkal bőven tartott olvasóterme, az önképzőkör „*Haladjunk*” című kézzel írott orgánuma, mely *hatvan évfolyamnál többet számolt*, amikor pár évvel ezelőtt az új éra letiltotta szerkesztését, mind ösztönzőül szolgálhattak. De még elhatározóbb módon nevelt a régiségtár, érem- és pénzgyűjtemény, meg az utóbb néprajzi anyaggal kibővült, szép természetrajzi múzeum.

Első elgondolásra szinte érthetetlen, hogy egy kimondottan humanisztikus jellegű főiskola oly kiváló, egyenesen úttörő természettudósokat, főképp geológusokat tud felmutatni tanárokból és növendékekből, mintha csak Bisterfeld „Boszorkányos könyvé”-nek hajlamai szállották volna meg a nemzedékeket. De ha az újra-újra megalapított könyvtár főképp az elvont és széptudományokat táplálta, viszont a környező természet egyetlen óriási lexikona volt és marad a természet-

kutatóknak. Húsz kilométeres sugárban a vidék a legkülönbözőbb geológiai korszakokat feltáró lelőhely, s az Érchegység rengeteg ásványtani érdekességet rejt, mintegy predesztinálva a mineralógiára Benkőt és a különleges szakértelemmel dolgozó *H er epei Károlyt*. S bizonyára nem Mikó Imre volt az egyetlen kisdiák, ki szívdobogva álmélkodott a csodás kőzetgyűjtemények előtt. . .

Mind e nevelési tényezők együtt adják magyarázatát annak, hogy tíz — legkülönbözőbb jellegű — egyetemi katedrát töltenek ma be Enyed neveltjei Magyarországon és Romániában, amint hogy református püspöke sem volt még — az egy Kenessey Bélán kívül — Erdélynek, kit nem a Bethlen-kollégium nevelt.

A nőnevelés lendületét jelzi, hogy a tanfelügyelőség Enyed elemi leányiskoláját a megye mintaintézményének tartotta. Polgáriját az első igazgatónő: K. Grail Eleonóra messze népszerűsége emelte. Nagy érdemei vannak továbbfejlesztése terén Dömök Erzsébetnek, míg Illyés Gizellának nevéhez az új iskolalapota felépülése fűződik. A kollégium nagy lélekkel járt kezére a leánynevelésnek is, magántanulóit rendszeresen bejáratta a főgimnáziumi előadásokra. A kitűnő alsó-és középfokú állami leányoktatáson kívül ennek a körülménynek köszönhető, hogy valóságos kirajzása indult meg a komoly női szellemi munkaerőknek.

Háború alatt és után Enyed nem maradt méltatlan önmagához. A tizenhatos meneküléskor is jó idegeket mutatott. Viszont a város jelleméből folyik, hogy tizen-nyolc után nehéz lelki próbán esett át, akár súlyos betegségen. Kivándorlói mégis: elsősorban a gyökértlenné vált tisztviselőkből — beköltözött elemekből — kerültek ki.

Az új korszak Enyedet láthatóan a leépítendő helységek közé sorolta. Igaz, katonailag jelentősebb góccá képződött ma, mint bármikor ezelőtt, az állam több iskolával is (líceummal, négyosztályos leánygimnáziummal, fiúipariskolával) kiruházta, míg a vincellérképző helysége — új szármnyal egészsülve ki — tudóbetegszana-

tóriummal alakult át. Viszont Enyed megszűnt megyeszékhely lenni. Pénzügy, számvevőség, államépítészeti, csendőrség, tanfelügyelőség elhagyták a várost, most fog eltelepülni belőle a kultúrmérnökség is. Üres lakások, szegényedő forgalom . . . Becsukódott állami rendeletre a szász iskola is, „mert csupa magyar látogatta!” Elsorvadt a közönség tehetetlen voltából az egyház kezébe átvett polgári leányiskola és végül Udvarhelyre plántálódott a *Fejes Áron* által nagy szívóssággal megalapozott református nőképző. Enyednek ma a hétosztályos elemin kívül nincs magyarnyelvű nőiskolája!

Amikor az agrárreform vihara a kollégiumot elérte, a schola mintegy tizenegyezer holdon gazdálkodott. Dóczy Ferenc inspektor-professzor és dr. Garda Kálmán főgondnok megfeszített gonddal vezették a küzdelmet, sikerült is megmenteniük vagy 2000 holdat, jobbra erdőkben, és sikerült a legutolsó tizenöt év alatt az intézetnek a szörnyű megrázkódtatás közben is megőrizni megmaradhatása alapjait. Ha az elvesztett dominiumok után járó bonok kifizetődnének, az lélekzethez jutást jelentene a scholának, mely ma gazdasági iskolával akar új tagozatot létesíteni és nagy erőfeszítésekkel szervezi át modernné berendezéseit. Mi az intézet jövőjét korszerű újításai mellett is ama ősi, emelkedett, elfogulatlan lelkiségben látjuk, melyet az innen kikerült románság is kénytelen elismerni. Szintoly romolhatatlan létalapja a kollégiumnak az áldozatos közszeretet, mely legutóbb is jelentékeny alapítványokban nyilvánkozott meg. De minden anyagiaknál is ragyogóbban világítja meg az iskola élő, szuggesztív erejét Gáspár János utolsó kívánsága, aki mint kegyes kitüntetést kérte a maga számára, hogy családi kriptája helyett az örheggyetető professzori sírjai között kapjon pihenőhelyet.

És bármi leszállíthatósága mellett körzetében tovább is jelentőséget ad a városnak tisztas ipara. Néhány nagyobb üzeme a fegyház országos jellegű gyárain kívül is megmaradt: így a Lingner-féle szöttek- és dobozárugyár. A nyomdaipar virágzását pedig a messzi népsze-

rúvé vált Lőcsei-Spielenberg naptár bizonyítja. Nevezetes intézménye még a Hangya, a Rohay László volt igazgató által nagy szakavatottsággal megszervezett és a román impérium óta önállósult szövetkezeti központ, melynek fiókjai egész Erdélyt behálózzák. Az utolsó évek nagy pénzügyi válságait a város öt bankja közül egyedül az ősi magyar „Kisegítő” élte át szerencsésen.

Kereskedelmében mindig vezettek és vezetnek máig a keresztény (részben örmény és szász eredetű) cégek, melyek között egész dinasztiát alkotnak a *Winhlerek*, kik fűszerben, bőrben, borüzletben, paraszt rövidáruban szaktekintélyek.

Nagy kincset bír a város szűk —3711 kat. holdnyi —dekanaánian áldott határában és a nyugati heglánc által óvott széltelen, enyhe éghajlatában, melyben a füge kint tevelhet és olykor a szőlők takaratlanul is megmaradnak. Mióta 1910-ben a bajor *Fischer Lajos* megpillantotta és kiszemelte oltványtelepül a Tövis irányába eső Maros völgyet: Enyed fogalommá vált a kertészkedők számára. Csak rózsató harmincezer virít a lőrincrévei huszonnégy holdas telepen, legújabbán pedig a krizantém-kultúra fejlett tökéletesre. A legnehezebb gazdasági esztendőben is egyetlen eladatlan csemetéje nem marad az ültetési évad végére: így varázsolt Enyed közvetlen környékéből valóságos virító, termő édent és képezte ki a népet kitűnő szőlő- és gyümölcskertészekké. Maga a kollégium is mintaszőlőtulajdonos a miriszlói és csombordi határban, és a „Fürst Bethlen” felírású hordói Bécsig viszik a Maros lankáin szüretelt folyékony tüzet. E nagyobb telepeken kívül általában kisebb, legfeljebb ötholdas parcellákra oszló 200 holdon teremnek a híres enyedi leányka, ringató, szürkebarát, som, furmint stb. borok. Minőségük próbája az a régi évjárat volt, amikor az enyedi bort, mint a rumot, meg lehetett gyűjtani.

A város társadalmi életéről valamikor az a szállóige járta: „ide sírva jönnek, de aztán sírva is mennek el a tisztviselők”. A társasélet jellege mindig családias, régimódián patriarkális volt és az is maradt. Társa-

dalmának azonban szinte megbocsáthatatlan hibája, hogy még mindig nem vetkezte le a rangbéli elkülönözödés kérges maradványait: ami főleg a lateiner- és iparos-osztály széthúzásában tükrözik. Szerencsére az új nemzedéken már más jegyek íródnak. A Magyar Párt keretében dolgozó fiatal kultúrmunkások kezdik megérteni a kisebbségi összefogás szükségét. Mindinkább tájékozódnak az oltárkép parancsa felé, mely Enyed legrégebbi templomát díszíti: a Megváltó *közös* áldással áldja meg a tollat, ecsetet, sarlót és kalapácsot. Ha a szász népkisebbséget e jelképnek megértése tartotta meg nyolc évszázadon át, majd megtanulja annak igazát a magyarság is . . . Önzetlen, a közért dolgozó vezetőembereinek prototípusát idézzük még itt a nemrég elhunyt Jeney Elek árvaszéki elnökben, ki nagy időközön át töltött be sok gonddal, vesződséggel járó *húsz tiszteletbeli állást!*

A központjában alig fejlődő, de kültelkein apró házakkal, sorokkal terjeszkedő Enyed ma mintegy tízezer lakost számlál. Ebből hétezer a magyarság (ide számítva a magyarajkú zsidóságot is), a többi román és kisebb felében szász. Lélekszám szerint a vallásbeli í megoszlás rangsora: református és görög katolikus egyház két-két lelkésszel, római katolikusok a minoritarend gondozásában, zsidók, evangélikusok, görögkeletiek, unitáriusok. Utóbbiak mostanában építettek templomot és hoztak papot maguknak. Szerény Istenházuk, mely amerikai mintára a papilakot is magába foglalja, példázója az „ahogy lehet” jellegű kisebbségi elhelyezkedésnek. A város lelkipásztoraira külön hivatás vár: ápolni azt az ősi helyi szellemet, mely nem ismert soha közönyt a saját s elfogult türelmetlenséget a más kultusza iránt, és amelynek olyan kedves jelképe a „papok vackorfája” a felekezetközi kaszálóval.

A legutóbb választott városi tanács idejében Enyed néhány komoly magyar irányító mellett törekvő vezetőre talált Albini Aurél polgármester személyében, ki miután a város elvesztette vagyona egy részét, megpróbálta restaurálni az elhasznált pénzalapokat. Város-

fejlesztési érzékét mutatja a Sétatérnek és a Vigadónak karbatétele s az új strandnak megnyitása.

Éltrevaló munkaterv volt az is, hogy a szanatóriumáról messze ismertté vált helységet üdülővárossá kell tenni. Éghajlatán, remek gyümölcssein kívül erre predesztinálja a sok, egy vagy másfél nap alatt elérhető kirándulóhelye. A geográfusok által „Nagy mész-barrière”-nek nevezett, 1200 méterig emelkedő szirtvonulat tájkincsei közül innen lehet megjárni Torockót a Kőkőzzel és a Székelykövel, a remetei sziklakaput, mögötte a ponor-szolcsvai bűvópatakkal, a Kis- és Nagycsákyakövet, hol még fürdeni lehet a római medencék természetes zuhogói alatt, a runki és intregáldi sziklaszorosokat, a Detonátát és a Tordahasadékot. . . s el lehet csodálkozni az ősvadonokban a francia földrajztudóssal, De Martonne professzorral: hogy olyik helyen húsz kilométerre vasúttól, megyeszékhelytől őskori kultúra állapotait figyelhetjük meg a nép életében.

Enyed útban van, hogy visszakanyarodjék oda, honnan nyolcszáz évvel ezelőtt elindult: az őstermelő és kisiparos jelleghez, miután a címerébe foglalt kard és mérleg lassan kiütődik kezéből. De ha el is sikkad jogszolgáltató és világ dolgaiért hadakozó jellege, a bagoly-nak nem szabad elreppenni a címerpaizsról. Enyed még mindig iskolaváros, és jaj volna, ha neveltjein eltörlődnének az örökletes jegyek, melyeket a kollégium egyik jeles ismertetője, *Váró Ferenc* tanár így summáz: „komor eredetiség, független önképzés, öntudatlan, nem számító becsvágy, nemtörődés az átlagos szokások, közdivat követeléseivel, saját célok, saját eszközök, saját módszer ...” Hozzátehetjük: ennyi őserőnek a város csak melegágya lehetett, honnan szinte életfeltétel: kiültetődni!”

Még az elszármazottaknál is gyakran elmélázhatunk az úttörők ismétlődő végzetén: hogy homályba állítatnak a következők által. Az első magyar felszabadulási népmozgalom vezetője *Nagy Antal* Enyedről került ki és karóba húzatott igazáért — de a történelem a százzal későbbi Dózsa Györgyöt tartja a parasztok ki-

rályának. A piski hidat *Kemény Farkas* tartotta, míg Bem meg nem érkezett — azonban Bem a piski hős és nem Kemény Farkas. Igaz, öt bethleni szellemhős kapott szobrot a szegedi árkádok Pantheonjában: Apáczai, Körösi Csorna, Bolyai Farkas, Mikó Imre, Kemény Zsigmond — de hányak szívárgott el szíve-vére koronázatlan áldozatmunkában!

Ám ez nem változtat az enyedi szellem megintlen kisarjazó fajképein. *Makkai Sándor* és *Kemény János báró* élettükre épügy bizonyítja ezt, mint az a nem véletlen eszmetestvériség, mely *Áprily Lajossal* ott, a Pilistetőn mondatta ki „azt a titokzatos szót”. E szónak *Szentimrei Kovács Jenő* még a jelige formulázása előtt elszánt harcosául állott — és Sipos Domokos még merészebbül fogalmazta meg azt „Hazafelé” című írása bátor riadó-jában: *Erdély külön honszer'elmét*. Öt emberről jelenti a kém az Erdélyi Vormarz-ből, hogy „ha elfogják őket, a nyugalom Erdélyben azonnal helyreáll”, s az ötből három enyedi! Csak a balgaság tarthatja véletlennek a város e szakadatlan termékenységét a lélek mezőin. 1896-ban már pályamű készült az innen kikerült ötven országosnevű emberről. E ki virágzást mi is annak tulajdonítjuk, hogy Enyed kicsinyben külön teljes-egész világot alkotott, mely a maga kereteiben sokoldalúan tudott hatni ifjúságának hajlamaira.

„Mindenki enyedi és minden Enyedről indul”, szokás eltréfálni, amikor idegenbe szakadt s itthon tán el is felejtett derék fiairól, leányairól egyszer csak valami véletlen folytán idevillanó főnyüzenetként derül ki, hogy innen vette, vitte lelkének tüzét, mint Pogány Móric, Székelyhidu Ferenc . . .

Mert „senki úgy nem szereti városát, iskoláját, mint az enyedi”, állapítja meg az idegen, aki megfordul a „Nagyenyedi Bethlen-kollégium volt Diákjainak Testvéri Egyesületében”, e Pesten székelő magyarországi szövetségben, mely több tagozatra oszlik és amelyhez foghatóan egyetlen hasonló jellegű intézmény sem virágzik — főképpen az agilis „véndiáknék” segítségével a „hagyományok iránti tiszteletben, a szülőföld-

höz és a tanulóévek emlékéhez való ragaszkodás érzetének fenntartásában”.

. . . Sárfészek címezéssel Enyedet sokszor megdobálták pénzesebb és így nagyobb civilizációval fejlődő várostestvérei. Ám Enyed sarából koporsóba való fejé-
aljat kérnek elszármazottal.

És ha ma mindinkább halkul is ez a város, ne felejt-
sük, módtalansága óvta meg annak idején, hogy le nem
rombolta műemlékeit. Egy zajos új életforma tán szívós
lelkiségének „feldúlt védfalaiból rakna palotát ...”
Enyed időálló szellemi javaknak, annak a transz-
szilvánizmusnak letéteményese, melynek „nemes ha-
gyományaihoz” Ady vigaszkép menekült a magyar köz-
élet reménytelen zűrzavarainak idején. És ha a kollé-
gium jövődjé elfért egyszer egy pincegödörbe ázott
vasasládában, a szenvedésekben izzított „enyedizmus”
— gúnyszó, melyet szívesen hordozunk! — meghúzó-
hatik a szívek fenekén, elszórva akár más világtájak
felé is. A bizó jelige, mely a várgyűrű egyik északi be-
járata felett állott, akár pecsétköben a jelmondat: „Si
ante rotam non defecerit, perennis érit” — hárítsa el
a sors kerekét a falaknál őrzendőbb és romolhatatlanabb
szellem felől is.

A város, előtérben a Kollégiummal

A ref. Kollégium homlokzata

Kőrösi Csoma Sándor mellszobra a Kollégiumban (Holtó Barnabás) A legrégebbi írott kő az evang. templom falában (1331)

A tejedelemasszony háza

MAROSVÁSÁRHELY

PORTRÉVÁZLAT A SZÉKELY FŐVÁROSRÓL

MOLTER KÁROLY

A völgyben lent, a marosmenti termékeny síkon és errébb, néhány dombon ötvenezernél több ember dolgozik. Madártávlat innét a szőlőhegyről: egy város és munkájának hadtápjá, legalább tíz falucska. Délre a Küküllők vízválasztói mögött fehércsíkos fal mered, a fogarasi havasok, északkeleten lépcső emelkedik a minapi országhatárig, fokai a Bekecs, a görgényi havasok, az Istenszéke, végül a Csalhó és a Kelemen-gerinc, ahonnan még látható Vásárhely. Kétezer méteres mindenfelé az erdélyi kerítés magassága, azért néz itt mindenki szívesebben befelé, a viruló „tündérkert”-be. Lefelé, az új köntösű városra, ni, hogy mosolyog, mintha nyári álmában simogatnák a kis kultúrbecét, hogy ékeskedik tarka házfedeleivel, zöldnek, pirosnak s némely régi utca sárgásbarnájának egyvelegével, mely körül ezüstszegély kanyarog, a soknéplátta Maros. Ha turistakedvű nép lagnék alatt (csak újabban kezdi az Erdélyi Kárpátgyelet erre rászoktatni) s nem túlnyomóan a futball, film és korcsma közönsége, csak száz méterrel kéne ide feljebb jönnie, hogy a mostam gyűlöletáradatban is világszeretetté tartalmazódják lokálpatriotizmusa. Hogy megértse festőit, akiket nem ismer és nem szeret. E barátságos magasból szép és nyugtalanító látvány, amint a parasztból úr lesz, mintha a gazdasági konverzió az épületeket is fölsegítené, ahogy a kunyhó a város szívéig palotává nő, ha nem is egy tulajdonos öröme. Nagyságos látvány, ahogy a búzatarló-ról, aszályette sarjútábláról aszfalra surran át a napfény, mely roppant sugárujjakkal orgonázik újhítt és ortodox templomtetőkön, aztán belső tereken és külvárosok gyümölcsösökertein átbillenve, széles lamento-

sóval, mélán teríti a még dolgozó gyárak kéményfüstjét a Maros fölé.

Odalent nem figyelnek e zenére, nem tudnak az innen összelátható város nagyszerűségéről, — pedig a folyó is visszanéz reá vagy kétszeri kanyarral, a kőhalomra, melyet ember kapart itt elő a föld testéből. Miért is? Ha öselszászi óriás volnék, leküldeném a fiaimat, hozzanak föl azokból a furcsa játékszerekből, melyekért odalent verekednek, hogy játékkőkockákból rakják össze a tetszetősebbek mását. Hozzanak föl egy zsúfolt bérházat, egy üres imaházat, egy füstös, kiürült kávéházat, egy alig füstölgő gyárat, egy pénzfriadásról leszoktatott bankházat, egy balzsamosztó kórházat, egy papírtól zörgő könyvesházat, egy világmegváltásban megzavart és elárverezett munkásotthont, egy meddő nászházat és a valamennyi házért felelős városházat.

De ne hozzák föl az ínség zsellőrházat, az adódúlta áruházat, a menházat és nyomortanyát s főként felejtések lent a nyelvvizsgás iskolát, mely meg akarja őket győzni, hogy ami e városban összesodródott, az a lét végső rendje és legmélyebb értelme. Nem, fiaim, távolról sem az, csak a mi hazánk ez az édes összevisszaság, egy hangyaboly, melyben hiába nyüzsögnének elégtelenül, mert csak az egésznek együtt van rendeltetése az egyének ellángolása árán. És jaj nektek, ha mint haszontalanokat kiselejteznek belőle, vagy túlkorán ismerkedtek meg Földanya végső rendjével, mielőtt még eljutottatok volna a legtisztább örömig: hangyatársaitok jóindulatú szemléletéig s önzetlen segítségéig.

A históriai Novum Forum Sicularum, mely ma is székelyfővárosként szerepel a magyar sajtóban, az egykori szabadkirályi, most törvényhatósági város ma Târgu-Mures. A román Vitéz Mihály idején ép az ő leveléből kitűnően ez volt a legélesebben magyar város. Póstarétjén választották meg II. Rákóczi Ferencet Erdély fejedelmévé piacán húzatta karóba Báthory a lázadó székelyeket, Petőfi erre jött meghalni, benne üdvözölte Csokonai, Kosztolányi és Kuncz Aladár a nyugati kultúra végső keleti bástyáját, Kazinczyban itt

fogamzottak meg „Erdélyi Levelei” és ez a város nézte végig ellenszegülés nélkül Török, Gálfy és Horváth vértanúhalálát. Ellenben I. Ferenc József császár nagyon meg volt elégedve itt, mikor Bolyai Farkas levett kalappal fogadta a régi kollégium kapujában. Itt szónokolt gyanútlan milleniumi szóvirágokkal édesapjánál sokkal, de sokkal gyöngébben Kossuth Ferenc. A magyar Balzac, Kemény Zsigmond báró itt jogászokdott. Csak itt vizsgáztatták Pesten kívül a régi Magyarország ügyvédjeit. Itt engedelmeskedett utoljára 1918-ban a székelység a pesti kormánynak, hogy Erdély román megszállásakor, az impérium kezdetén minden vérontást elkerüljön.

Ugyanez a nap süttött már itt a rómaiak korában is az emberi művelődés valamilyen közösségére. A szomszédos Maroskeresztúron ásatások folytak s a leletek, eszközök, edények és fegyverek, de még néhány kőfal is egy castrum nyomait bizonyítják. Most bontottak le a város-szélen egy régi malmot s onnan hoztak hozzám mutatóba egy latin bronzérmét, melynek egyik felén a Pompei-beli faliképek nuditásában láthatók a szerelmesek, mintha egyenest Ovidius „Ars amandi”-jából jöttek volna ide Tomiból. A Maros jobb partján, Bergenyén megbontott avargyűrű beszél a népvándorlás itteni zajlásáról. Tavasszal repülőnap volt Vásárhelyt, kétszáz lejért bárki körülsétálhatott a város és vidéke fölött. Akkor mondták nekem többen a közönség amatőr-utasai közül, hogy ezt a völgsíkot, melyben a Poklos patak, a Ny arád folyócska és a Maros találkozik, nem volt nehéz már az ősidőkben fölfedezni, gyarmatosítani, gazdasági cserehelyé, vásárhelyé, majd várossá fejleszteni. A kora-Árpádok idejéből azért áll itt a szomszédban két falfreskós templom is: Maros-szentannán és Gernyeszegen.

A magyar múlt ezen a városon nemcsak feltűnő a jeleivel és dokumentumaival, hanem kizárólagos. A Kollégiumnak egynéhány esztendeje elhunyt történetprofesszora, dr. Dékáni Kálmán, kolozsvári egyetemi magántanár roppant gonddal gyűjtötte össze Maros-

vásárhely monográfiájának anyagát, mely most a családnál lappang: okmányok, kéziratok, korrészek, a mai tudomány hitelesítő módszereivel feldolgozva. Ez az anyag, illetve jó-része, tanártársam életében még járt a kezemben, mikor a „Zord idő”-t együtt szerkesztettük. Az Orbán Balázs-féle adatoknál gazdagabb és megbízhatóbb városismertetés kétségtelenné teszi az első Árpádok idejebeli „Agropolis”-t, a székekelyek új „Forum”-át, Székely vásárhelyt. Köztudomású azután, hogy Nagy Lajos király itt járt a városon, valamint Hunyadi János és Zápolya a mohácsi vész előtt. 1439-től, Albert király uralkodása óta, egészen 1707-ig, II. Rákóczi Ferenc fejedelemmé választásáig e helyütt, 33 országgyűlést tartottak a klostrom illetve vár-templom körül. Csak egyet említsek, hogy a szellem-történet erdélyi ízét érzékeltessem: 1571-ben, tehát a Medici Katalin-féle Szentbertalan-éj előtt már kimondták itt a vártemplomban azt a teljes vallásszabadságot, melyet 1576-ban a tordai országgyűlés szentesített. Ez a föld a gondolat és hit területein a türelem és szabadság hazája lehetett, bármennyi vér és pártviszály keserítette is a történelmet csak iskolai szavalatban szerető polgárokat.

Itt járt valaha Martinuzzi Fráter György is, az erdélyi hintapolitika példája. Utána minden erdélyi fejedelem, a Báthoryak, Bethlen Gábor, Bocskay István, a Rákócziak, Apafi Mihály és annyi más téren jelentős név. Bethlen Miklós, az első européer és Bethlen János, a kollégiumokat alapító kultúrpolitikus, aki itt nyugszik a vártemplom alatti kriptában. Nem véletlen jelkép, hogy a Petőfi-tér felső végén, a szabóbástyától jobbra áll most is egy bekerített fakereszt a töviskoszorús Megváltóval. Nagy Szabó Ferenc említi krónikájában, hogy itt a Klostrom-utcán rengeteg vér folyt a várfalig portyázó tatár, török és keleti martalóccokkal vívott harcokban. Hányféle fegyveres hatalom zsarolta ezt a munkásnépet, míg mai öntudatáig, a városi polgár öntudatáig emelkedett és egykedvű nyugalommal tanulna túrni a rája viharzó erőszakot. A calaisi polgár

meghalhat, de városa tovább él a zörgő fegyvereknél. Nem ilyen pontosan fogalmazza meg a székely, de szemében ez ül, mélyen a kerek koponyája ablakán belül. Ha belelapoz az ember a városról szóló régi írásokba — legutóbb kiderült, hogy még Mihain Viteaz is magyarul levelezett az itteni főkirálybíróval — észreveszi, hogy nagyon egyrétegű lehetett ennek a városnak a társadalma. Nem is ismerek itten törzsökös magyar családot, melynek nemesi címere ott ne lógna a falon, vagy ne rejtőznék a levelesládában. Nem hivalkodnivaló ez, hanem bizonyítéka e város történelmi fontosságának és magyar jellegének, mely eltörülhetetlen és megnyugtató. A XIX. századbeli rétegződés csak differenciáltabbá tette a társadalmat, de ősi jellegét, színét meg nem változtatta. S aki belenéz manapság ennek a magyar társadalomnak emberszerkezetébe, éppenúgy megtalálja az évszázados hajtóerőt és pszichét, mint a múltban. Csakhogy nem a falak, a kővár és hadiszellem az oltalmaz óik, hanem a gyermekeik művelődése és gyors székely esze járása: a fejedelmek városából a Bolyaiak városa lett. „Győzhetetlen én kőszálam!” — zengi a nép a templomokban a nagy Rákóczi imáját, de ha lefordítjuk ezt mai nyelvre, a Gecse-utcai, az itteni Quartier Latin-beli kollégiumára érthetjük csak. Aki itt él, nem érzi szóvirágnak ezt az igazságot.

A PIAC MEG A VÁROS.

A piac meg a város nem egészen egyforma. A város maga, különösen az ősi elnevezésű utcák (Régi baromvásár-utca, Ebhát, Klastrom-utca) más arculatúak, mint a központ. Itt él még a kisipar ősmagyar szelleme, hibáival és erényeivel s ez az igazi alapja a városnak. A céhek emlékezete nemcsak nevekben, hanem egész zártságában ment át az egyesületekbe. A református nagytemplom mögött elterülő Vauban-rendszerű várnak állnak még a céhtornyai, a szabóbástya és a cserzővargák bástyája. A piacon ott a csizmadiacéh tulajdona,

a régi Központi-szálló (az új Splendiddel szemben) és a mészároscéh csontszínű emeletes háza. (Egy darab történelem: a közelében a feudalizmus legrokonszenvesebb hagyatéka, a barokkstilű gróf Toldalagi-ház ősi szépsége.) Nem is kell Derzsi Bias István vázlatait, vagy Nagy Szabó Ferenc egykori krónikáját elolvasni Marosvásárhely ősi építkezéséről, a modern és tudománytalan szem is ráhibáz a régi, patinás szépségekre. A szászos, százados méltóságú magánházakra, a kúriális úriházakra, a modernizáltságból is kirívó, különös történelmi levegőjű volt középületre, melyet a „kőlabak”-ról neveztek el. Masszív erejét Tabéry „Szarvasbika”-ja fölleleveníti. Föltűnik néhány eszményi palotácska: a barokkstilű Toldalagi-ház közepére odakent ugyan egy ízléstelen pallér egy vörös malterrózsát, de azért még így is nemesen szép, a város legszebb háza. Az Apolló-palota mutatós és kedves is a benne rejlő klubszerű, százéves Magyar Kaszinóval. A régi Teleki-ház empire, a Tischler-ház Louis seize, komoly és megnyugtató a kir. tábla (most Curtea de Apel) és az európai hírű Teleki-théka, gróf Teleki Sámuel kancellár alapítása, mely elhanyagolt régiességében el sem árulja belsejének elragadtató tartalmát: drágaművű könyvek és polcok folyosóit és szögleiteit, melyek egyetlen nagyterem harmóniáját emelik. E könyvtár jelentőségét és tartalmát ismertetni illetlen volna ilyen általános keretek közt. Minden tudományos nevelésű magyar, vagy európai úgyis tud róla. Legszembeötlőbb épület a városon az ősrégi gótikus református vártemplom, mely a hegyek lábáig nyúló fennsík elején áll, békésen hordozván egyetlen nagytoronyán a négy fióktornyocskáját. A reformáció előtt még a katolikusokat szolgálta s félezer éven át sok embervér hullott körülötte, míg a Nagy Lajos király ittjártakor már „Zeculavasarhely”-nek emlegetett stratégiai helyből a mai iparváros kerekedett. A templom hívei nem igen érzik az épület történelmi áhítatát, nem tudják, melyik Bethlen nyugszik százados kriptájában és nem hallják a porladó bástyák egykori fegyverzörgését. Béke van, poshasztó és áldott nyugalom, a törpe

utódok jámborul imádkoznak az egykor a templomból kivert, ma többé meg nem vetett kalmárzsivajért.

Az „ebháton” (a Kazinczy-utcában, most Cogalniceanu-utca, a népetimológia „Kuglicsináló”-utcának hívja) a kaszinó egykori házában lakott Kazinczy Ferenc. Innen indult valamelyik vidéki kastélyba egy székelly kocsissal, aki miatt nagyobb kudarc érte, mint az orthológusok miatt. Az író ugyanis folyton belejavított a bakon ülő székelly kocsis beszédébe a nyelvújítás legújabb vívmányai szerint. A kocsis egy-két faluig még csak tűrte, de egyszer csak leszállt a bakról és odavetette a gyeplőt a grófja vendégének: „Hajtsa az úr a lovakat, ha én nem tudok az úrnak magyarul!”—

A Görög-házzal szemben (ma a Takarékpénztár épülete) állt Petőfi emlékoszlopa. A költő járt ugyanis a Görög-házban és lázas utolsó napjainak emléke élénken él a negyvennyolcas múltú városban. (Egy Toldalagicomtesse azt írta akkor róla emlékkönyvébe: „Ein netter Ungar”.) A kultúrpalotában Jókain, Liszt Ferencen és Petőfin ugyancsak gyakorolta hazafias szenvedélyét az időközi bizottság elnöke, mert ama nagyok ablakképeit névtelenül hagyta, vagy elvétette, vagy Liszt nevéből a „z”-t levétette, hogy magyar ne legyen. Hiába, e három magyart ma is jobban ismeri az egész román nép, mint ezt az időközi elnököt, mert azok időtlenül elnökölnek a művészetben. A másik Teleki-ház a Szentgyörgy-utca sarkán arról nevezetes, hogy a fáma szerint ott lakott „Péchy Simon kancellár a zsidólánnyal”. Aki tud a történelemhez járjon utána e szombatos-históriai pletyka eredetének. A szentgyörgyutcai Bethlen Kata-internátusban lakott vala II. József császár és onnét vitték gyaloghintón a nagy sár miá, a Palásközön át a piacra. Pedig a kalaposkirály nem szerette a vargabötüt s ha akkor élt volna az aszfaltoztató Bernády, alighanem kitüntette volna a császár, mint II. Rab Raábyt . . .

A városnak Mikolai Tóth István által készített acélmetszetű, távlattalanul komikus látképe 1827-ből nem is sejteti a hét kisebb falut, melyek egybeolvadásából itt város keletkezett. E falvak nevei közül (Nagy-,

vagy Felső-Sásvári, Kis-, vagy Alsó-Sásvári, Székelyfalva, Gordásfalva, Benefalva, Kisfalud és Kisudvar) a környéken él még Kisfalud és Udvarfalva neve. Ám a falusi jelleg most is megmaradt a város körül, különösen a külvárosi és szőlőbeli házak székelykapuin és utcára kiülő gazdáin. A belváros és alsóváros kivételével a lényeg most is falu maradt volna, ha nem kígyóznék mindenfelé az aszfalt és a vízvezeték csapja nem szolgáltató a gyenge minőségű vizet. Egy-egy emeletes ház, villa ugyan ott henegez már mindenütt ezen a patriarchális „vidék”-en, de jóleső, bár kissé lapos „marasmenti” tájszólással („jönnek a papák, a píraskalapasak”) beszélnek az őslakók és a Bocskay-telepítette, még most is korcsmázó, kissé garázda kisgazdák, az alföldi hajdúk vérségi leszármazottai. Vastag, vérmes nyakú kálomisták. A város magja, mely a vártemplomtól a Tornakertig terjed, nem is vette föl ma sem a piac és az alsóváros üzleti élénkségét, lármáját, valahogy makacsul megtartotta történelmi hangulatát. A Bethlen Gábor- és a dr. Gecse Dániel-utca fasora, virágágyasai közt a levegő is más, mint odalent a Maros-lapályon. Ami még történelmi volt, azt eltüntették a piacról, a rejtélyes Bodor-kutat, a zenélő csudát már csak egykorú képek tartják a mítosz-kavaró erdélyi írónemzedék elé: tessék megírni! Adva van egy zseni, aki azt a kutat fejből építette és a titkát senkinek el nem árulta, aztán pénzhamisító ezermesterként börtönbe került s a büntetésért bosszúból lecsavarta a zene csavarját az alkotásáról. Utána már csak néma maradt ez a gyönyörű cseléd-találkozó hely. Az idevaló civisek ezt a tényt persze variálják sokféleképp. Egyik változatát S. Nagy László, az „Erdélyi Szemle” szerkesztője meg is írta már regényben.

Történelem az is, hogy Marosvásárhelyt 33 országgyűlést tartottak. Az ember sétál a város történelmi vidékén, a fontos pontokon, — ugyan hol tarthatták azt a sok országglást? A postaréten, a református nagytemplomban, a mészárosok réjtjén talán; de például a vallásszabadság tordai kimondását ugyan hogy

erősítették meg itt? Ma is csak riport lenne a szenzációjából? Hogy lovagolt erre Bocskay István Nyárádszeredának s mögötte a nagybajuszú rendek „hadvészülte képpel”? Most autók és autóbuszok szaladnak arra, Szováta felé, — Maniu Gyula és vezérkara tanyázik gyakran a megvásárolt Medve-tó partján. — más természetű ügyekben és jóval sebesebben. Néha meg a megye magyar gazdáit segítő (ez a mi mai történelmünk!) arra sietnek a Bekecs-hegy aljára György József dr., volt kamarai képviselőnk, Mikó László, a gazdavezér publicista és Árkossy Jenő tiszteletes úr, a nyárádszeredai ref. lelkész és időnként közíró.

Ki tudja különben, hogy miből lesz a történelem? Hogy az Arany János-utcanév máról-holnapra Goga Octaviáná válik, ez is történelem lesz és hogy Goga nem tiltakozott ez ellen, vagy nem kérte itteni műfordító barátait, ő, a zseniális Madách-fordító, hogy valamelyik épülő új-szép utcát nevezzék el róla, ez irodalomtörténeti bíráló alá esik. Ennek próbálunk segíteni, mikor föltételezzük, hogy Goga nem tudott híveinek e hevenyészett hódolatáról. De már azt az adomát, melyet nemzeti-parasztpárti román urak portáltak Gogáról, csakugyan in memóriám kell lejegyezni: Goga valamely környékbeli székely faluban elmondta állítólag a népgyűlésen, hol a magyarok szavazatát kérte, hogy ő fordította le Petőfit, Adyt és akkor éppen fordította Madáchot (megvallom: gyönyörűen!). Erre bekiáltott egy kérdező paraszti hang, hogy hát ha a miniszter úr fordította le Petőfit, akkor talán tud róla hogy ki fordította le Bem és Kossuth szobrát? — E román tréféért nem lelkesedve azonban komolyan sóhajtott föl, hogy milyen kár nekünk Ady e tehetséges barátjának mindazzal való szembefordulása, amit Ady jelentett egykor a románságnak is, nemcsak a magyar szegénynek. De hajh, csak ilyen a történelem!

Hogy megborzongja az ember ezt a szót: „történelem”, ha átéli. Pedig minden történelem, minden hely, melyet emberi akarat emlékhellyé rögzít. Kicsiny

tanyánkon, hol vakációm alatt e sorokat írtam, a kerek-erdő alja „Tatárok-szállása” néven ismeretes, az erdő túlsó felén, Koronka felé van a „Tatárok kútja”. Kétségtelen, hogy ahol most kisfiam játszanak hárman, ott vérszomjas tatárvezér adta ki valaha városfosztogató rendeleteit. A főbíró leányát kérte a várostól éjszakára — mondja a néprege — és egy kancsi cigány leányt vittek vala a bestének elébe. És íme, a történelem pongyolában, a tatárvezér meg volt elégedve . . .

Történelmi múltból természetesen legtöbbet az öreg vár tudna mesélni. Nagy Lajosról, Mátyás királyról, Báthory Istvánról, Mihail Viteazról, 1849 után a kollégiumi diákság és a mesterlegények által elpáholt cseh várórségről és Bernády szépítő tervéről, hogy promenádöt és zenés hanglit létesítsen a stílszerűen régiesnek, bástyásnak meghagyott vártemplom mögött. E tervet messze eltolta a világháború s így most is minden olyan eráris jellegű ama kaszárnyavidéken. Ami azelőtt közös hadseregbeli volt, most román. Még a megmagyarosodott Bach-huszárok ivadékai is e környéken laktak legszívesebben.

Azért örül az ember, hogy az európai fegyverkezés zajában, a „Luftkrieg” rémálmával a keblünkben, mostanában többet olvashat az ember magyar kisebbségi vidéken Bethlen Gábor szelleméről, Apácai Cseri Jánosról (akinek „Logikátskája” unikuma a kollégium nagykönyvtárának), mint egy-egy vár sóhaj temető rejtelmeiről. Hát a Borosnyai Lukács természetrajzi verses-könyve mennyivel vidítőbb olvasmány, mint a história. Aszondja ama pedagógus, hogy: „Aç oroslán is csak macska, csak egy kicsit nagyobbacska!” (Szabolcska Mihály ezzel tromfolt le, mikor az erdélyi modern költöket dicsértem neki.) Hát a Teleki-théka Elzevirjei és klasszikusai milyen üdítőek a jelen háborús szagához képest! S bár ott látható még valamely kollégiumi osztály falán az irtózatos történelmi kép, melyen Báthory véres fejét prezentálják (két nő is jelen van azon a képen), mégis ott ragyognak már a folyosófalakon Romain Rolland, Gogol, Tolsztoj, Doszto-

jevszky, Renan, Hauptmann, Thomas Mann és ezekhez hasonló legények arcképei s bent az osztályokban sok magyar író és román szellem portréja. Vájjon le tudják ezek győzni az egész véres történelmet a gyermekek szívében?

A MÁGNÁSOK.

A múltról a mágnásokra könnyű átsiklani. A magyar társadalom európaizált egyenruhájából itt-ott még kitetszik megtépett feudális ruhájuk, persze csak jelképesen, amennyiben minden nyilvános gyülekezésben ezer év óta s ma is, előre, az első helyre engedik őket. Lakóhelyeik körülveszik a várost s egymásról, ahogy R. Berde Mária írja „Földindulás” című regényében, csak a kastélyos faluhely nevén beszélnek: ott volt az este Gernyeszegen Nagyernye, Sáromberke, Tancs, Malomfalva és Kutyalva; Marosvécs is meg volt híva, de megint elcsatangolt. E nevek alatt az ottani főúri földesúr-családok értendők. Trianon óta sok mindenre szokott rá az arisztokrácia. Amilyen igazságos volt valaha a vásárhelyi megrovó szállóige radikális oldalán, hogy Afrika-utazó gróf Teleki Samu többet költött sportra, kutyára, mint iskolára, annyira expialta ma e környéken a közfelfogást Kemény János báró, tiszteletes úr, az „Erdélyi Helikon” háziura és néhányan a kor színvonalán ugyancsak megálló társai közül. Itt erkölcsi és szellemi színvonalat értünk, mert anyagiakban és gazdaságelvileg túlnyomóan igazságtalanul megnyomorította őket a földbirtokreform. Némelyik ugyan kiheverte, sőt intenzívebben termel, mint azelőtt. Észrevette, hogy a föld hoz is, ha az ember törődik vele. De egyes középirtokos arisztokratát annyira megkoppasztottak, hogy szinte gúnynak is érzett az a meghagyott néhány hold föld, mely annyit jelentett, hogy no most ebből élj meg, fizess adósságaidat és gróf kodjál tovább!

Azért föltűnnek még a magyar összejöveteleken: a mintagazda és tudományokkal is foglalkozó Teleki Domokos gróf, akinek felesége, Teleki Edina grófnő

ismert Schöngest, Bálintt báró, akinek édesapja jóhírű műfordító volt, a nagykönyvtárú és vendégszerető Toldalagi József gróf, Marosvásárhely százados dinasztiajának sarja, a szentgyörgyi Máriaffy Lajos és az újvári Teleki Ádám gróf, akik néha az „Ellenzék” hasábjain szólalnak meg, a magyarság gazdasági tempóját növelendők, a tancsi Teleki Artúr gróf és fia Béla, a sáromberki Teleki Károly és az intellektuálisan jóhírű Toldalagi Mihály gróf az Országos Magyar Pártban néha ellenzéki bírálatot hallat. A malomfalvi Kemények, a kutyfalvi Dégenfeldek is a városhoz húznak s itt indult a Kemény Zsigmond Társaságban Vass Albert grófnak is írói pályája, mely most „Farkasverem” című mezősi regényével nagyot emelkedett. Sokat szerepelt itteni műkedvelő előadásokon gróf Bethlen Erzsébet és a vásárhelyi gróf Bissingenek, Ugronok, báró Aporok társasága megszokott résztvevője a magyar tennivalóknak. Némelyik erején fölül, némelyik az erején ijesztően alul. Az ember ne legyen követelő! Legutóbb egy román nő azt kérdezte tőlem, igaz-e, hogy egyik mézsáros - dinasztiaánk (mely magyar célra siket) a magyar világban grófi rangban volt. A nagy vagyon tévesztette meg a bukaresti hölgyet. Pedig a vagyon, sajnos, ritkán tudja, hogy akkor is kötelez, ha nem párosult előkelőséggel. Hát még ha előkelő a vagyonos ember!

Sokszor az az érzésünk, hogy a mai magyar tőke, különösen a magyarországi magánkézen maradt nagyvagyon a morzsáival talpra állíthatná, vagy fölsegíthetné a megroggyant nyelvfenntartó intézményeinket. De tudjuk, hogy a Széchenyi nyomán széchenyieskedők, a Vigyázó grófok, Baumgartenek és Kemény Jánosok nem közkényszerből, hanem sugallatból állnak nemzetük elé, mintegy osztályuk mai mentőkörülményeül, tisztán értelmük, ítélőképességük, korszerűségük és ösztönük összejárású parancsára. Jellembeli diszpozíció ez, nem divat, vagy bontón, És a krónikairó önmagát nyugtatja meg: ne kérdezd, honnan jó a jó, csak ismerd el. . .

AZ EGYHÁZAK.

A múltból velünk jöttek át az új impérium alá az egyházak is. Ezek nagy általánosságban, megreformált és megnyírt birtokaikat is beleszámítva, az államváltozás megrázó első napjain túl immár beleilleszkedtek az új országba. Sok elhelyezkedési nyűgösségüket keresztyén és keresztyén türelemmel viselték, aztán seregszemlét tartottak a megáldandó, megmaradt fejek fölött és tovább ápolták Isten füveskertecskéjét. Csak éppen az iskolákat nem tudták magukkal emelni majdnem tűrhető állapotukba. A marosvásárhelyi ref. eklézsia például, mely két templomot tart fenn és most egyezett meg a várossal a malomper tengerikígyója fölött, iskoláiért nem tesz félannyit, amennyit ekkora gyülekezettől méltán el lehetne várni. Pedig erőskezű főgondnoka, a püspökunoka Zágoni Bodolla Ferenc dr. és kétkézredolgozó, kedélyes esperese, Farkas Jenő ugyancsak rajta vannak, hogy az egyházközség méltó legyen a viharos időhöz és földadatának magasára jusson. Mégis folyik a csata, melyet Szekeres János, a kisebbségi ref. tanítók egyik agilis vezére fűt, hogy a város református elemi iskoláira nagyobb gondot fordítson az egyház, miután az állami elemi iskolák rengeteg magyar gyermeke közül bizony nem egy írja az I. gimn. osztály fölvételi vizsgáján a kocát „cota”-nak. Hálistennek, hogy dülőre került a malomper az egyház javára (országosan érdektelen pörpatvar volt ez, de Vásárhelyt nem lehetett másról hallani, ha egyházzól volt szó) s most Bodolla Ferenc energiáit az iskolák felé fordíthatná. Ez a főgondnok egyike Erdély legjobb jogászáinak és leleménye a legnépiesebb székely furfangot is megszégyeníti. Ide kívánczok egy mikszáthi ötlete, mellyel engem kioktatott. Egy kisküküllőmenti címkórságos „firtli”-mágnást (ezek a mi sárosiaink) méltóságosuraztam egy vásárhelyi étteremben. A mellettem ülő Bodollát bosszantotta ez a túlzásom. Nem szólhatott egyenesen rám, odaszólt hát az ott ácsorgó borfiúnak:

„Milyen kár, hogy te nem lakol Dicsőszentmártonban, ott most már főpincér lennél!” — én elértettem és félve néztem a város volt főgyésznének társadalmi rutinjára.

A római katolikus egyházban Jaross Béla apát egyházának erős összetartó ja és hívei, még politikai volt támadói is, egyformán respektálják. Amit a tanácsválasztáskor a megszervezett katolikus nőktől láttunk, mikor mint *egy* ember álltak a szervezetvezető báró Apor Józsefhez rendelkezésére, azt, ilyen fegyelmet még ma sem látunk a református nő- és férfiszövetségekben a városon. Az unitáriusok szerencsésen gyarapodnak Halmágyi János esperesük és szónokuk alatt, legutóbb fölszentelték amerikai ízű (a földszinten üzlethelyiségekkel épült) új templomukat, melyet Patrovits Kálmán tervezett. A lutheránusok jórészt magyarok, az istentiszteletük váltakozó vasárnap magyar- és németnyelvű. Papjuk, Beyer Fülöp, bácskai sváb és magyarnak vallja magát viharkeltő pohárköszöntőiben. A zsidók kétfélék, mint egész Erdélyben: orthodoxok és neológok. Utóbbiak papja dr. Löwy Ferenc, akinek hívei közül sok a magyarérsű, vagy egyenesen magyarpárti zsidó. Vagyonuk és tekintélyük a magyar világ óta sokáig érintetlen volt, most azonban erős nyomás alá kerültek, a gazdasági és sovíniszta özönvíz miatt.

Román részről (különösen ma) folyik a már nyíltan hangoztatott jelszó beváltása, hogy a várost gőzerővel románosítani kell! Előbb a megyében kellett a magyarságot majorizálni, ezért kilenc községet kapcsoltak el a színmagyar marostordai „erdő vidék”-ről és átcsapták Kisküküllőhöz. Így néhány százaléknyi többséget szereztek a Maros-Tordából „Mures”-só lett megyében. A városban már bonyolultabb volt ez az eljárás. Először is szükség volt nagy, mesterségesen szított bevándorlásra. Minden apró, vagy nagy, új, vagy megürült és megürített pozícióba rekrutálódott ide az alkalmazott a mezősegi román népből. A főhivatali osztály, az újonnan szervezett iskolák, a katonaság, rendőrség és a városi életre vágó vagyonosabb gazdák, végül a regátiak hamar és szívesen honosodó csoportja teljessé tette ezt

a városfoglalást, mely most is folyik még. „Ne áltassuk magunkat, — mondta volt Jaross pártelnök — nagyot fogyott magyar többségünk a székely fővárosban.” A zsidó magyarokat s a magyarnyelvű zsidókat a hivatalos statisztika természetesen félreszámítja már a magyarságtól. Remeteszeg nevű külváros bekapcsolása is segített, a román lakók így is megszorodtak, úgyhogy a lélekszám 20%-a biztosan román már nálunk. A politikusok többet mondanak, de pontos statisztikát még nem láttam. Mikor Avram Jancu szobrát leplezték le a piacon, nagy nemzeti ünnepség keretei közt, meggyőződünk, hogy eredménnyel járt a város románosítása, bár egy tekintetben kevés sikerrel: az ipari munkára, kereskedelemre propagandával se sikerült számottevő román tömegeket a városba édesgetni. Csak a hivatalnoki pályára özőnlő minapi magyarság helyett látjuk a román succrescentiát, persze éppoly egészségtelen túlzással, mint egykor magyar részről. Hogy az ember egy város vegyeslakosságának arányszámát helyesen lássa, legbiztosabb, amit az ide 1920 után be-bekukucskáló ántántbizottságoknak mondtak az akkor még működő magyar közigazgatók elkeseredettéi: tessék megnézni a magyar temetőket, aztán a románokét s nem kell bizonyítani, hogy milyen város Marosvásárhely. A temetőkbe ugyanis senki sem tolong a föld alá, csak azért, hogy statisztikát javítson . . .

A temetők hiteles történetírók. Hiába építették ellenük az impozáns magyar szanatóriumot, melyben Czakó József dr. vezetése alatt egész orvos-csoport folytatja a halál elleni csatát és javítja egészségügyi rovatink halálozási számát: a temetők ráérnek. Az ember lassú rászánással járja őket, hajolva, hegynek fölfelé, alkonyi csalógyandában, milyen csábítók! Egy öreg táblabíró magyarázta nekem: „Én csak itt sétálok szívesen, mert itt jóval több már az ismerősöm, mint a városon!” Meg kell hagyni, szép társaság lakja fölszín alatti első rétegüket: a két Bolyai sírja, fölötte az almafákkal, Petelei István és felesége, a híres színésznő, Kántornó, Bucherné Szász Piroska, a finom költő.

Amott egy szabadkőmíves építész kriptája, melyet még életében készíttetett, szobordíszén éppen a követ rakja ormótlan kötényben. A somostetei elhanyagolt polgári lövölde és a csúcson a városra vigyázó Bernády-villa közelében fölfedezés-számba megy egy icike-picike, nagyon régi zsidótemető, mely maga is meghalt; nemcsak mert használatlan, hanem azért is, mert, azóta megengedték már, hogy a zsidók is kényelmesen a város szélén temetkezhessenek, mint a többi honpolgár. Ebben immár mindenki egyforma, ebben a jogban. Sőt! — mondanák a zsidók, akik nem helyeslik a secessiót in montem sacrum. Adják ők is már alább, igaz, hogy a kereszténynek rossz példájára fénnel és márvánnyal, szinte azt mondtam, komfort-tal, ők is hiúság vásárát kezdik az örök nyugóhelyből.

AZ ISKOLÁK.

Hol nő fel a mai magyar ifjúság? Marosvásárhely iskolaváros, mely szeptemberben fiatalodik és az imperiumváltozás óta kétnyelvű utcalármával kezdi meg értelmi idényét. (A Kossuth Lajos és Arany János-utcai „ghetto”-béli zsidógyerekek csak a szüleikkel beszélnek „jiddis”-ül, egymásközt magyarul civakodnak.) Marosvásárhely iskolaváros, ezt az ősi, de mindig vitatott tényt csak megerősítette az uralomváltozás, mely az itteni régi, jeles jogászságot ugyancsak megritkította s a magyar szellemfront első lövészárkaiba még inkább kitolta a nevelőgárdát. Ma is, mint egykor, ez a nevelőrend az elsőosztályú kultúrafogyasztó, bár anyagiakban és közéleti tekintélyben most is előttük állnak más lateinosztályok. A politika látható pozícióiban például alig tűrik meg a megszokott bankügyészek az intellektuelt. Pedig a tanulóifjúság (tehát a jövő) és irányítói adnak nyomatékot a magyar műveltség minden hangos, vagy súlytalan megmozdulásának, koncert, művészestély általuk népesül, gazdaságilag is fontosak, mint városi fogyasztók, minden rájuk fordí-

tott gond egy biztosított porcika magyar életfolytatás. A politikánk rövidesen nyelvi kultúrküzdelemmé lett, miután a gazdasági harc — néma. Az úgynevezett Bernády-éra alatt annyi új iskolaépület emelkedett és annyi iskolatípus keletkezett itt, hogy a hatalom örökösei, a románok, eddig, tizenhét év alatt 1, azaz egy állami elemi iskolát építettek a meglevő romanizált 6—7 mellé s ezt is Bernády román uralom alatti polgármestersége idején. A román fiú- és leány líceumot, kereskedelmi fiú- és leányiskolát, katonai líceumot, tanítóképzőt (mely időnként leépül, aztán kormányválság után újraéled), fa- és fémipariskolát mind kész épületbe helyezhették, miután onnét a megfelelő, vagy más magyar iskolafajtát kiemelték és megszüntették. Az átvett és adoptált iskolákból kihalatták, vagy meg sem kezdték a magyar szekciókat, főtörekvésük volt neofita tanintézeteiknek regáti, vagy erdélyi román ifjúsággal való gyors és fokozatos benépesítése, ami annyira sikerült, hogy náluk is, mint magyar oldalon hamarosan túlsók lett a diplomás kenyértelenek száma. A regáti tanszemélyzet szépecskén vett részt ebben a nekizsendülő iskolaéletben, a visszaszorított erdélyiek csak a Maniukormány idején lélegzettek kissé élénkebben és támadtak perrel némely gyanús képesítésű ókirályságbeli tanfőfiúra.'

Az átvett és nacionalizált állami és városi iskolák mellett megmaradt még kisebbségi magyarnak és államsegély nélkül éppen csak vegetálónak a majd négy százéves, mert Sárospatakról Gyulaféheváron át idemene-kített, egykor főiskola-jellegű református kollégium — talán helyesen mondom: Bolyai kollégium — főgimnáziuma és elemi iskolája. A kevésbbé népes római katolikus főgimnázium most épült le algimnáziummá (a magyar felekezeti közti iskolaegyezmény értelmében), ugyanakkor Kézdivásárhelyről idehelyezték a római katolikus tanítóképzőt. Hogy mennyi még a kisebbségi magyar tanuló, az állami ünnepeken látszik, a kivonulásokon és hogy mennyi volt itt a tanfőfiú, tanár- és tanítónő, az meg a rostáló nyelvvizsgákon tűnt föl

nekem. A ref. egyház és kat. zárda egy-egy elemi leányiskolát és leányalгимnáziumot tart fõnn, a reformátusok Bethlen Kata-internát, azonkivül még a ferencrendi barátok is tanítanak népes elemi fiúiskolájukban. A minorita-szerzet csak néhány teológust nevel õsi rendházában.

Az Iparkamara és néhány lelkes városi ember, élükön az agilis Csiszár Lajos építésszel, fõnntartanak még egy magyar iparostanoncotthont, melyet Kakucs György, egy lelkes és sokoldalú székely nevelõ igazgat. Még szak-õnképzõkört és dalárdát is szervezett intézetben. Ez utóbbi intézmény mintájára állami segítséggel most épül egy román iparostanoncotthon. A tisztviselőtelepen több villából alakítottak egy francia lyceumot, mely állami ellenõrzés alatt francia és román tanerõkkel terjeszti a városon a francia mûveltséget.

1929-ig, míg le nem zárták, a munkásotthon fõnntartott egy elevenéletû szabadliceumot, melynek elõadói a helyi, nem szocialista, legjobb értelmiségbõl is rekrutálódtak, nagyszámú hallgatósága pedig munkásból és radikális polgárból telt ki. Ez iskola mozgóatója, értelmi vezére sokáig Simó Géza volt, egy nyugalmazott városi polg. iskolai tanár, aki 1918-ban Jászi Oszkárt, az akkori nemzetiségi minisztert, makacs székely transzszilvánizmusában Wilsonhoz tartva magát, sürgönyben üdvözölte és a trianoni szerzõdés megkötéséig a belgrádi fegyverszûnethez ragaszkodva nem egyszer ismerkedett meg a hatóságok túlerejével. A munkásotthont néhai Halász József, volt bankigazgató alapította. Végül még több évig iskolaszerûen élt az „Erdélyi Helikon” irodalmi liceuma, melynek elõadói voltak (míg Váradra át nem helyezték mint állami tanárnõt) R. Berde Mária, Kabdebó Erna és e sorok írója. Szervezõi voltak néhai dr. Szilágyi Jánosné és dr. Csiki Lászlóné, úgyszintén gróf Bissingen Erzsébet, minden jótékony és mûvészi munkának öntudatos megbízhatója és Kuncz Aladár „Fekete kolostor”-ának Ralph Murray-vei együtt angolra fordítója. A Helikon-liceum egyetlen célja volt az irodalmi mûveltség emelése.

Csiszár Lajos évekig vesszőparipázott egy Marosvásárhelyt fölállítandó magyar felsőbbipariskoláról. Mások magyar felsőkereskedelmit, vagy gazdasági iskolát sürgetnek.

Azért valljuk, hogy fontos a város magyarja és ilyen tudatban nem halljuk gúnynak e negyvenezres kisváros „székelyfővárps”-nevét. A sajtó él is e névvel, a törzslakosság nem, vágy csak ritkán. De mindenkinek megdobbant itt a szíve, mikor néhányan (természetesen Bernády is, később néhai Vértes Oszkár dr., nőgyógyásztanár a szanatóriumban) megkezdték annakidején a Marosvásárhelyt fölállítandó magyar kisebbségi tudományegyetem követelését. „Behüt dich Gott, es war zu schön gewesen”, ez is, mint a kollégium előtti téren a „Bolyai-emlékmű” még pium desideriumnak is túlmerész. Mégis, bár ma megint elemiiskoláink védelmé-
nél tartunk, azok voltak eddigelé a romániai magyar kisebbség legszebb álmai. ..

KULTURÁLIS ÉLET.

Az utolsó évek fojtott levegőjében legjelentősebb kultúrtényezővé a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság lett. írók, művészek és kultúremlékek együttese ez, mely most néhány éve adta ki alapításának félszázados emlékére „Ünnepi könyv”-ét. Híresebb aktív tagjai s vezérei voltak régebben Tolnai Lajos, Petelei István, Szabolcska Mihály és Benedek Elek; mostani virágzását annak köszönheti, hogy a dilettantizmust az érdekeltek heves ellenállása mellett félreállította és egész Erdély területéről tagjai közé hívta az élő író- és művészegyeniségeket. A fiatal nemzedék is rendszeresen a dobogóján jut először szóhoz. A tagszaporítást Tóthfalussy József ny. ref. esperes elnöksége alatt kezdték, mikor pedig Kemény János báró, az erdélyi „Helikon” fiatal írógazdája átvette az elnökséget, példás iramot diktált az erdélyi magyar városok hasonló jellegű, de jórészt szunnyadó intézményeinek, mintegy köteleességteljesítésre galva-

nizálta a kisebbségi művelődés hivatottjait. E társaság munkaértékének (számos fölolvásó, előadóest, irodalmi ünnepség és könyvkiadás) emelését csak olyan vezető-társak segítségével lehetett elérni, mint R. Berde Mária. Az egész város pótolhatatlan intellektuális veszteségnek érezte az írók kényszerű Váradra távozását. A Kemény Zsigmond Társaság műsorkészítő főtitkára, spiritus rektora pedig Sényi László, akinek magyar kultúrfanatizmusa és éles hírlapíró-csatái megmozdították, szinte fölverték és elevenen tartották Marosvásárhely és környékének művelődési hajlamait.

Ó, a művelődés, mennyi gúny és ragaszkodás, mennyi értetlenség és naiv lelkesedés, mennyi önvédelem és dac tapadt e fogalomhoz az impériumváltás óta a székely fővárosban! 1919 elején, a kínpadra vont magyar lélek hónapjaiban egy civilbe öltözni alig tudott, volt háborús főorvos járta velem a várost. Majdnem házról-házra tolakodtunk a szemüveges úrral, hogy előfizetőket gyűjtsünk egy akkor induló erdélyi revüre. A kérdezősködő, morózus polgároknak, foglalatoskodó háziasszonyoknak azt feleltük, hogy „Zord idő” lesz a heti vagy félhavi irodalmi lap címe. „Biza elég zord az idő!” — rázták a fejüket a két házaló felé és egy sub-intelligens bankigazgató legyintett a nem éppen nyájas szerkesztő jelöltnek: „Most más dolgok vannak, nem lapszerkesztés!” Azért Osvát Kálmán megindította lapját, bár Szabó Dezső szózata akkoriban hallatszott ide, hogy „Erdélyt nem lehet betűvel megmenteni Γ” Osvát betűt betűre vetett és olyan parázs verekedést kezdett a székely fővárosban, annyira elfoglalta a „honfibu” és a valódi szenvedés magyarjainak figyelmét, hogy lapja egy esztendő leforgása alatt szellemi fémjelzést adott jóformán valamennyi munkatársának. A szerkesztő persze nemcsak írt, hanem éhezett is, klubot alakított művészekből, nyomdászamlákat fizetett a frapirozott és konferánszokkal mulattatott finánckapacitások és a tényleges olvasóközönség zsebéből, cenzúrán átbujkálva bírálta az impériumot és a repatriáló „sarki mártírokat”. Pestet se kímélte, mire kitiltották lapját

Magyarországról; pályadíjat tűzött ki novellára, versre, fölfedezte Nyíró Józsefet, Tompa Lászlót, Nagy Emmát, Sipos Domokost, Balogh Endrét s megnyerte irodalmi szerkesztőül Berde Máriát. Közben nyakra-főre párba-jozott és töretlenül sivitotta szellemes és kíméletlen cikkeit, ontotta lapjának aktuális, ínycsiklandó „Generalsaft”-ját, megválaszolt minden pamfletet, pletykát és denunciálást, mely ellene tört és mint egy évtizeddel előbb a monoklis Szász Ödön s valaha a szatirikus kulcsregényíró, Tolnai Lajos, megsebzett és kikezdett helyi politikai és társadalmi tekintélyeket, ha bármilyen okból kártékonyaknak érezte őket az óriásit változott, a kisebbségivó desztillált magyar közéletben. Végül megvette lapját a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság, — de nélküle. így már csak félévig bírta a revü és kimúlt, hogy különben ügyes politikus szerkesztője makulaturapapírnak adhassa el a lap megmaradt példányszámain. Ezért történt aztán, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elkésett, mikor a „Zord Idő” egy teljes példányát kérte, mert az abban megjelent Berde-regény, a Romuald és Adriana megnyerte az Ormódy-díjat. Osvát pedig „Erdélyi Levelek”, majd „Kalauz” címen hamar bukó, de ragyogó eleven-ségű, publicisztikában komoly magyar színvonalat jelentő lapokat adott ki, majd Kolozsvárt, később Temes-várt próbálkozott még „Fölösleges ember” címen lapindítással és csak lassú visszavonulásban, csikorgó foggal hagyta el végül Erdélyt. Távozása nemcsak Marosvásárhelynek, hanem az erdélyi irodalomnak különösen a kritikának fájdalmas vesztesége. Nem is szólva arról, hogy az erdélyi magyar kisebbségi politika is benne vesztette el akkori legkomolyabb számontartóját, aktivitásának bírálóját.

Mellette munkában láttuk a város legjobb erőit, akiknek jórésze azóta alig mozdult. Antalfy Endre dr., a mai Erdély egyetlen orientalistája és bizonyára legjobb szónoka, jóideje kerüli a tőle méltán sokat váró **írói** nyilvánosságot. Nagynéha ismertet egy-egy ritka könyvet az „Erdélyi Helikon”-ban vagy Jorga Miklós

tudományos revűjében, időnként megszólal a Kemény Zsigmond Társaságban üdítően finom „Vecsernyéiben”, az írás és gondolkozás témáit feszegetve Coignard abbéként. Mint Keleten jártas tudós ismertette a pesti Világirodalmi Lexikonban a perzsa és arab írókat s török irodalmi kutatásaira rég fölfigyelt a román tudomány. Mivel a Nemzeti Tanács elnöke volt, később gyűlölködő és alacsony intrikával orozták körül generózus és finom alakját, de mint lélekbeli „magister elegantiarum” soha még válasza sem méltatta a támadásokat. Stoikusan nézi a kisvárost és gyermekével vagy keleti nyelvek, aztán héber, román és angol költők remekeiből való fordításokkal feledteti magasra-indult életpályája félbenmaradását. Legjellemzőbb, hogy ezt a várost, melyben sokáig csak a legkülönbek becsülték, soha senki sem tanította annyi szépségre és bölcseségre, mint Antalffy Endre, aki jóformán minden kulturális dobogón legtöbbit szerepel zenetörténeti, irodalmi, művészi és tudományos előadásokkal. Közben tanársorában szépet álmodik és megszakítatlan folytatja „fényes magányában” keleti tanulmányait.

Tudós társa Büchler Pál dr., aki a fenti Lexikonban a szanszkrit irodalmat ismertette. Büchler angliai és németországi tanulmányai alapján, miután szanszkritból lefordította és kiadta Manu-törvényét, meghivatott a szegedi egyetem indogermán, tanszékére, azonban ezt a tanszékét végül takarékoságból nem állították föl. Azóta a nagy képzettségű tudós osak ritkán jelentkezik erdélyi folyóiratokban. Goethe „Reinecke Fuchs”-át is lefordította s most adja ki. Néhai Dékányi Kálmán dr.-t, a történettudóst és a kolozsvári egyetem magántanárát korai halála akadályozta meg mind szélesedő történetírói munkájában. Özvegye, most Bánffy Endre báróné, aki verseket írt, súlyos betegen került el a városból. Balogh Endre, a novellista Petelei tehetséges követője meghalt. Osvát egyik fölfedezettje, Donath László a „Pásztortűz” egyik legnépszerűbb elbeszélője lett.

A város nőírói külön fejezetet érdemelnének. Itt élt Buchernó Szász Piroska (később Mikes Lajosné), a

költő, e század elején. A háború alatt jelentek meg pesti szépirodalmi lapokban Doleschallné Vitályos Emma versei. Trianon után e város szellemi forradalmában vezetőszerepet játszott R. Berde Mária, ki ezt az itteni mozgalmat „Szentségvívők”-című regényében meg is írta. Nagy viharral járt nálunk Nagy Emma költészete, melynek feminin, zenei lázadása jótékonyan ndította meg a vers barátainak és ellenségeinek harcát. A szellemes Kabdebó Erna újabban pezsdült írásra, a „Pásztortűz”-ben egy külön társadalmi (s nem társasági) megbeszélő műfajt kreált köztetszés mellett. Szociális irányú írásaival „Szövölány” című könyvével föltűnt Metzné Hegyi Ilona és a „Brassói Lapok”-ban angol könyvismertetésekkel Sebestyénné Hajós Alice.

Lakatos Imre dr. Kolozsvárra került Kuncz Aladár hívására s ott írja most Erdély legkomolyabb lapjaiban tanulmányait. Kapussy Imre dr. Győrött elégületlenkedik, miután Erdélyben nem tudta megvalósítani, amiért írásban agitált: a Sanderson-féle angol középiskolát. Csergő Tamás, aki egy Petőfi-émlékkönyvet adott ki Erdély legjobb szellemeinek segítségével, jellemző tanártípusa volt a mindig megújulásra kész székelységnek: lelkes magyarsága és modern nevelőmunkája, melyet tollal is szép eredménnyel folytatott, sokban járult hozzá e város ifjúsága színvonalának emeléséhez.

Sok intellektuel-t vont el a mai életküzdelem a tolltól. Elsősorban Szígyártó Gábor munkáját nélkülözzük, miután a várospolitikai magához húzta nem kevésbé hasznos tevékenységre. Egykori két tanulmányára emlékezünk, a pesti sajtó és az erdélyi szász lapok is nagy figyelemmel taglalták: „Erdélyi vasútpolitika” címen 1914-ben adott ki könyvet és 1917-ben a Kemény Zsigmond Társaság kiadásában jelent meg „Szózat” című broszúrája. Előbbiben fölpanaszolja Erdély közútjainak elhanyagoltságát, Széchenyi programjának elmulasztását, a székel vidékek vasút nélkül maradását, a második fővonal (Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Gyimes) hiányát. Ajxnyi bizo-

nyos, hogy Marosvásárhelynek ma sincs a szükségnek megfelelő pályaudvara (igaz, hogy mostani forgalmának talán elég.) A székely körvasúton kívül még kétfelé induló keskeny nyomtávú vicinális, a mezőbándi és a szováta—parajdi is nehezíti ezt a forgalmat, melynek lebonyolítására az alsó nagyobb és felső kisebb indóházon kívül még egy rendezőpályaudvar is épült a világháború alatt. A három helyett több volna egy, mely a város normális gazdasági viszonyaihoz mértén működhetnék. A Szózatot is józan előrelátás és okosság diktálta annakidején. Azt követelte az író, hogy Erdély nemzetiségi többségű vidékein a közigazgatás teljesen román vagy német legyen s a magyar nyelv csak paritásosán, az állammal való érintkezésben maradjon használatos. A magyarság csak védekező politikát folytasson itt, seholse legyen nálunk impérium jellege a háromnyelvű országrészben. Valami kantonális szervezetre lebegett Szígyártó szeme előtt; persze a háború akkori hangulatában csak sajtóvisszhangja támadt a röpiratnak. Ma ezek a könyvek bátran helyezhetők a transzylvan gondolkodás első ígéretes szülöttei közé. Kár, hogy nem születtek még meg román ikreik . . . Az erdélyi tudományos munkában innét láttuk föltűnni dr. Ziegler Károlyt, a többnyelvű előadót, aki a „Zord Idő” állandó munkatársa volt, dr. Löwy Ferencet, aki a szombatosok irodalmát jól ismeri, dr. Róth Jenőt, aki feleségével, R. Berde Máriával Váradra költözött: Róth irodalmunknak élesszemű bírálójaként ma az Erdélyi Magyar írórend lektora. Világpolitikai és világgazdasági cikkeivel ismert lett (az „Erdélyi Múzeum” c. folyóiratban) Horváth József, míg dr. Farczady Elek, a Kemény Zs. Társ. másodtitkára, francia irodalmi ismertetésekkel és fordításokkal indult. Dr. Schmidt Béla egy népszerű orvosi szaklapot szerkeszt, dr. Turnowszky Mór pedig haláláig el nem pihent pszichológiai és orvosi cikkeivel bécsi és erdélyi szaklapokban. Tróznér Lajos, a Kemény Zsigmond Társaság alelnöke a székely népművészet egyik ismertetője, Tóthfalussy József egyházi könyveket adott ki. Régi

tagja a Kemény Zsigmond Társaságnak Morvay Zoltán hírlapíró és több népszerű regény szerzője, ki még Ady Endrével együtt szerkesztett lapot Debrecenben, azután Gulyás Károly, a Teleki-könyvtár öre, számos kultúrhistoriái cikk, irodalmi tanulmány és gyermekmese szerzője, az erdélyi sajtó és néhai Benedek Elek állandó munkatársa, végül Paál Gusztáv kultúrpolitikus.

A SZÍNHÁZ.

Sehol sem olyan meddő a tettekész férfiak kezdeményezése, mint a kisebbségi színház-soron. Hiábavaló volt Lécfalvi Bodor Pál mondává lett jótékonykodása a színház körül, színpártoló szenvedélye és minden kulturális lehetőségnek készséges fölkarolása. Itt folyt el a kisebbségi közöny homokján Morvay Zoltán színházba terelendő közönségakciója, mely csak egy-két évig volt sikeres. Heti öt estére minden helyet betöltött és biztosította ezáltal minden darab ötszöri előadását. Hol vagyunk ma ettől? És hol vagyunk akkori színházunk színvonalától? Pedig itt szép történelme van a színpadnak, Kantométól kezdve még nevek is bőven termettek az első aktorsorokból: Beregi Oszkár itt indult (Bernády idejében, ahogy ő maga jelentette mostanában nálunk a színpadról), Tőkés Annyt itt protezsálta már Sényi László, az ízlésmester és itt próbált évtizedeken át rengeteg jó és országos névvel színházat csinálni a Buljovszky-unoka, Szilágyi Dezső színdirektor . . .

Vannak strandok, futballpályák, szőlők, korzók, kávéházak, cukrászdák, flekkenfészek és mozik. Jó színház kevésbé. Titkon vigasztalódtam: a zsidó kultúrház az igényes közönség illúzióinak a kielégítésére nem alkalmas, még a túlnyomóan játszott operetemben sem. Aztán kevés a vidéki színész közül a meghallgatható. Akinek pénze van, Kolozsvárra, sőt Pestre megy a szezonslágerek megismerésére és hogy a divattól el ne maradjon, szellemi rekreációra. Idehaza pedig csak *támogatja*

a színházat, nem gyönyörködni és tanulni megy a néha itt is jó Thália-templomba. Valaha hiába házalt egy jobb együttesnek Sényi László a feleségével, Toldalagi Anna grófnővel, hogy bérlettel biztosítsa a trupp életét: amíg tehertétel a színház, nem szórakozóhely, elbukik. Mert akinek kevés a pénze, vagy nincs, az csak a moziig lát már. Exotikus starnevek röpködnek a levegőben, minden héten mást kennek a hirdetési oszlopokra és ezeken túl a szalonokban sokáig csak Pitigrilli neve jelentett csiklandós irodalmi szenzációt.

FESTŰK, MUZSIKUSOK.

Sokan járnak-kelnek itt, vagy vándorolnak Bukarestbe, hogy egy-egy székely álmat megvalósítsanak. Jeddy Sándor a román fővárosban meg tud élni, Timár szobrász is ott él, a Ringler-testvérek ott adják el iparművészetük termékeit, míg a most elhalt Bedőházy Katinka Kemény János falujában tanította szőnyegszövéstre a magyar és román népet. Innen szállt magasra Dózsa Géza, magyar festő is, már a kisebbségi sorsban pedig itt próbál existenciát alapítani a Párizsban és Pesten is komolyan észrevett, mert díjakat nyert Bordy András, a portréfestő, akinek természeti akvarelljei is jól kelnek nálunk. Vidát is, Bordyt is Gulyás Károly dédelgetése segítette előbbre s az ő figyelmeztetésére Bernády György s tán mások is adtak anyagi támogatást e székely tehetségek kitermelésére.

Festőink közt a legnagyobb név volt Vida Árpád, akinek minőségét máig sem érte utói senki. Demeter Róbert, Erdélynek talán a legnépszerűbb minapi portréfestő je, a Kultúrpalotának is a legutolsó magyar gondnoka volt. Élő festőink közül ismertek: Marthy Pál, még inkább Hajós Károly, akinek akvarelljei közkedveltek, tollrajz illusztrációi megjelentek az „Erdélyi Helikon”-ban, A városi képtár őre Ciupe Aurél, aki Bukarestben

többször nyert állami díjat és a Kultúrpalotában festőiskolát is vezet.

Koncerténekesnőink közül sokat szerepelnek: Köllőné Vojtekovits Olga és Kálnoki Bedő Emma. Iparművésznők volt a most elhalt Bedőházy Katinka és a Bukarestbe költözött Jeddy Sándor. A vásárhelyi művészetnek a magyar világban koncentrált otthona volt a Bernády-alapította kultúrház (Komor—Jakab tervezte), hol a zeneiskola is otthonot talált néhai Metz Albert igazgatósága alatt. Ez a tehetséges zeneszerző (akinek fia, Metz István dr. egyike a város jobb tollainak) idegyűjtötte vidéken szokatlan színvonallal Pest néhány jómárájú muzsikusat, kik közül nem egy szerzett országos nevet. Így László Árpád zongoraművész és zeneszerző, akinek „Consolation” című ifjúkori műve most nyert országközi díjat, Hajak Károly, első hegedűvirtuózunk, akinek több művét ismerik a hangversenytermekben országszerte, Zsizsmann Rezső, orgonaművész, aki azóta Kolozsvárra költözött, zeneéletünk érezhető kárára, továbbá Chován Richárd és Erkel Sarolta zongoraművészek, az Amerikába költözött Simor Jenő hegedűművész és Tonházy Ferenc gordonkavirtuóz. Sajnos, e jó nevek viselőit a türelmetlen mai sovinizmus vagy elkedvetlenítette, vagy nyugdíjazással küldte el pozícióikból. Utoljára nyelvvizsgával Hajak Károly került ki az iskolából, úgyhogy már csak Chován, Kozma Géza és Metz Piroska nevű magyar tanárok működnek a városi zeneiskolában. Új román erők eddig nem igen jelentkeztek. Intelligens és zeneszerzésben Bartókra esküvő tehetség Vancea Zénó, aki a Kemény Zs. T. egyik zenepályázatának első díját nyerte meg a fiatal Tróznér József második díjat kapott zeneművei előtt. Vancea számos erdélyi költő versét is megzenésítette (Áprily, Berde, Szombati Szabó) zajos pódiumsikerrel. Ujabbban tűnt föl hangversenyeivel Chifl Miklós, aki olasz hatás alatt írja zeneműveit. Énekművészetünk régi márkája volt Gömörnyé Maleczky Mariska és néhány évig R. Heltai Ida, volt berlini operaénekesnő, aki a román fővárosba távozott. Legjobb kísérőnk zon-

gorán a nagyon muzsikális dr. Láni Oszkár. A romanizáló célzat most emelte ki énektanári állásából Ch. Szilágyi Erzsébetet.

Akinek sok e kultúr-név egy kisváros lakosságához (40.000 lélek) képest, az forduljon a nemzeti alapon leépülő és színvonalban süllyedő zeneiskolától D. Biás Istvánhoz, a vármegye volt levéltárosához, Marosvásárhely történetírójához, vagy dr. Molnár Gábor, volt főszolgabíró, most nyugalmazott városi főkönyvtárosához, az emlegetett polihisztorhoz. Ezeket az urakat hallgatva, állandó kétségek gyötörnek az élő művelődési gárdánkkal szemben. Tudjuk ugyan, hogy a halottak tisztelete nagyobb az élőkénél, — de mégis. A napokban elhalt kisgazdaszervező Orbán Balázs, vagy méginkább a csípősnyelvű Szász Károly dr. nevére meg nem ijedünk. Ó, igen, ezek derék munkásai voltak a székelységnek, előbbi megcsinálhatta volna Bárdos Péter barátjával az erdélyi magyar kisgazdapártot, utóbbit pedig Osvát Kálmán gúnyolta Vásárhely Sarcey-jének. Mái is emlékezetes kormányparti képviselőként való jelentkezése miniszterelnökénél a magyarigeni mandátummal: „Hoztam neked, Kegyelmes Uram, egy magyar igent!” Nem érezzük magunkat törpe epigonoknak, a repatriált jeleseinkre emlékezvén, sem: Pálffy Gyulára, az adomázó íróra és számos szakspecialistára, kik a tudomány több ágában itt mutatták először oroszlan körmeiket. Jóemlékű repatriáltak még: az Eszterházy-kormány volt belügyminisztere, ifj. Ugrón Gábor, azután K. Bedő Sándor, a kitűnő jogász. A forradalom előtti kormánynak két exponense is él a városban: Ugrón András, volt beszercei főispán és Incédy Joksmann Nándor, volt marostordai főispán. Az utolsó magyar polgármester, dr. Marthy Ferenc, Amerikában lett hírlapíró. Maradandó emlékü jogász volt itt, még a románok is meghagyták a róla elnevezett külvárosi utcanevet, Dózsa Dániel, akinek sírját a közeli Makfalván néhány esztendeje koszorúzta meg a hálás Erdélyi Irodalmi Társaság és a Kemény Zsigmond Társaság. A nagyszámú repatriáló-csoportról karrier-

hírek keringenek időnként, néha már lesújtó halálhírek is. Általában az élet sodrában itt közöny (ne mondjam: irigység) érzik a kis Magyarországra költözött véreink iránt, egyetlen óriás kivétellel: a minapi miniszterelnököt, aki húsz éve még itt szónokolt a megyeházán, a volt mezősámsondi birtokost, legendák veszik körül. Bethlen Istvánt senki sem rója meg, amiért repatriált. S a feleségének, Bethlen Margitnak írói neve ott olvasható a ref. kollégium dísztermében egy dísz-szék karfáján a Kemény Zsigmond Társaság irodalmi ünnepein . . .

Az úgynevezett „aranykorszakbeli” jőnevek: Petelei úr, Benedek Elek és a fenegyerek református pap, Tolnai Lajos kivételével kedves irodalomtörténeti emlékeké lettek. Petelei István halálának negyedszázados évfordulóját most ünnepelte meg a magyar értelmiség, Benedek Elek és Tolnai Lajos, úgyszintén a közeli Felfalun lelkészkedett Szabolcska Mihály műveikben élnek. A kisebbek irodalomtörténeti balzsamra szorultak, így Koncz bácsi, az adatokat közlő volt professzor, a Bolyai-életraj zíró költő-képviselő, Bedőházy János, az „ateista” (materialista) Mentovich Ferenc, Arany János barátja és az Unio-dalok föladatánál kisebb költője, végül a tevékeny Aranka György, akinek a „Nyelv-mívelő Társaság”-a minden diákfülben visszacseng. „Bizony, Öcsém, — hallom a százéves Magyar Kaszinó viharlított öregeitől — jóformán minden évtizedben volt itt irodalom s volt itt folyóirat, csak nem hívták revűnek!” És — ezt már csak gondolják, mert sérteni nem akarnak — ama régi írókat nem hívták kisebbségi íróknak. Hanem aztán — nem mondom — következnek nevek, melyek hallatára gyermeki alázattal kértem, amíg élt, a gunyoros öreg kúriai bírót, Jakab Rudolfot: „Meséljen róluk, Méltóságos Uram, mert jól esik!” —

S az öregúr elmondta: írótisztelete akkora volt, hogy pesti jogászkorában Arany János után lopakodott az Akadémiáig, csakhogy láthassa. Hogy Gyulai Pál itt nevelősködött a szomszédban, egy közeli Teleki-kas-

télyban és milyen érdekes, mert nem sejtették még belőle a nagy író. Kemény Zsigmond? — itt jogász-kodott, biztosan megvan a nyoma az akták közt. Bolyai Farkasról meg Jánosról, ugye, nem kell mondjak Öcsémuramnak semmit, könyvekben úgylis föleresztettek róluk minden adomát. Egy-egy nyolcvanéves nyígócás (kereskedő, szatócs) inaskorában kiszolgálta még, azokhoz forduljon a kollégium körül.-----

A BOLYAIÁK.

A két matematikus emléke, ez már büszkeség a városon! Az utódaik, azok nyugodtan éhezhetnek, de amaz egykori nagyok emléke, az a városi polgárság magántulajdona. Kár, hogy csak Farkasnak van meg a mellszobra a kollégiumban és egy angol világlap képe: „Bolyai Farkas on the deathbed”, Bolyai Farkas a halálóságyon. De már Jánosról semmiféle arckép se maradt. A francia Akadémia kérésére se szolgálhattunk vele. Ellenben a koponyájának teteje néhány hajszállal ott látható a múzeumunkban. S Kováts Benedek, a könyvtáros tanár minden látogató költőnek kárörömmel mutogatja a Bolyai Farkas-versek hamvvedrét, egy serleget, melyben elégetett költeményeit ilyen fölirattal temette a bölcs: „Ha kicsit térnek el a legmagasabb szinttől, lehullnak a mélybe!” (Ilyen kegyetlen csak egy matematikus lehet, a relativitás őse.)

S a „magyar glóbusz”-ból, a „húszmillió magyar” álomból egyetlen tűzálló példánkhoz ragaszkodunk: Bolyai Farkashoz, az átlagfölötti emberhez. Ebből sem a zseni a mintánk, hanem a mozgó kályhákészítő energiája, mely a tudomány új világát munkálta ki önmagából a régi helyébe, János fiában lángeszű elődöt nevelt Einsteinnek, s mégis annyira ép és erős maradt, hogy saját halotti beszédét is hisztéria nélkül, békében tudta még megfogalmazni. Erdélyi emberség leckéje ő: nem lenni halhatatlanná, de sohasem halni meg egészen . . .

E nagy nevek hallatára nem jó érzés a városon tollat forgatni: fabatkát sem ér a halhatatlanság"! A Kossuthnak, II. Rákóczi Ferencnek és Bemnek emelt politikai szobrok lefordultak román katonák akaratából és a Bolyaiak nemzete jósokáig még csak nem is gondolt arra, hogy másmilyen nagy fiai is méltók volnának szobrokra. Bolyai János dédunokái nyomorognak köztünk, pedig eddigelé mégiscsak leginkább a Bolyaiak látszanak ki fejjel Erdélyországból az egész földgömbre. Igaz, hogy az az igazi halhatatlan, akinek jóval, száz, esetleg ezer évvel halála után kezdik önteni az emlékjelét.

Az ötven-hatvanévesek még szeretettel emlegetik (hogy kimerítsem e város intellektusának képét) Jakab Ödön és Kis Menyhért idetartozását. Előbbi vendiákja volt a kollégiumnak, talán Sándor János, a volt belügy-miniszter és Bernády György volt főispán diákkorában, egykor tanárkodott is a kollégiumban; Kiss Menyhért innét a megyeházi politikából indult költőpályára. A legjobb magyar jogi körökben ismert fogalom itt Sebes Dénes politikában, közgazdaságban kerül szóba, még 'könyvét is hallottam emlegetni. Veszteség a Krüzselyi Erzsébet elköltözése is közlünk. Az impériumváltozásnak sokat emlegetett második nemzedéke pedig, mely elhelyezkedési harcát folytatja, lassan-lassan fölvonul az első szellemi arcvonal mögött. Az 1920—30 közti évekből csak két nevet irtam volt Vásárhelyről az emlékezetembe: Bodoni Staibl Miklósét, egy azóta Olaszországban elhalt Áprily-tanítványét és Kertész Andorét, egy szociológiában jólertesült cikkíróét. Azóta a Vásárhelyről indultak közül kivált Kacsó Sándor, aki nemcsak regényeivel, novelláival, hanem bátor és becsületes publicisztikájával és székely közgazdasági munkájával — aránylag fiatalon — kisebbségi életünknek egyik főntartó szellemévé emelkedett. Még a háború alatt írt itt először Székely Jenő, akinek regényei és színdarabjai Pesten és Erdélyben jelentek meg. „Csehi-család” című regénye a Szépműves Céhnek volt egyik naturalisztikus írósikere.

Mai fiataljaink húsztól negyvenig Erdély lapjaiban most bontogatják szárnyaikat. Bürger Dezsőnek filmszerű regénye jelent meg „Spektrum” címen, miután „Tudomány és haladás” címen Láni Oszkárral, a zenésszel folyóiratot is szerkesztett Erdélyben. Kisebbségi tanítóregegyével és napilaptárcáival most edződik nagyobb nyilvánosság előtt a tehetséges Gagyi László, akinek alighanem sok mondanivalója lesz székely fájának tennivalóiról. Fialat, lírai kvalitású név kettő is kezd ismét ismertté lenni: Laer József és Révész Imre, előbbi aktivista proletárhang, utóbbi a klasszikus-harmóniának szomjasa. Az úgynevezett faluszociológiai mozgalom legjobbjai ifjaink közül dr. Joós Andor és dr. Szilágyi Olivér; mindkettőnek fegyelmezett és biztos tolla ígéret a városi magyarvezetés legjobb utánpótlására.

Last not least, külön oka van, hogy dr. Turnowszky Sándort utoljára hagytam a szellemi Vásárhely weimariás megrajzolásában. 1918-ban, két politikai röpirata után, az itteni Nemzeti Tanácsból váratlanul föllendült az Országos Radikális Párt főtitkárává. A „Huszadik Század”-nak régi munkatársaként társadalomtudományi elméleteken vitatkozott abban az időben, amikor a választásokat kiírni és a háború és forradalom által megbolygatott országot konszolidálni kellett volna próbálni. Sokszor hasznos, mindig szellemes társadalomtudományi cikkei — idegenek Erdélyben is, mert nem alkotó elme, bár a kisebbségi soron nem szólt még hozzá haszontalan kérdéshez. Megírta a székelyfőváros mai szociális demográfiáját az egykor itt tanárkodó Braun Róbert 1912-ből datált cikke alapján — összehasonlítással. És megállapította, hogy a mostani demokrata világ proletariátusa (nem a Lumpenproletariátus) életszínvonalban, lakásban, élelemben, kultúrigényben mélyen alája szállt az egykori magyar (ma „reakciós” -nak (?) nevezett) korbéli alsóbb néposztályokénál. Ugyancsak ő szerzett volt összeköttetést Erdélyből Capri báróval Páneurópa eszmei terjesztésére. Néhány éve jelent meg Nagyváradon a Turnowszky regényes

életrajzának első része: cinizmus és szentimentalizmus úgy váltakozik benne, mint bosszú és könny egy diszharmonikus léleken. A mű címe: „Marosportustól Moszkváig”.

A KÖZVÉLEMÉNY.

A várospolitikai életben szinte túlságosan érvényesül — a magyar főnmaradás föltétlen hasznára — a szerszámok szerint fegyverkező, pártoskodó, csoportosuló, kispolgári kézmívesszellem. Politikai szükség — s elméletben nem is baj ez — ezekkel a céekkel, az erősen kiépült társulati összetartással való számolás, ha valami üdvös reform készülne a városban. Édeskeveset jelent ez a korporatív hang a kisebbségi magyarság mai tartalmából. „Utánam, panitiak!” — e kiáltással fejezik ki ezt az ürességet nálunk, mert a Panitról bevezőnyelt paraszti szavazókat a kortes így vezényelte maga után s nem vette észre, hogy a panitiak rég elkanyarodtak a háta mögül más táborba. Ez a „paniti” szellem jut kifejezésre a „flekken”-es korcsmák perdöntő fontosságában is, a közösen rágcsált sült hús és a borvizes bor meg a vargabéles judíciumában. Pedig amit ez a szászeredetű szó jelent, a flekken, az nem rossz étel a borral kevert paprikába mártva, csak éppen a közügyeket kéne másnap és otthon intézni. Különbem mióta a románok, zsidók is flekkeneznek, esett a közügyi flekken jelentősége. Meg is siratta ezt Kovács Elek, aki méltán egyike a város legnépszerűbb embereinek. Szinte egyesíti magában a város összes hibáit és jelességeit. Agilis és makacs, autodidakta és értelmes, konzervatív és lelkes, többnyire ő jut szónoklataival a tömeghez legközelebb; egyszerűen azért, mert olyan, mint a tömeg.

Mai kisebbségi jelenség a volt kamarai képviselőnk, dr. Perenczy Zsigmond. Az iparoság reprezentáns vezére ma szellemiekben Csiszár Lajos, aki publicisztikát is folytat hasznosan és Bustya Béla, aki több-
 ízben volt városi tanácsos, mint iparosvezető.

Hogy milyen a tömeg, melyet vezetnek? Vagy tíz évig a sokaság láthatatlanul, titkon és gyorsan balfelé hajlott. Nem hittünk a szemünknek, mennyi kommunista szavazat volt itt! Majdnem annyi, amennyi a polgárságé. Csak a legújabb román és nyugateurópai fasiszta hullám állította meg ezt a balfelé tolódást. A magyar „október” Erdélyben ma is az első fronton küzd a magyarságáért.

Azóta a sovinizmus megváltoztatta ezt az arányt a város gondolkodásában, de azért nagyon értelmesen írta egyik helyi lapban Radó Sándor, a magyar párt által többször deznált polgármesterhelyettes, hogy itt volna a tizenkettedik óra, melyben minden parádé és politika felfüggesztendő. Sürgős közmunka kell, a legjobb társadalmi békítő. És felsorolja a teendőket, melyek az egyetlen komoly antibolsevista és antisovén propagandát jelentik mindenütt. De azóta évek teltek el, hangos az ország a forrongó nacionalizmustól és forog minden tovább régi, keserű levében. A politika, mely önmagát eszi meg és a tétlenséget és mohó szerzésvágyat különböző pártneveken variálja, ez van csak előtérben.

A közvélemény? Mivel bajlódik a városi közvélemény? Elsősorban a sérelmekkel, melyek Dandea Emil, időközi bizottsági elnök részéről érik, tehát a romанизáló programm keresztülvitelével. Ma ez, holnap az, tegnap, tegnapelőtt s holnapután amaz került ki állásból a román nyelv nemtudása miatt...

De én most nem a politikai, hanem a magyar társadalmi közvéleménnyel foglalkozom. A pesti Pátria-klubban 1923-ban azt kérdezte tőlem Thoroczka Wiegand Ede, az innen kiszármazott jeles építőművész, aki Vásárhelyt teleépítette Bernády György idején ízléses és egyéni villácskákka, hogy még mindig a zsidók csinálják Erdélyben a közvéleményt? Én, mint jó vásárhelyi, mit felelhettem volna rá egyebet: „Te ne tudnád, hogy Vásárhelyt ki csinálja negyedszázad óta a közvéleményt? Megnyugtatlak, sem a zsidók, sem Sebess Jenő dr., csakis Bernády György dr.”

Nemde, nyájas olvasó, ez volt a helyes felelet. Bernády György dr., volt rendőrfőkapitány, országgyűlési képviselő, polgármester, majd főispán s az impériumváltozás után az első liberális éra alatt kiszorított Dandea Emil dr. magyarellenes uralma után újra volt polgármester — méltán forrt össze városával! Jóformán a maga képére teremtette ezt a várost és úgy nőtt össze vele, mint hajdan Borsos Tamás, a székely központnak első nagy főbírája. A Bernády-kultusz iskolapéldája lehetne a polgári tekintély tiszteletnek. Bernády pálfordulásait mindig a város érdekében tette, ő maga vagyont nem szerzett, inkább elreprezentálta az övét, — mondják nekem különböző társadalmi osztálybeli hívei (de ellenségei is), akik közt lateinert, bankigazgatót, székely kortest és kisutcabéli Bocskay-hajdúivadékot egyformán találni. És volt idő, midőn az erdélyi kisebbségi sajtónk nagyobb és nyomósabb fele, élén az országrészből urbánus legjobbjával, az ő országos magyarpárti elnökségét követelte, hogy megkezdődjék már akkor, a kisebbségi sors beköszöntésekor, a magyar kisebbségpolitikai vezetőség demokratizálása fönt-ről lefelé.

Bernády mégis elmulasztotta akkor a döntő pillanatot, melyben szerencsésen hathatott volna a magyar kisebbségi politika belső élénkítésére, az önmagunk iránt való érdeklődés fönntartására, egy szervezettebb akarat (amilyen az övé) kinevelésére. Termékenyítőbb lett volna még egy elnökválasztási bukása is valamelyik jelentéktelen mágnással szemben. A Magyar Párt nagyobb tabunak bizonyult Bernádynál — egészen a városi tanács választásig. Akkor egyszerre 1200 titkos szavazatot kapott a polgárvezér. E külön blokkjával harcolt a helyi magyarpárti tagozattal szövetségben nemzeti parasztpárt ellen. Igaz, hogy csak harmadik lett a „dolgozó” mögött, de a magyar kispolgárok zömét, majd a felét sikerült neki még magas korban is a maga oldalára vonni és a városházára ellenzéknek hetedmagával bejutni. Tehát nemzetiparasztpárti uralom idején meg tudta akadályozni Popescu Adrián dr. választott

polgármesteri lehetőségét, mire az visszavonult a tanácsházból. Elvi sikere volt ezzel Bernádynak, mert a székelyfővárosba magyar polgármestert követelt. (Hol vagyunk ma, a második Dandea-uralom idején ennek lehetőségétől?)

Ezt az elvi sikert szokott harcmódozával személyi csatározásban érte el. Bernády kíméletlen, ha ellenségeskedik, s mint teljhatalmú gazda, tud jutalmakat osztani. Bernády, aki egyedül volna alkalmas magyar részről a polgármesteri székbe (mai 70 évével is!) azóta kibékült a helyi magyar párttagozattal, melynek most Sebess Jenő dr. az elnöke. Visszalépett az Országos Magyar Pártba is.

Kár volt Bernádynak, hogy mikor visszalépett, nem kezdett országos, hanem helyi várospolitikát. Bernády ereje többre való, mint helyi tanácsalakításokra . . .

E taktikai tülekedések azonban nem zavarják a lényegét, a távlatos ítéletet: Bernády György dr. szerencsés inspiráltsága, ihlete, építető megszállottsága csinált ebből a majd egészen jelentéktelen városból egy számbaveendő, modern külsejű, nemcsak aszfalttal beburkolt, hanem szellemében is fejlődésképes várost. Lehet, hogy úgy járt Vásárhelyel, mint Jókai egykori román vajdája, aki a szultántól új, gyönyörű kaftánt kapott ajándékba s aztán kénytelen önmagát, a kastélyát és udvarát, lassanként a székvárosát is a kaftánhoz adjusztálni, megszépíteni. Bernády Amerikában is járt tanulmányúton és onnan kábelezett állítólag, hogy még egy emeletet a kultúrpalotára (nagyon magasak ott a házak!), de ne felejtsük, hogy magát a kaftánt is Bernády koldulta ki Pesten. A Mívelődési Házat ő erőszakolta és „uzsukálta” ki a szakreferenseknél, néhány jóval nagyobb magyar város mintájára. Lehet az is, hogy polgármestersége, főispánsága (és kilátásba helyezett államtitkársága) volt ez a kaftán: restelte, hogy olyan szegényes ez az ő székhelye, — soha hasznosabb hiúságot! — azért diktált egyszerre akkora iramot 1910 táján a középítésnek!

Fantasztikusan beadósította a várost; de Uramisten, milyen kicsi összeg lett ez a pénz! Bagatelle! — mondtuk viszonylagos vidámsággal. Igaz, hogy a város modernségének költségei a magyarság és a világ devalválódásával egyenes arányban értéktelenedtek el s úgyszólván a budget mellényzsebéből teltek ki, mint Kecskeméten Kada Elek idején az artézi kút néhány nagyparaszti mellényzsebből; no de legalább veszett fejszének a szép nyele kezünkben maradt, a város áll, ha porrá ment is annyi adófizető. De próbálja valaki csak el is gondolni, hogy ma kellene, az „interimér-bizottságosdi” városuralom idején s a mai gazdasági helyzetben mindazt megcsinálni, ami Bernády előtt hiányzott. Azért van, hogy annyi lecserélt fölirat és ekkora várostáblaválság idején is „Épült Bernády György polgármestersége, vagy főispánsága alatt” — ez nálunk büszke, komoly fémjelzés.

Ott áll a Romulust és Remust szoptató farkasanya mögött a Lechner-stílusú, karcsútornyú, szabadkai és kecskeméti társainál föltótenül szebb városházunk, a Dandea óta átfestett fal- és ablakfestményekkel: mikor benne, az udvarán a földön láttuk a lebontott és Lengyelországba rendelt Bem-szobrot, csillogó, finom etuisnek éreztük a negyvenkilences forradalmi emlék-ékszerünk körül. Mellette hívja ki a pályaudvar felől közelítő utas szemét a Közművelődési Ház, frontján mesteri reliefekkel a magyar kultúrhistóriából; Aranka György, Mentovich, a Bolyaiak, Petelei, Tolnai Lajos mell-szobrai finom lokálpatriotizmust sugallnak. Bent a zeneiskola hangszerei hirdetnek művészetet, a városi könyvtár még túlnyomóan magyar könyvekkel dicsekszik, a tükörteremben és foyerban ablakra és falra festették Körösfői Kriesch Aladár és mások a hun-magyar őselet, monda- és balladavilág jeleneteit, a megtestesített székely mítoszt. A képtár olyan értékű és bőségű, amilyen Bukaresten és a szebeni Brukkenthal-Múzeumon kívül sehol sincs az országban. Munkácsy tói, Paál Lászlótól s az első román festőtől, Grigorescutól lefelé és klasszikusainktól egészen a legmodernebb mai

kisebbségi és román festőinkig szép számmal vannak itt értékes képeink: a jövő szaporulat mindig a mindenkori városfő ízlésétől függ. Gazdag régiség-tára is van a Kultúr-háznak, Philimon Aurél, akit néhai Demeter Róbert után gondnokká tettek, szakértelemmel bővíti azt a környékbeli (maroskeresztúri) őskori ásatások leleteivel. A nagyteremben, vagy hangversenyteremben, mely az országban kétségtelenül a legszebb, legbővebb férőhelyű, a bejárattal szemben áll Románia leghatalmasabb orgonája, mely a régi Magyarországon is, a pesti Zeneakadémiáé mögött, a második volt. Ide járt le Schmitt-hauer és Antalfy Zsirus hangversenyezni; az is a város nagystílusú lendületéhez tartozott, hogy (talán e terem kedvéért is) idejártak előadni évenként vagy időnként Kubelik, Svärdström Valborg, Casals Pablo, minden elsőrangú európai vonósnegyes, Helge Lindberg, Enescu, Dohnányi, Bartók stb. Itt járta „Nyugat"-gárda stb. A kisváros arányain messze túljártak igényei. Kár, hogy az a legmagasabb divatunk a gazdasági romlás folytán majdnem elmúlóban van. Most a Kemény Zsigmond Társaság hoz le időnként pesti jószellemeket (Móricz, Kosztolányi) és Erdély legjobb zenei alkotóit. Még nagyobb kár, hogy a hangversenyterembe a város jövedelmének szaporítására mozit engedélyeztek. Azóta sok a baj a porosodó orgona százezrekbe kerülő reparációival. És kár, hogy a Baross Gábor-utcai Székely Iparművészeti Múzeum ritkán láttat székely kiállításokat. Dehát a székely népkultúra és iparművészet — ugyebár nem éppen elsőosztályú gondja városnak és államnak. Bernády nagyon is gondolt efélővel. Éppenúgy az aszfaltot, a vízvezetéki csövek lerakását, a rosszul sikerült vízellátást is Bernády idején kellett megcsinálni. Hevenyészett, tehát néha elhibázott, elstetett munkálatok voltak ezek, de — megvannak! Az aszfalt ugyancsak, túlon túl megvan, a mezőkbe nyúlt ki mindenfelé — mondották gúnyosan — s ime, minden szűkölködésünk ellenére is kijebb tolódott már a lassan, de folyton épülő kisváros, az építő kisember, a jobb munkás, a nélkülözhetetlen minőség és az üdülőtelepes, jómódú pol-

gár. Addig szidták az adófizetők a sok aszfaltot, míg kevésnek bizonyult. Úgy jártak ezzel, mint Bernády a saját városfejlesztésével. Négy víztartó kutat ásott a városi víz számára a víztelepen és öt év alatt huszonegy kút is kevésnek bizonyult. Hja, ez a városiasodás nagy vízfogyasztást sugall még a külvárosban is.

Csak az új posta elég nagy, ezt nem vétette el Bernády, no, de nem csuda: mióta, 1918 novemberében, az ide elsőnek bevonult hét román lovaskatona elfoglalta először a postát, nem igen értük el még a háborúelőtti forgalmat. Talán, mit tudja azt a laikus, a repülőposta is kisebbíti a földi forgalmat. A szép nyugdíj palota is Bernády „foecit”-jével ékeskedik, úgyszintén a Kós Károly építette gázgyárunk. Egy pillantás a villany fejlesztő turbinára és a néhány kilométeres turbinacsatornára, csupa beton, több híddal, a városi kertészetre „Elba” szigetén, az impozáns gátra, egyszeriben meggyőz bennünket arról, hogy itt lázasan dolgozott egy erős akarat és progresszív elme, mintha érezte volna, hogy utána soká lehet megint komolyan városfejlesztésről szó. Nem készülhetett el egy tervbevett nagy kő - színház — melyet egyelőre Ugrón András „Transsylvania”-béli moziterme és a Zsidó Kultúrház nagyterme helyettesít, — s ha Kántorné, vagy az itt hajdan az „Elba”-szigeti fateátrumban szerepelt nagy aktorok föltámadnának, a színészet sorsa fejlődésén nem nagyon csodálkoznának, inkább a magyar színvonalését bámulnák, vagy az évente itt szereplő, a bukaresti Nagy-Endre: Tánase előadásán mérnék a világváltozás nagyságát. Nem épült föl a Bernády-éra alatt egy nagy pályaudvar, a megfelelő színvonalú kórház és ki tudja, még mi egyéb.

A kialakult városképről néhány éve nyilatkozott itt Jansen, leipzig-i professzor, a városszépészet idehívott szakértője. Kifogásolta a piac fűtelenségét, a sivár aszfalttengert. Az újabban egymás elé, egymás eltakarására épített középületeket. Különben egy-egy mai városvezető tudatalatt Bernádyval szeretne ösztönösen versenyezni az építésben: Jansen ide, Jansen oda, a fő,

hogyan az új uralom szembejöttük! A háború előtt vagy 6—7 középiskola, különösen pedig az óriás és a városnak regényes pontján elhelyezett katonai alreáliskola kétségtelenül a tüneményesen gyors és lázrózsás építő tempóban került tető alá, a Bernády-suggestio idején. Azért kezdték nálunk a román utódok is építéssel: a görög keleti és görög katolikus katedrális, a román tanoncotthon, a megkezdett nagy kórház, a strand, az Avram Jancu szobra és a Petőfi-dombormű helyére állított „Ismeretlen Katona”. (Mintha nem Petőfi lett volna az ideális, világraszóló „Ismeretlen Katona”!) Ez a mai építkezés anyagiakban nehezen megy, kevés a pénze városnak és államnak, de főként hiányzik a tömeglelkedés, az építés sodra, az a minapi láz, hiszen egyes román pártok sem lelkesednek a másik román párt építkező akaratán.

Bernády kezében tartotta a köz helyeslése mellett az egész várost. Többnyire az ügyek hasznára verekedett a legapróbb részletekig. Politikai harcai közepette se szűnik meg, akár távollétében is, hívének, Nagy Endre kollégiumi igazgatónak (Mentovich Ferenc életírójának) mint főgondnok a rendeleteket levélben küldeni, hogy milyen színűre fessék a restaurált dísztermet és melyik bibliai mondást írják a szószék fölé. Ez ő, a fáradhatatlan, akiről nem ok nélkül terjesztette egy epésen okos ellensége, hogy Bernády számos polgári tömegvacsoráinak egyikén mondta: szíve ott kint a református temetőben, halóporaiban is a városért fog dobogni.

A SAJTÓ.

A közvélemény másik fele a sajtó. Ez a székelyfővárosban nem hírszolgálat, hanem probléma. Nem is annyira minősége ellen van kifogásunk, noha ez se méltó ezer magyar lateinercsaládnak, hanem a sok apró lapkísérletet kifogásoljuk. Nincs egy összefogó nagy napilapunk. Négyoldalas napilap a „Maros” és a „Reggeli Újság”, hetenként referál a kultúreseményekről a „Szé-

kelyföld”. A színház és vidékéről értesít a „Marosmenti Élet”, a „Tűz” és egy „Flekkén” című vicclap. Dr. Földessy György, a jeles vadász itt szerkeszti az erdélyi vadászújságot. Van egy román hetilap is. És van félhivatalos, tényleges cenzúra is. Néhány újságíró jobb lapot, jobb papírt, jobb újságírórsort érdemelne: Sényi László, Gyulai Zsigmond, Morvay Zoltán, a politizáló publicista, Tamássy György és az agilis dr. Sebestyén László. Nagyobb erdélyi lapok tudósítói Benczel Béla, aki szépirodalmat is kezdett, Sándor Pál, a Chiléből visszavándorolt mérnök és Tódor József tanár. Legjobb és legmagasabb értelemben vett újságíróttal itt Asztalos Sándor, a „Brassói Lapok” helyi munkatársa, aki Temesvárt Ágoston Péterről regényt is írt s aki első elnevező je volt egy vitában az erdélyi irodalomnak: „trianoni irodalom” címén kifogásolta színvonalát. Időszaki lapokat szerkesztenek: Kalkovits Gyula, Ambrózy Zoltán és Fodor István, aki Mikszáth „Szelistyei aszszony”-ait dramatizálta.

A lapokat nálunk nem a sajtó, — hanem nyomdatulajdonosok születték. Sokszor éreztem, különösen a múlt évtizedben más erdélyi városokban, ha elém került egy-egy vásárhelyi sajtótermék, hogy városomat megint negligszóben látom. Nem illik így megjelenni a Bolyaiak városában, pláne kisebbségi sorsban. Hiszen valaha Magyarországon, mikor nem kellett annyira, akkor is jobbak voltak itt a nyomdatermékek.

*

* *

KÖZGAZDASÁG.

Talán leggyakrabban a Magyar Párt helyi ifjúsági kultúrszakosztályában folyik a közgazdaságról szó. Azonban csinálni, a közgazdaságot gyakorlatban élni inkább a román házvásárlók, a most gazdagodó román vezetők tudják. Ezzel szemben tegyük úgy, mint egy évtizeden át az erdélyi magyar írók: meneküljünk a

múltba? Mikor olyan szép innét a szőlőhegy magasából az újnak a levelezőlap-látképe.

A város népének gazdasági összképét akkor lehetne szemügyre venni, ha végig kérdeznők a polgárokat és munkásokat, hogy mennyi pénzük van, az adósságukat persze leszámítva. A megszokott út volt néhány év előtt: Bürger Alberthez menni az Apolló-palota első emeletére. A Bürger-vagyonkomplexum feje előtt kérdő tekintettel állt meg Gyulay Zsiga, az újságíró s újsz-tendei prognózist kért, hogy lesz-e javulás a közgazda-sági helyzetben? Albert, az apa Dezső fiához, a na-gyobbikhoz küldte az újságírót, mert az foglalkozik derülátó jóslatokkal. Bürger Dezső mentegetőzött, hogy reá csak a technikai megoldások tartoznak, az üzlet-vezető Gyurka öcsém. Bürger György pedig elhárító mozdulattal mondta az újságírónak: „Nekem semmire sincs pouvoiroom ...”

Az egész város gazdasági vérkeringése Bürger Alberthez igazodik. Szerencsére nagyon erős szervezet, kitűnő munkaereje alig lankadóban, ő Bernády mellett a másik great old man a városban. Országos látókerét kitűnően kamatoztatta sokáig, pénzpolitikája a libe-rális éra alatt a román szenátusba is eljuttatta. Igaz, bárói rangot emlegettek számára már a magyar világ-ban is.

Mindenki, közel és távol Bürgerre gondolt, ha köz-és magánmentésről, magyar, román ügy előbbreviteléről volt szó. Ügy jártak hozzá a kérő szegények, mint a hívők Mekkába, vagy az erdélyi sajtóalapítók Maros-vécsre, Kemény János báróhoz. Azért is vártuk éppen Bürger Alberttől a döntő kezdeményezést. Nem a jóté-konyosságát keveseltük, hanem kifogásoltuk a rossz helyre is kerülő filléreit, szerettük volna közadóját, mívelődési, vagy humanitárius adományainak kötelező évi rész-leiteit a társadalmunkat összefogó intézmények kezében látni. Ismertem a pénznek mosolygó ellenérvét: hol vannak ezek az összefogó faktorok? De kézenfekvő volt erre a válasz: azok a faktorok akkor fogtak volna min-

dent össze, ha egyszer a tőkét tudták volna összefogni! Ha, mint a szászoknál, a népvezetőség egyúttal a vagyonnak is ad ki rendeleteket s nem a vagyon rendelkezik az amfiktionianak. Ez nem naiv, idealista vágy, sem tőkeellenesség és gyakorlatiatlan hepciáskodás. Nem, ez a kisebbségi tőkére (van ilyen?) kötelező erkölcsi fejelem, ez az egyetlen kisebbségi létalap . . .

A többi gyáros és bankár pedig? Egyik olyan, mint a másik, akik annyi balszerencse után is úgy élhetnek, mint ahogy élnek. Kevesebbet utazhatnak talán világfürdőkre, de azért még nyugodtan bridgelhetnek. A nyilvánossággal a konverzió óta meglehetősen elvesztették a kontaktust, szóval a nyilvánosságot most már nemcsak élni hagyják, hanem magára hagyták. Most úgy viselkednek, mintha ők is önszegélyre szorulanának. Igazuk is van, ma, a maguk módján, a műszavaik rejtekében, a devizák, visszleszámolási hitel, konverzió, in- és defláció argotján. De hogy olyan kicsi a részvét irántuk, annak egykori nem is rosszindulatú kötelességmulasztásuk az oka. Nem szorították őket erre, akiknek kötelessége lett volna! A nemzeti adófizetés, politikai és érdekpés nélkül, a kisebbségi szabadosságban nem tartozik a tőke erényei közé. Annál rosszabbul esett nekem, aki a petróleum-, sör-, cukor-, enyv-, ecet-, fűrés-, tégl-, bút-, bőr-, szesz-, vas-, csokoládé-, szappan-, gépgyár és aragonittelep gazdáit ismertem, míg ezek álltak és virultak, annál fájdalmasabb volt nekem, mikor elábrándoztam a brassói Schmutzler-kastélyban látottakon, a rideg százság belső összetartozásán: ott a nagytőkés palotafalát kizárólag mostani, élő erdélyi szász festők képei díszítik (Fritz Kimm, Matthis Teutsch), míg nálunk az ősök arcképeivel dicsekvő mágnásházban is ritkahelyütt ötlük eléd egy mai magyar művész munkája. Mert a veszélyben levő hajó fedélzetéről először a művészet repült le . . .

Vannak magyarok, akik a közgazdaság szálait helyesen, a közérdeknek megfelelően és a magyarság előnyére bogozzák és mindig úgy, hogy abból még az állam-

nak, a város románságának is tetemes hasznót hajtanak. Ezek a mindenütt, még a kulturális áldozathozatalnál is jelenlevő, mozgékony és világoselméjű férfiak valójában a város látható vezérkarának leghasznosabb tagjai, ők a „bokros közgazdasági érdeműek”, akiket senki sem tüntet ki, a húzó lovak, melyeknek a gazdái megvergették vállalkat, mert általuk jutnak előre. Ilyen dr. Lakatos Sándor, a város kereskedelmi attaséja, ki Genftől Bukarestig segíti előbbre a székelyvidék merkantil érdekeit és ilyen dr. Bíró József, iparkamarai főtitkár (akit most fiatalon nyugdíjaznak, mert nem tartozik az uralkodó fajhoz), aki annakidején megkezdte a budapesti és bukaresti román-magyar nagyipari közeledést célzó tárgyalásokat. Ezek a dolgozó urak alig látszanak a közélet piacán s mikor beszélnek, sohasem szónokolnak, hanem mindig mondanak valamit. És nyomban reá meg is csinálják; utóbbi például, míg a sajtó csak sopánkodott, hogy milyen rossz a vonatjárás Kolozsvár és Marosvásárhely közt, egyszerűen beállította az alkalmas vonatot a két város közt szép telefonszóval, vagy egyetlen bukaresti úttal. Ezek a gazdasági élet reápolitikusai és a kereskedők, iparosok hozzájuk fordulnak, nem a képviselőkhöz, mikor érdekeik veszélyt próbálják elhárítani.

A kereskedők a piacon, a főtéren, a korzón, a hosszú és széles utcán helyezkedtek el és várják a gyéren vásárló vevőket. Már leszoktak a sírásról, el is felejtették, hogy volt gazdasági aranykor és bőség. Rajtuk a világ szeme, jórészt rég ittlakó magyar zsidók és örmények, akik minden jóra és szépre áldoznak. Elsősorban őket házálják végig a felekezetek és jótékony kottériák dámái, kultúrintézmények és koldusok. Egy művészi ízlésű, nagykönyvtárú, modernül magyar-zsidó nagykereskedő egy vidéki református intézmény javára ad, bár se vidéki, se református. Azért ad — csak úgy megszokásból. Akik cionisták e kereskedők közt, még azok közül is legtöbben magyar életformák közt érzik jól magukat. Nagy dolog az anyanyelv, a nyelv a kultúra igazi hordozója, ha nem is minden. Azért is kár-

tékony Erdélyben még az enyheárnyalatú magyar fasizmus is, mert a magyar kultúrának jókora fogyasztója és élvezője zsidó. Hiszen vannak csendes elhúzódsok a magyarságtól, főként mióta Angelescu állami iskolákba terelte a zsidó gyermekeket. S míg nem jöttek a mai numerosos antiszemita válfajok, látni lehetett már eddig magyarnak hitt zsidó úrileánykákön román nemzeti viseletet is. De nagy általánosságban megmaradt a ragaszkodás a Vázsonyi-eszményhez. Mert nem téveszthet meg bennünket a fiatal zsidóság lármás világnézet-vitája: cionisták, magyarbarát radikálisok akármiről beszélnek, magyarul végzik az erőfeszítést, hogy a másikat meggyőzzék és mindig tudni óhajtkák, hol áll és mennyire fejlődött a mai magyar génusz.

Az apáknál még hálaérzet füzte őket a magyarsághoz, a fiúknál már csak a nyugateurópaibb kultúrához való ragaszkodás. Egyik legjobb lateinerünk így beszélt a kereskedelmi társulatban: „Hogy Marosvásárhelyt a magyar világban milyen szeretetben gyarapodott a zsidóság, azt én tudom. Gyermekkoromban nagyapám, aki táblai tanácselnök volt akkor, mindig azzal bíztatott: ha jól viselkedsz egész héten, jutalmul megmutatom neked a város végén, a Kossuth Lajos-utca sarkán a zsidót. Egyetlen zsidó boltos volt akkor még s mostanában még a kereskedőtársulat elnöke is az volt.” Ezt a megélt igazságot érzi még a magyar uralomból fennálló kereskedő-grémium többsége s a cionizmus inkább csak a legfrissebb galíciai bevándorlottak tömegéből hódít. Bizonyos, hogy Palesztina innét is kap lakót, desokatnem. Kulturális szempontból Vásárhelyt jelentősége van ennek, mert a magyar ízlés és ítélőképeség is veszítene, nemcsak a magyar érzésű és érdekeltségű töke, ha sok magyar zsidó válnék idegenné a magyar lélek számára. Székely József bútorgyáros például így fogadja a pesti könyvügynököt: „Nagyon szívesen veszek magyar íróktól új könyveket. Hiszen a Helikont és a Szép-míves Céh, meg az Erdélyi Magyar Írórend könyveit is járatom és kapom. Kiket ajánl Pestről?” Az ügynök

mond egy-két írónévet, pesti bóvlit, tömegárucikket, mire a gyáros szerényen utasítja rendre: „Én írókat kérek, nem félponyvát.”

Egy pillantás a Somstetőről Marosvásárhelyre s nem csodálkozunk, ha fürdővárosnak deklarálták nyári fél vasúti jeggyel. Három kilométerre ott van Maros-szentgyörgy a gyógyfürdőjével, jódos vízével s maga a város fás és virágos, klímája pedig a régi nagy Magyarországon is a legegészségesebb volt. Ritka itt a tüdőbaj s nem tolakodhatik ide az ötszázméteres védő-hegyek mögé a keleti határhavasok Nemeréje, mert köröskörül a Bese-, a Város- és Nagyerdő bükk-, tölgyes cserfái zúgva utasítják vissza. A cserkészlet fejlődésével a mezőségi gázkutaktól egészen a szovátai Medvetóig minden nevezetességet megismer a szabadba szokott ifjúság. Ez az ifjúság már a város alkatánál fogva is könnyen változott el apái honnülő természetétől: semerre sem kell egy kilométert gyalogolnia, hogy az aszfalt végén fűre, erdőre és vízre ne bukkanjon. De nagyobb sugárban is járja a kirándulás: a Medgyes közelében égő gázgejzirtől egészen a Gyilkos-tóig májustól októberig találkozni most már nemcsak szász, hanem magyar kirándulók csoportjaival is. Tavaly itt a városon gyűlt össze az Erdélyi Kárpát Egylet turisztikakedvelő tömege, hálistennek, egészséges és természetrajongó mindkét nembeli fiatalokat üdvözölhattünk akkor a Tornakertben.

A sport is segített az ifjúság józanításában. Az egykori részegeskedésnek se hire, se hamva, bár ma is virul a flekkenélet. Ellenben az MSE, a Marosvásárhelyi Sport Egylet adja Románia legjobb úszóit és korcsolyázóit. Ilyen Kelemen Attila, aki még diák és országosan többszörös úszóbajnok és Csorba Klári, az ország első nőkorcsolyázója. Az MSE főlényét főként Komjáthy József mérnöknek (Komjáthy Károly, pesti zeneköltő öccsének) köszönheti, ő az úszótréner.

A Maros szigetén épültek a sportpályák. Ezt a szigetet még a múlt század elején szépítette és nevezte el „Elbá”-nak egy francia emigráns, egy Houchard

nevezetű. Az Elba-szigetén volt valaha a Nyári Színkör is, annyi pesti nagyságnak indulóhelye (E. Kovács, Kántorné, Bulyovszky Lily és Beregi Gyula). Ugyancsak Houchard nevezte el „Trébely”-nek (trés belle) a város villanegyede fölötti szőlőhegyet, mely a most megújított Polgári Lövöldéig terjed. A város szőlő- és gyümölcskultúrája emelkedőben, bár a borunk, mely az alföldi borokat játszva veri, nem éri el a szász és az enyedvidéki aszú erejét és hírét.

Külön említésreméltó, hogy (végre) bevezették a városba annyi hercehurca után a metángázt is a közeli sármási forrásokból. Mind fogy a fával tüzelők száma és az összes működő nagyüzemek rátértek erre az olcsóbb fűtőanyagra. Ha gazdasági konjunktúra volna, fölbecsülhetetlen hordereje volna ennek a természeti kincsnek.

A JELEN.

Marosvásárhely sem különb a legtöbb erdélyi városnál abban, hogy nagyon soknak közülünk még mindig a régi, a „békebeli”, a mit sem változott pesti táplálék kell és dehogy gondolunk arra, hogy új és szokatlan helyzetünkben nekünk kell Pestnek tartalmát megváltoztatnunk. Pestnek jósok szempontból mi vagyunk a beszélője, sőt jóval inkább kéne, hogy legyünk, mert 1918 óta mi jelentjük a nemzet új tartalmát: a kisebbségi muszájt. Az úrmagyar helyett az emberi magyart, a hatalom nélkül erős magyart, az örök csatasorban álló, félelmében fokozott figyelmű és fegyelmű s minden magyar gyöngeséget szégyenlő, az unalomig százszázalékos, szellemi magyart. Nekünk, ebben a kisvárosban, hol a téli esteken „négy-öt magyar összehajol”, izgató, ami Pesten természetes, mert mióta világ e világ, érdekesebb volt a szabadság és béke utáni vágy magánál a szabadságnál és békénél. Nem megyünk a szomszédba egy kis faji szenzációért, nálunk nem cinizmus, vagy hecc a többnyelvű táj haza népeinek

összeférése. Azért ásitának nekünk annyiszor a bejáró pesti lapok, mikor Napóleon nászagyáról kapunk olvasnivalót azokon a hasábokon, hol a mi lelki dolgainkat kéne firtatni, a transsylvan hídmunkát, vagy a kisebbségi küzdelem európapéldázó erőfeszítéseit. Nem Pestet, magunkat kéne beszélnünk, feleim: hogyan tanulunk ó'szülő fejjel románul, mire kíváncsiak belőlünk a szomszédok, mi fáj nekünk itt és odaát, míg Pest majd megkérdi tőlünk, máris megkérdi tőlünk: mit értünk *mi* magyar alatt?

A mai Pestnek minapi snobizmusából való gyógyulásáról, a magyarnak lélek szerint való újjászületésének legalább az előkészületeiről, vagy a pesti irodalom népi és szociális elmélyüléséről, az ifjúság parasztszocialista, vagy minőségi erőfeszítéséről épp oly keveset tudnak, mint egykor Adyról és Babitsról, Móriczról és Kosztolányiról. Azért volt itt komoly nemzeti esemény, mikor Móricz Zsigmond, Kosztolányi vagy Móra Ferenc megszűfolta az előadótermeket a végsőig s egymás szíve dobbanását hallottuk a magyar szó ez ünnepein! Mert rájöttek, hogy nekünk, erdélyi íróknak, kik az eszményeink, olyanok, akiket ők is éreznek már, miután róluk annyit beszéltünk a dobogóinkon. S ma is azok nyerne itt a szívekben talajt, akiket mi emelünk eléjük. Legtöbb a divatnak hódol és kényelmesen bizonyít alibit, mikor elmaradottságára rátapint az ember. Rosszabb a szintje, mint a falusi színvonal, mert ez utóbbi bevetetlen talaj, előbbi azonban burjános. Egy száz városban — nem kellemes ezt leírnom — élesen különb e tekintetben a tónus, pedig ott is küzd például az ifjúsász irodalom és festészet a vidékies nyárspolgársággal. „Die Grossbauten in Gross-Berlin”-ről mesélt nekem szalonban valóki és néhány hét múlva érdeklődtem egy magyar szalonban a Klebelsberg reformjairól, Hóman és Szekfű könyveiről, horribile dictu a „Nyugat”-ról, Németh László „Tanu”-járól s a debreceni „Válasz”-ról: öt perc múlva már zsidóvicceket és Greta Garbot csicsergett a háziasszony.

De itt van már az új nemzedék, a város tűzálló magyarsága megerősödve apáik jó példáin. Csak nézni kell, hogy állja léte veszélyét, fogyatkozását, de meg nem törtetését, hogy hallgat, mikor megalázzák, idegennek, vendégnek mondják és milyen kedves szívvossággal kap egy-egy fogantyún, amelyen kemény marokkal megkapaszkodhatik. Az első regényes korszakon, a titkos fölszabadító várakozásokon régen túlesett, mint a kisebbségi bárányhimlőn. Hogy mi lett ezekből a várakozásokból, azt találóan jellemzi a székelyfővárosi móka. Egy magyar körökkel sűrűn érintkező román szenátor Pesten járt. (Azóta meghalt s temetésén Maniu Gyula ós vezérkara éppenúgy megjelent, mint egész Vásárhely magyarsága.) Mikor hazajött ez a román főrend, odavetődött egy kávéházi páholy bohémjei közé. Egy festő megkérdezte: „Pesten jártál, no mit izentek?” Erre a szenátor (így hívják a senatorokat) balkezével eltakarta száját, mintha titkolóznék és úgy mondta a kezdetben élt irredenta szólamot: „Azt izenték, hogy csak kitarítani!” Aztán éjszaka elhúzatta a cigánnyal a román himnuszt, a román „Isten áldd meg a magyart”, — legalább is így csúfolódnak maguk közt a regátiak az ardeleánokkal, akiket többször nyíltan vádoltak azzal, hogy magyar szuggesztió alatt állnak. Ebből természetesen csak a klimatikus és kasztkülönbség igaz, a nyugatibb szótartás és a kevésbbé keleti életformák; egyébként sovinizmusban egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz. A magyar nyelv különben (mint maga a magyarság is) nem megvetett idióma a románság előtt, ebben pedig jókora szerepe van az erdélyi magyar irodalomnak, melyet egy vásárhelyi származású román intellectuel, Jon Chinesu, eddigelé a legkiadósabban és legnagyobb műértéssel ismertetett román könyvben és rádióban. (Még a tévedéseiben is tudatos és műértő.) Inkább a magyar nyelv elterjedtsége s most újabban a fasizálódó fiatalság követelése az a sok hivatali tábla: „Vorbíti numai româneste!” A dolgok mögé világít, amit a város legintelligensebb románja mondott nekem, amikor megkérdezte, hogy mi a benyomásom egy bizo-

nyos román miniszterről, akivel egy színházi páholyban beszéltem. Azt feleltem neki, hogy nézetem szerint nagyon érdekes európeér a miniszter úr, aki nyugati nyelveket tud — s itt belevágott epésen a más politikai pártú észlény: „Tévedsz, kérlek, az egyetlen nyugati nyelv, melyet a miniszter úr kifogástalanul beszél, az a magyar”.

A romantikus buborék-magyarország végkép veszendőben. Már csak néhány, románok által is szívesen portált adomavirága él az első kisebbségi nemzedék öregebb korosztályaiban. Legnagyobbbrészt egy azóta elhalt nyugdíjas tanárnak imputálják azokat, egy macacs székelynek, aki egyszerűen a „nyepozvolim” álláspontját őrizte az új állammal szemben. Esküt csak 1930-ban tett a nyugdíjáért. A hatóságok előbb vexáltak, aztán megszokták és többé komolyan nem vették. Még a szigurancián is azt felelte, mikor a lelkére kötötték, hogy két hónap múlva újra jelentkezék: „Hol lesznek akkor már keetek?!” És mikor román és magyar tanártársaságban fülébe hegedülték neki a szép „Sti tu”-t, azt hunyorgatta román kollégái felé: „Szép román nóta ez, mert a vége szomorú!” —

A modern, nehéz élet kipusztítja a bölényeket, de kedvez a verzátus városi embernek. A falusi magyar tömegek nagyobb nehézségek közt élnek, főként elhagyatottságukban; a városi magyar hamarabb eljut Pontiusztól Pilátusig és onnan a világ szeme elé. Csak éppen gyermekeinek neveltetésénél veszít magyarságából, mert azok román nemzeti tárgyakkal vannak túlterhelve. Csakhogy nyitva a szeme az urbánus székelynek, úgy vágja egy-egy iparosvezér az új törvényt, a megfelelő paragrafust és a legbonyolultabb útvesztő ariadnefonalát, az „összeköttetést” meg tudja már találni. Persze mind nehezebb az út, melyet elvi drótakadályok zárnak el, mióta országos program a romanizálás. Hol vagyunk már az esettől, mikor dr. Sebestyén Miklós, az interimár bizottságnak régebben volt polgármesterhelyettese, aki véletlenül magyarzsídó, kivezettetett egy liberális, magyarfaló román kép-

viselőt a tanácssterem karzatáról és a román törvény nevében érvényt szerzett a rendnek és igazságnak. Politikai hadjáratok idején azért nagy becse van még a magyar voksnak (hiába, sok van itt belőle és titkos az!) és ami nagyon fontos, hiába van valamely román politikai párt uralmon, ha vásárhelyi exponensei nem szereztek barátsági gyökeret a városon, képtelenek teljesen érvényre jutni és törvény szerint vereséget szenvednek nálunk. Egy-két felkínálkozó kalandort jópénzért rácsalhatnak a listájukra, de győzelmi, vagy szóhoz jutó ellenzéki szerepre csak a magyarság előtt valamennyire népszerű vezéreik juthatnak, többnyire a hivatalos magyar szervezetekkel szövetségben. Hogy e szövetségek édeskevés látható hasznot hoztak, azt kipótolja a magyarság ama szomorú megnyugvása, hogy saját fia is bentülhetek többször az eredménytelenségért való felelősségben. De legalább van kihez fordulniok a hivatalban, ha nem tudnak még románul, a városi nép fiainak, meghallgatják magyar instanciájukat és magyarul mondják meg neki, hogy hová címezze román kérvényét és hány lej es bélyeg kell a papírra. Aztán már csak Szent Bürokráciustól függ, hogy mi a válasz a kérvényre, ám a kisebbségi magyar a tanúm, hogy az elsírt, vagy megírt sérelem veszít heves fájdalomából. Láttuk ezt a nyárádmonti állami román iskolák építésénél, amikor magyar polgárok, gazdák pénzén, a rájuk adhoc kivetett adóból akarták azokat fölépíteni: annyi instanciázó városbajárás után mégis csak sokszor bukott el a törvénytelen erőszak, mert a gazdák megtagadták a sarcot, mely a robot korára emlékeztet. Bent a városban lehet elejét venni az alantas közegek túlbuzgóságának, mert a hatósági főközegek *tekintettel* a városi magyarság nyilvános ellenőrzésére, ennek kedvéért, vállalják sokszor a pacifikálást. Az 1919-es paraj dvidéki székely fölkelés le veretése után is Popescu Adrián, akkori prefectus ilyen szempontok miatt fogta meg a büntetésre és bosszúra emelt hivatalos kezét. . .

A lakosság képét és képességét ilyen rövid elme-

futtatásban bajos megrajzolni, de talán e városkép is megsejtette, mennyi itt a jószándék. Erő is bizonyára több van, mint amennyit egy magamfajtájú, alig két évtizednél hosszabb múltú vásárhelyi, egy nem „bennszülött” észrevehet. A városban, annak jellegében s legbelsejében lakik ennek a léleknek a titka, a magyar újulási vágy, mely megmunkálja fiait. Azért szereti meg a „gyüttment”. Mikor egyszer boldogult Kóbori János professzort székelységében megsértettem, mert az alföldi magyart őszinteségben eléje helyeztem, élesen vágott vissza: „Még nem láttam alföldi döblöcöst, aki innét Vásárhelyről kivágyna, vissza a magyar síkra!” Ugyanazt látom a regáti alföldiek ideszokásában. És én meg is vallottam Kóbori bácsinak, hogy ha Vásárhelyt nem élhetnék, legfőljebb Pesten, Pozsonyban, vagy Kassán szeretnék élni.

A következő nemzedék? Nekik már kevesebb fáj, mint nekünk, pedig ők most vívják a világhaborújukat. Először, nem sokáig, csak játszva, majd nálunk jóval többet drukkolva, a kenyérszerzés fantasztikus nehézségével számolva e hazában, évekre hátraállítva és kevés jótanáccsal, szinte önmagukra utalva az évezredes ünnepeire (1896) után szemüket dörzsölő apák mögött. Ők nem látták, mint mi, az innét az ezeréves Magyarországért a frontra, a halálba siető Désy Zoltánt, de hallják tőlünk, hogy a magyar nép olyan erős, hogy kisebbségbe sodort részei önállóan is meg kell állják a sarat. Hogy Marosvásárhely hivatalosan Târgu-Mures, de történelmében, szociális összetételében, psychéjében és jövőjében éppen az ő most edződő fiatal akaratukból marad egy része annak a szép, nagy magyar városiaságnak, mellyel Nyugat mellé emelkedett ez a többi európai népnél csöppet sem ázsiaibb faj, egy rövid évszázad alatt.

Fogadkozásainknak csak akkor lesz értelme, — ha egytest maradunk, mint külváros a belvárossal, a magyar kulturális egységgel. Nem kellemes talán a külvárosban lakni, ugy-e, jobb a palotasoron büszkélkedni, mint takargatni a szegénység és a szellemi elma-

radottság rongyait. És sohasem számíthatni a központ elismerésére: csak túrni és dolgozni a végeken, örökös külvárosi magyarságban, a géniuszunk által nekünk juttatott kényszerlakásban. Ám a külváros közelében ott a mező, a tágas térség, széles-e-világ, hová hamubasült pogácsával a tarisznájában indul a meseszékely. Széles e világba innét kifelé lát a szétszórt magyarság s mint Izrael népe, hirdetheti a benne kifejezett világ-szint és részletmunkása lehet a föld közös férőhellyé való átalakításának. Kovásza lehet a kontinens közös kenyérének.

Azt mondjátok, hogy bajos ilyen céllal marosvásárhelyi magyarnak maradni? És nehéz lesz elbírní a külvárosi sorsot? Valaha kecskeméti diákkoromban megkérdeztem, csak úgy kötődésből, a házigazdám, Faragó bácsit, a becsületes tabáni tímármestert, hogy miért olyan furcsa Kecskemét külvárosainak a neve: „Rávagy”-nak hívják az egyiket, a másikat „Muszály”-nak.

Faragó uram nagy lokálpatrióta volt. Ravaszul húzta föl a szemöldökét:

— Ezt má' sokan kérdözték a gyüvevényök. Hát tudd mög, öcsém, hogy akinek tetszik a külvárosi gyepös hely, az olyan embör „rá vágý”, aki mög, szögény, ott születött, annak „muszály”.

Azóta hírből-hallásból (Gyergyóban úgy mondják: zillangóbul) „megszékelyült svábnak” bélyegzett engem néhai jó Benedek Elek. Ő marad a mai ifjúságnak, — mint nekem is, — a legszívesebben vallott eszménye. Neki ugyanis Erdély, Európa szépséges külvárosa „Rávagy” is volt, meg „Muszály” is.

A történelem kisebbségi sorsban nem annyira dicsekednivaló, mint inkább tanulság, szépítő, finom, fölnemtűnő ékszer, egy város-egyén öntudata, mely emlékeinek összességéből és jelen közérzetéből áll. — Adjuk hozzá a szívünk sugallatát, a gyűlölethez a szeretetet, a kollektív fogadáshoz sok erős egyén pozitívumát, úgyis megtanulhattuk már, hogy e világon többet jelent a sok „egy” a foghatatlan mindennél. A történelemnek

van e városban egy temetői fele, mely döntően bizonyítja ősi magyarságunkat, de jaj volna nekünk, ha életünk nem volna a múltnál erősebb bizonyágtétel! —

Mély lélekzetet veszünk, mint meztelen tornászok a fűvön és befelé biztatjuk magunkat, mint kaszasuhintáskor hajnalban a gazda: „Mindent jobbra próbálunk tenni, ha nem is éppen jóvá. Senki sem lehet közülünk optimista, de nemzeti s főként népi kötelességünk melioristának lenni. Nyomás alatti népnek ez a természetes ellennyomása. A gyűlölködő ifjúmunkást éppenúgy, mint a munkátgyűlölő vén krokodilust megfosztjuk jelentőségétől, még pedig izommal, ideggel, akarattal, több munkával, politika-mentességgel. Egy következő nemzedék egészségével. Gyöngédséggel hozzuk zavarba a gyűlölködőket. mint a beteget, ám a rabtartó kezekből kicsavarjuk a korbácsot. Jókora cók-mókot örököltünk világháborús apáinktól, de csak a hasznavehetőt fogadjuk el, a többi lim-lomot tűzre vetjük. A nemzeti romokból csak a kisebbségi soron lakhatókat restaurálhatjuk. Elfordulunk a formakeresztyénségtől Krisztushoz, és Marxtól egyenest a munkához. A háború elleni háborúnk a munkairamunk lesz, mely eltapossa a regényes álmódzókat és a jelszavas himpelléretet. S ha apró latrok elveszik a munkalehetőségünket, új munkát találunk föl, mint a székely ezermesterek.

Elvégre ebben a városban találta föl Bodor Péter, a kispolgárzseni a zenélő kútját! S mennyi föltalálivalónk van most, elsősorban önmagunk háztáján az „önsegély”, melyet a szászok „Selbsthüfe”-jén kívül szegénységünk magánya is sürget. Nyolcszáz éve, hogy ökröt sütnek itt és lacikonyhákön Vásárhellyé szoktaták ezt a természetes nóptaiálkozóhelyet, azonban a Maros még mindig hajózhatatlan! Székelymentést szavaltak s közben Kocsárdon, Tövisen a mezőre építettek emeletes palota-pályaudvarokat, míg a székelyföldön vicinálisok idétlenkednek a „Fliegende Blätter”-bol ittelejtve. Autót, repülőt, rádiót izzadtak elő a nyugati népek s nálunk az anyaföld ingyenereje, a gáz, sokáig

használatlan sercegett apró panamisták pecsenyesütő tüzénél . . . Nem vagyunk óriások gyermekei, tudjuk, de nem is fitymáljuk apáink szenvedését, munkáját, mert értünk is volt az; de semmi tiszteletet sem érzünk az ősök betegsége iránt, csak azért, mert hagyomány. Ez a város olyanná lesz, — bármennyire nem a mi fajtánk vezet is — amilyenné mi gyúrjuk át, szociálisabb emberek otthonává, melyben magyarnak lenni annyit fog jelenteni, hogy: verseny álló.

Csak e maradéktalan öröme törekedjete, Marosvásárhely fiatalsága! A tíz körmötökkel, véretek piros lobogásával és agyatok fehér izzásával. Napjainkban sokfelé húznak benneteket, prédikáló dühben szenved a tettekben fáradt világ s mi az a jó, amit meghallgassatok? Tudom, hogy nyitva a fületek, friss az értelmi kíváncsiságotok. Láttam ifjú nemzeti soraitokat, melyek meginogtak, mert elhitték, hogy meghalt a demokrácia. S csak az első súlyos csalódásokra, mikor észrevettétek, hogy a nemzeti öncélúság mindenütt más népek kenyeré után sandít, akkor gondoltatok az önvédelemre, melyet falu-demográfiákkal kezdtetek s egymásnak biztatásával, hogy a másik menjen falura. Láttam, hogy tudjátok már, mit kell tennetek, ha nem is tudjátok még megtenni. És veletek együtt hallgattam meg, ami az egész kontinensen végig zúgott a lelkeken.

Marosvásárhely, 1935.

Kilátás a Vártemplom toronyablakából

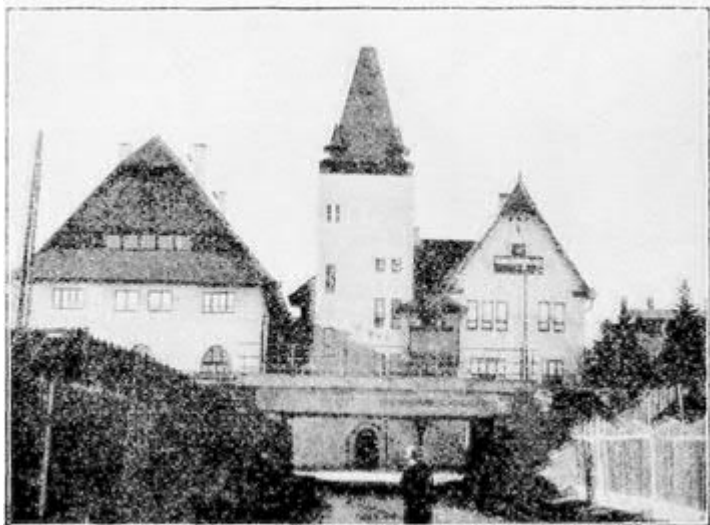

Fötéri részlet

Marosvásárhely

Székely Iparmúzeum

Gázművek (Kós Károly terve)

Marosvásárhely

B R A S S Ó

SZEMLÉR FERENC

1. HOGY SZÜLETIK EGY VÁROS.

Csupa emlék ez a föld. —

A Csigahegyen vagy a Forráshegy alatt kőkorszakbeli emlékeket vet fel ma is a kutatók ásója. A határőrző székelyek, akik a déli gyepű kapuit vigyázták, mégsem találtak örömet ebben a tájban. A Barcaság lapos mezőin se házak, se kerítések nem mutatták emberi kéz nyomát. A Brasovia-vár unatkozó őrsége legfennebb csak a tömösi szoros felől idehangzó lármára figyelt fel néha-néha, vízimadarak zaja, gólyák kelepélése hangzott nyári lagymatag éjszakákon és ősszel békák brekegték hosszú és unalmas éneküket. Egyéb-ként csend volt a tájon. A szláv és bolgár vándorok, akik megpihentek a dombok alján, csakhamar más lágyabb és kedvezőbb vidékre siettek. —

Szinte örömmel vették a székelyek II. Endre parancsát, mely megszüntette a gyepűt és őrzőit az ország belsejébe rendelte. Helyettük páncélos lovagok, nehézléptű kézművesek, komor és nagyszakállú férfiak telepedtek meg a Barcaságon. A német lovagrend 1211-ben vonult be ide, hogy a király parancsára műveltséget és polgáriasságot hozzon a puszta déli gyepű helyére.

A lovagok és a kereskedők éles szeme mindjárt felfedezte a Cenk lábánál elterülő térséget és mintegy a messze kiterjedő puszta koronájával várost alapítottak a hegyek közé törekvő völgy mélyén. Egy utcásor volt Brassó még csak, a két oldalt sorakozó faházak szégyenlősen és eseten bújtak meg a zöld erdő alatt. A házak körül alacsony földsánc és gyenge deszkapalánk húzódott. Pár év alatt egy második és egy harmadik utca nőtt az első mellé s a házakból a munka

erőteljes zaja hangzott ki. Tizennégy év múlva a német lovagrend büszkén mutatott az elvégzett munkára és úgy érezte, hogy az eddig kapott kiváltságok nem elegendők. Önállóságot akart, külön államot, amely csak a pápától függjön. De II. Endre hadseregével végigsepert a Barcaság már itt-ott kalászos mezején s a megtört és megtizedelt lovagrend elhagyta azt az országot, melyet álmaiban sajátjának akart.

A kézművesek, a földművelők, a kereskedők azonban ittmaradtak. A város nagyobbodott és már nem csupán a templom fala épült kőből. Ugy látszott, mintha II. Endre céljai teljesedésbe mennének, mikor 1421-ben Amurat szultán Brassót felégette. Az egykori Brasovia vár menedéket nyújtott a polgárság egy részének, de a tanácsurakat, akik a Forráshegy várába menekültek, fogságba ejtette a győzelmes hadsereg. Tíz évvel később a török hiába ostromolta már Brassó kőfalait, melyet azóta egyetlen hadsereg sem tudott bevenni.

A brassói kereskedők és iparosok nyugodtan, erejük tudatában munkálkodhattak. Most tűnt csak ki, hogy az ősök milyen jól választottak. Brassó, amely a Barcaság legdélibb pontján, a szorosok közelében feküdt, szinte önmagától vált összekötővé kelet és nyugat között. A Kárpátokon túl elterülő tartományok ideküldték termékeiket és Flandria, Szilézia, a Rajna melléke Brassón keresztül juttatta keletre áruit. A város csakhamar több volt, mint a Barcaság többi települései. Már 1385-ben hozzálátott a hatalmas község a Fekete Templom építéséhez és messze vidékről vándoroltak munkások, kézművesek, építőmesterek, hogy Brassó díszét befejezzék. 1392-ben bolgár menekültek jelentek meg a városban s az épülő templom állványai csakhamar idegen beszédűl visszhangzottak. Javarészüket a tanács a város falain kívül, fent a hegyek között telepítette le. A templom építése egy évszázadig tartott. Ez alatt a kereskedő és iparos város magábaszívta a környék minden energiáját s egyben jólétet, békét és hatalmat sugárzott maga köré.

1533-ban tért vissza Németországból Johannes Honterus, ki könyveiben a megújított vallás tanait is magával hozta. De magával hozott egy különös, eddig nem látott eszközt is, melyet száz évvel azelőtt a mainzi patrícus, Gutenberg talált fel. Ezzel kezdődik tulajdonképpen Brassó messze évszázadokra kiterjedő szellemi élete és ezzel a nyomdával kezdődött az erdélyi szász reformáció is. Honterus alapítja Erdély első humanista iskoláját, melynek könyvtára a maga idejében a legnagyobb volt Erdélyben. Martinuzzi György úgy látszik veszélyesnek találta a brassói pap reformaton működését, mert felhívta Honterust, hogy védelmére magyarázó iratot terjesszen eléje. Honterus saját nyomdáján megszületett az erdélyi szászok hitetvalló könyve, „amely azonban a királynak és Fráter György kincstárnoknak igen ellenére vala”. De ettől a naptól kezdve 144 éven keresztül nem tűrte a katolikus vallást Honterus városa.

A szászok nem sokat törődtek Martinuzzival és Zápolyával, de még a törökkel sem és a Zsigmond király segítségével felépített falaikban bízva, nyugodtan folytatták napi foglalatosságait. A hatalmaskodó Báthory Gábor fejedelem azonban úgy találta, hogy a szászok kevés tisztelettel viseltetnek iránta s ellenük fordult hadseregével. Ám Brassót bevenni nem bírta és Weiss Mihály, a hatalmas főbíró, erejének tudatában mosolyogta le a vár alatt táborozó erdélyi sereget; a földvári csatát ugyan elvesztették a szászok, de jogaik és kiváltságaik érvényben maradtak továbbra is.

1658-ban tatárok törtek be a Barcaság termékeny völgyébe. A Brassó falairól vigyázó polgárok lángban álló falvakat, égre meredő füstoszlopokat láttak az éjszakában. A Barcaság elpusztult, de a város megmaradt. A kézművesek tovább dolgoztak, a kereskedők tovább küldték páncélos vitézektől kísért karavánjaikat kelet felé és a brassói szász polgár nyugodtan hajtotta álomra fejét, mert karavánjait megőrizték a vitézek és vagonát megőrizte a város.

A sors furcsasága, hogy mindazt a bajt és nyugta-

lanságot, amely ellen a brassói szászoknak a törökök, tatárok és Báthory Gáborral szemben sikerült megvédeni magukat, a Habsburgok esőstől hozták a városra. A szász krónikák csak fájdalommal vegyes megvetéssel emlékeznek meg az 1688-ban bekövetkezett császári uralomról, mely legnagyobbra értékelt javuktól, a függetlenségtől fosztotta meg őket. És mintha a természet, amely eddig oly kegyesen pártfogolta volna a várost, szintén elfordította volna arcát, 1689 április 21-én a tanácsház őrei riadtan verték félre a harangot. Valahol tűz támadt s a vész megállíthatatlanul terjedt tovább. Egymásután lobbantak lángra a házak s a nép és a tanácsurak tehetetlenül állottak vagyonuk megsemmisítőjével szemben. Elpusztult a Honterus alapította hatalmas könyvtár, tüzet fogott a templom tetőzete, a bezuhanó gerendák áttörték a boltozatot s a templom falát borító aranylemezeket leolvasztotta a hőség. Ettől a naptól fogva nevezik Fekete Templomnak.

A város csakhamar felépült, de mint a lábbadozó beteg, alig tudott újból erőre kapni. A kuruckor bizonytalansága közepette az óvatos és számító kereskedők nem merték javaikat a kóbor csapatok támadásainak kitenni s az egykor virágzó Brassó a lassú, de biztos hanyatlás jeleit mutatja. A Barcaságon felégetett falvak, kipusztult gazdaságok maradtak csupán s a pár óv múlva kitörő rettenetes pestisjárvány szinte az egész lakosságot kipusztította.

A krónikák mindezideig csupán a szászokról beszélnek, de itt és ott elszórva a Barcaságon apró magyar és román telepek keletkeznek. Brassó városán kívül, nem messze a városfalaktól, már az első években magyar lakosság telepszik meg. Ott, ahol ma gyárok füstölnek az ég felé és Brassó leghatalmasabb ipartelepei sötétítik el a láthatárt, akkor magyar földművesek bámultak áhítózó szemmel a vastag falakra, melyek megett a gazdag szász polgárság vigyázta vagyonát. Bent a városban azonban a kereskedelem lassan idegen bevándoroltak kezébe került. Görögök, örmények alakitanak külön kereskedelmi társaságokat, melyek a

román fejedelemségekkel, Konstantinápolyal, sőt Ázsiával lépnek összeköttetésbe. E gazdag kereskedők iskolákat, templomokat emelnek s a város lassan-lassan elveszíti zárt és változhatatlan német jellegét. Most már kiömlik a vastag falakon túlra is, éjszakára nem zárják be a hatalmas kapukat és az eddig a városfalakon kívül lakó földművelő nép egyszerre azon veszi észre magát, hogy ő is a város lakójává vált.

Brassó története tulajdonképpen mindig iparosoknak és kereskedőknek története volt. Kereskedelem és ipar tette nagyvárosná és tőlük függött egész élete. A vasúti vonal megnyitásával megváltozott az eddigi békés és szinte zavartalan fejlődés menete. A fuvarosok, akik tíz-tizenkét-lovas szekerekkel utaztak Bécsig vagy ellenkező irányban Konstantinápolyig és szállították a brassói kereskedő áruját, most hirtelen kereset nélkül maradtak. Az új ipartörvény feloszlatta a régi és hatalmas céheket s a szabad verseny friss, de viharos árama éltetve és rombolva söpört végig Brassó iparoságán. A szent és sérthetetlen szabályok szerint dolgozó iparosok elvesztették maguk alól a talajt és úgy látszott, mintha Brassó többé már nem találná meg magában azt az erőt, amely a környék uralkodó városává tette. A szász iparosok helyébe azonban csakhamar mások jöttek és a magyarság, amelyet eddig a szász városatyák óvatosan a falakon kívül tartottak, hirtelen tért és életet nyert.

Alig helyezkedett el Brassó az idők új követelményei között, más és még súlyosabb csapás tört rá. A Magyarország és Románia között eddig zavartalan kereskedelmi kapcsolatok egyszerre felbomlottak a ki-robbant vámháborúk miatt. Brassó, melyet az évszázados összeköttetések szinte elválaszthatatlanul a Kárpátokon túli tartományokkal kapcsoltak össze, egyszerre elvesztette piacait. A görög, örmény és román kereskedők, mint a süllyedő hajót, hagyták oda a várost s a kongó piacokon, üres kereskedésekben, megállott gépek mellett, kétségbeesett polgárok tárgyalták a vámháború eshetőségeit. Ezekben az években Brassó

többet veszett, mint a tatárdúláskor. Akkor a keményfallal körülvett város, mint sziget állott meg a rácsapó hullámok között, de most falait lassan lehordta az idő s a szigetet magába ölelte a tenger.

Az újból feléledő kereskedelem később Brassónak visszaadta régi fényét, de most már nem csupán az őslakosság vette ki részét a vagyongyűjtés izgalmaiból és örömeiből. Románok és magyarok versenyeztek az életért és a vagyonért, de ha őszinték akarunk lenni, akkor el kell ismernünk, hogy egy pillanatig sem voltak komoly versenytársak, a túlsúly a számbelileg egyre kevesbedő szászoké maradt.

Az új uralom ezt az arányt nem változtatta meg. Azóta Brassó élénkebb lett, nagyobb lett, talán még gazdagabb is lett, de az arca ugyanaz maradt. Van benne valami, ami idegen ennek a komor és szinte középkoriasan ható városnak igazi lelkétől, de ez az időben rejlik, amit nem lehet megállítani vagy megváltoztatni.

Ami él és változtathatatlan, az Brassó mögött égnék meredő Cenk, az erdők zöld vagy réz lombja, amely hétszáz évvel ezelőtt éppen úgy suhogott a távoli szélben, mint ma.

2. TEMPLOM A HOLDFÉNYBEN.

Brassó felett ugyanaz a tavaszi hold is, mely hűvösen és hidegen önti el fényével a bástyák itt-ott még ép tömbjét. Este 10—11 óra felé elcsitul a zaj, Brassó polgárai jól megérdemelt pihenőjükre térnek. Olyan csendes, olyan alvó az egész város, mintha a régen lemorzsolódott óriási kapuk zárját ma is páncélos vitézek őriznék, a tanácsház tornyában lassú, de biztos léptekkel járna fel és alá az ór és homlokához tartott kézzel figyelné, nem lobban-e fel valahol az éjszakában a rettenetes vörös láng. Az alvó házak felett hatalmasan és lenyűgözően mered az ég felé a Fekete Templom ropant teste. A holdfény végigömlik rajta és nyugtalan,

sápadt ezüstjével eltünteteti tompuló komorságát, kijavítja a kopott köveket és áttetszővé, szinte légiessé teszi a késői gótikának e kissé nehézkes alkotását.

Az építő ősök komor, meggondolt egyéniségükből átadtak valamit ennek a templomnak is. Sötét, erős tömege úgy áll a házak között, mint egy délnek fordult hullámtörő. Hiányzik belőle Nyugat gótikus templomainak könnyűsége és égfelé törése. A holdfény mintha felemelné, lebegővé tenné, de nappal érezzük a súlyt, amely a földhöz köti.

Körülötte eltörpülnek a házak s a Barcaság felől Brassó felé közelítő már messziről megpillantja, mintegy a hegyek zöld keretébe foglalva, a legyőzhetetlenül kiemelkedő erkölcsi törvényt. Az okos építőmesterek úgy tervezték ki az építés helyét, hogy bárhonnan közelítünk feléje, a templom mindig a szemhatár középpontjában áll. Szinte magába szívja, egyetlen hatalmas képpé testesíti ezt a várost, melynek zűr-zavaros ház-sorai között a békét és állandóságot képviseli. Egyetlen tornya van csak. A másikat már nem tudták felépíteni, mert az évszázadig tartó munka folyamán elfogyott a pénz. Mint az egyik szárnyát elvesztett madár, így fél-szegezen is kész kiszállani a köréje csoportosuló házak közül és ezzel az egyetlen toronnyal is hirdeti a középkori szellem küzdelmét a föld felé húzó anyaggal.

A templom az első tatárdúláskor valószínűleg cisztercita szerzetesek építette, elpusztult templom helyén áll. A régi hajlék román stílusban épült és mintha a Fekete Templom is hordozna magában román stílus-elemeket, ami bizonyos mértékben megkülönbözteti a nyugati gótika alkotásaitól. A messzi délre eljutott építőmester nem érezte már azt a folytonos, megszakítatlan szellemi közösséget, amely képessé tette volna a gótikus építőművészet követelményeinek tiszta megőrzésére. Kelet és Nyugat ütköző pontján kénytelen volt saját elképzeléseiből, vágyaiból és törekvéseiből meríteni és habár az alapot, a szellemet, a lényegét nem befolyásolhatta, külsőségekben és apró elrejtett vonásokban mégis eltért példányképeitől.

A Fekete Templom úgynevezett csarnoktemplom és nagyságával egyedülálló egész Románia területén. Külsőjét az idő kissé megviselte, de a támasztó oszlopok tetején elhelyezett szobrok még itt-ott felismerhetők. Mária és Jézus, a keblét kitáró Megváltó, Szent Miklós, Erdély védőszentje és a templom építője, ki a templom kicsinyített mását tartja kezében, még egészen jól ki-vehetők. A templomépítő nevét nem ismerjük. Valószínűleg többen voltak, hiszen az építés kezdetétől eltelt száz év alatt az elhalt mesterek helyébe újak jöttek. Az, kinek emlékét a szobor őrzi, talán a híres Conradus Lapicida, aki a XV. század közepétáján Brassóban élt és várépítéseivel is nevet szerzett magának. Az északi oldalon ülő és térdeplő alakok díszítik a támaszlopokat. Közöttük egy esőmosta csonka szobor a templom tetőperemén áthajló fiatal legényt ábrázol, aki mérőónjával a fal egyenességet vizsgálja. A monda szerint a fiatal és becsvágyó mester bátran vállalkozott arra, hogy a veszélyes helyen megállapítsa a végzett munka pontosságát és mikor diadallal közölte lent várakozó társaival az eredményt, egyensúlyt veszelve bukott a mélybe. Mások szerint a fiatal mesterjelölt féltékeny szemmel nézte az öreg mester próbálkozásait, aki az ő munkájának dicsőségét is saját magának akarta megtartani és egy óvatlan pillanatban a mestert a mélybe taszította.

A templomnak több bejárata van. Az egykori, talán keleties jellegű díszítéseket elmosta az idő és elpusztította a tűzvész. A keleti kapu bejárata felett nemrégiben tettek szabaddá egy kopott, de mégis pompázóan élő freskót, mely a gyermek Jézust karján tartó Máriát ábrázolja, lebegőszárnyú angyalok között. Két oldalán Szent Katalin és Szent Borbála és a kép balsarkában Hollós Mátyás és Aragóniai Beatrix címere.

A templom belsejében mintha évszázadok hűvösége csapna meg. Az ólomkeretes, felfelé nyilaló ablakokon fehér, de mégis tompított fény sugárzik s a puritánul dísztelen falak nem nyugtatják meg a szemet. A termésköből készült oszlopokon súlyosan nyugszik a hatvan méter magas boltozat. Az oszlopok eredeti

felületét valami barbáruul javító kéz ostoba vakolat-köntössel látta el s a kövek négyszögeit fehér mészvonalal húzta körül. Itt-ott, rejtettebb helyeken előtűnik a templom valódi teste, amelynek semmi szüksége sincs e takaró álarcra. Az álarc csak elfödi azt, ami benne ó'si és megdönthetetlenül valóság.

Az oszlopok koronája barokkos díszekkel terhes, ezeket már a tűzvész után helyezték rájuk. De mindez nem zavarja az óriási csarnok hatását, amely a fősvényen beszűrődő fény ellenére is roppant és lenyűgöző. A végtelenbe terjedő lélek igyekezett itt magát a végtelenség félelme elől határok közé kényszeríteni, de korlátait is nagyra és hatalmasra szabta, hogy földhöz-kötöttségében is érezze a föld felett lebegő szellem elkívánczó érzését. A szószékkel szemben levő oszlopon a város címere és felette az aranygyűrűt szájában tartó holló. Hunyadi János volt akkoriban Erdély kormányzója és Brassót úgylátszik sokra értékelte a török ellen folytatott harcaiban. Ő adta a városatyáknak azt a tanácsot, hogy a már omladozó cenki várat tüntessék el a hegy ormáról, mert egy ellenséges támadás esetén csak veszélyes volna Brassóra. A város hálából legszebb épületének főoszlopán őrizte meg a törökverő hős emlékét s a holló úgy tartja csőrében a gyűrűt ma is, mint ötszáz évvel ezelőtt.

A templom közepén hatalmas, vasból készült keresztelőmedence áll, amelyen régi gótikus számjegyekkel 1472 olvasható. A hajóban végig támlátlan padok, itt ültek sűrűn és kényelmetlenül a szász polgárasszonyok, míg férjeik az oldalhajóban felállított és már többnyire elkorhadt céh-üléseken foglaltak helyet. A céhek padjai ma is viselik az egykori felírásokat s a céhek jelvényeit. E padokat is már a nagy tűzvész után helyezték ide, mint ahogy a templom berendezésének minden fából való darabját újonnan kellett a hetven év múlva más tetővel ellátott templom számára elkészíteni. A mostani oltár is új szerzemény, 1866-ban készült csupán, a másik, melyet a tűzben elpusztult régi oltár helyébe állítottak, ma a sekrestyében van. A sekres-

tyében őrzik a Fekete Templom pompás templomi kincseit is, az arany és ezüst kelyheken lágy bensőséggel csillan meg ma is a fény, mint mikor még a híres brassói ötvösök áhítatos keze formálta remekbe őket. A legrégibb kelyhek a XVII. század elején születtek. Közöttük van egy, miben sem különbözik a többitől, pedig ez a „gonosztevők kelyhe”, amelyből a halálraítéltek vették magukhoz az utolsó úrvacsorát. Ünnepeken előh hozzák a sekrestyéből a Fekete Templom igazi kincseit is, a száznál több keleti szőnyeget, melyek között a török szőnyegművészet mintáinak minden remekét megtalálhatjuk. A szőnyegetek lovagok és kereskedők hálás keze ajándékozta a templomnak azért a segedelemért, amelyben az Úr részesítette őket messzi karavánútjaikon.

E hideg és számító iparosnép valami legyőzhetetlen bizalommal fordult hűvös és józan Istene felé. Napjait munkával és komoly kereskedelemmel töltötte ki, de vasárnap felöltötte az ezüstkapsos kék templomi köpenyt s a visszhangos csarnokban teleszájjal zengte dicsérő zsoltárait. Ha tanácsúr volt, vagy pap, vagy városbíró, a templom falába állították sírkövét. Az északi falon ügyetlen domborművek ábrázolják az ott pihenőket, akik ősi viseletekben, elmúlt hatalmuk jelvényeivel közömbösen tekintenek a látogatóra.

A templom maga félig templom, félig emlékmű. Vasárnap és az istentiszteletek alatt a régi szász ősök jóval kevésbé hívő unokái foglalják el a kényelmetlen padsorokat, de közönbös hétköznapokon kíváncsi látogatókat ereszt be az egyházi „az arany kapun” s fejenként öt lejért bárki megtekintheti a templomot és a kincseket. A visszhangos hajóban az egyházi három nyelven magyaráz és megtudhatjuk tőle, hogy a harang száznégyszáz mázsa, az orgonának négyezer sípja van, hogy az egész templom a műemlékek bizottságának ellenőrzése alatt áll, de nem tudhatjuk meg azt, hogy mi ennek a templomnak igazi lelke. Ezt csak az érezheti, aki valamikor a templomudvar virágzó hársfái alatt összeszoruló gyermekszívvél hallgatta a harang tompa,

mélységes óraütéseit és bár nem tudta, hogy hány sípja van az orgonának és micsoda súly az, ami feje felett függ, mégis nyugtalanul, félelemtől elszoruló torokkal gondolt a múltó idő változó hullámverésére.

3. BRASSÓI SÉTÁK.

Az egykori templomudvar ma kavicsos, csendes tér, ahová kocsik és szekerek csak ritkán hajtanak be. Komoly, viharvert épületek fogják körül a teret, mint ama régi várfal, amely az ismeretlen ciszterciek ismeretlen templomát őrizte a barbár csapatok ellen. Zárt és töretlen kör ez, szinte elkerített vár, minek falain belül a környék urai élnek zárkózott és titokzatos életüket és ahová idegen csak fő vesztes terhe alatt léphet.

Pár évvel ezelőtt még iskolák helyezkedtek el az épületekben s az egymást követő szász nemzedékek erőteljes zaja verte fel a templom visszhangos csendjét. Ma nincsenek már iskolák s a csendet nem zavarja semmi, legfeljebb egy-egy nyugtalan éjszakai vándor lépte, aki fülelve figyel körül, mintha egy nép szívedobogását akarná hallani. Mert ebben a zárt, nyugodt templomudvarban dobog ma is a szászság szíve. Ide gyűlnék össze a presbiterek, hogy az egyház és iskola ügyeiben határozzanak és itt, ezen a téren iktatják székébe ama reformátor Johannes Honterus örökösét, a brassói nagypapot.

Az épületekben ma szász egyházi és iskolai hivatalok vannak és közöttük, mint a múlt méltó letéteményese, a Barcasági Szász Múzeum. A lovagok és kereskedők úgy fejezték ki a városhoz való ragaszkodásukat, hogy kőfalat építettek köréje, az utódok úgy, hogy e kőfalnak s a kőfaltól körülövezett város emlékeit e múzeumba gyűjtik. Brassó és a Barcaság egész történetét ki lehet olvasni e csupa szeretettel egymás mellé helyezett tárgyakból. A céhek zászlói, a mesterek és legények nevét tartalmazó könyvek, a társládák bé-

késen pihennek az avult illatokat lehelő termekben és a komoly vagyonszerző szász polgároknak hírt adnak komoly és vagyonszerző őseikről. Tanácsurak és városbírák képe függ a falakon és itt őrzik a brassói városbíró híres háromélű pallosát, mellyel Brassó városa, a királytól nyert kiváltsága alapján, pallosjogát gyakorolta. Brassó város pénzt is veretett, a durva, nehézkes pénzdarabok most szekrényekbe rendezve fekszenek. Valamikor ez volt Brassó igazi fegyvere, de hogyha ez a fegyver nem segített, akkor a kereskedő magára öltötte a páncélt, a falakra állott és valódi fegyverrel védelmezte meg a másik fegyvert. A páncélos kereskedők elhaltak, de páncéljaikat naponta leporolja a múzeumi őr. Régi egyházi ruhák, pápi süvegek pihennek egymás mellett és ha kinézek az ablakon, önkéntelenül is összehasonlítom őket azzal a ruházattal, amit a múzeummal szemben álló Honterus-szobor visel. Az ércalak összeráncolt homlokkal tekint szembe velem, egyik kezében könyvet tart s a másikat mereven előre nyújtja, nem tudni, hová mutat, talán a jövőbe.

Pár lépésre a csendes templomudvartól már a ma nyugtalan élete zúg. A Főtér négyszögébe szorítva, zajos és tarka össze-visszaságban sietnek az emberek, de közöttük nyugodt és megingathatatlan toronyként emelkedik a tanácsház. Eleinte csak erős kőtorony volt, amely a város szélén elterülő piaci sokaság felett valószínűleg meg a tanácsurak rendet kívánó akaratát. Erkélyén a vásárbíró ült, ki vigyázva figyelt a lábánál zajló tömegre és csatlósaival szoktatta rendre az izgága vásári népet. Lassanként a torony körül épület emelkedett. A vastagfalú, apró ablakú toronyban már ötszáz évvel ezelőtt is éppen úgy ülésezett a városi tanács, mint ma. A torony is magasabb lett s egy segesvári „Stundenmacher” órát is készített rá. Az épület úgy áll a zajgó piac közepén, mint egy darab hatalmas és ma is élő múlt, erkélyének lágy félkörívein nyugalom és okos célszerűség honol. Súlyos testét valami komoly méltóság teszi kedvessé, a megbékélt és nyugodt érettség méltósága. Még az is tisztelettel néz rá, aki minden

meggyőződésével az új tárgyilagosságra esküszik. De még e méltóságos épület sem kerülhette el a rosszul újítkó kegyelet nélkül átalakító kezét, egy negyedszázaddal előbb a régi, kecses tetőzetet holmi szecessziós cserép-költeményvel cserélték ki és alig egy éve, hogy falait barbár meszelő kente világosságára.

Azonban érintetlenül maradt a város címere, habár kéekkel és arannyal kissé rikitóra festették is át. Felette az Isten szeme vetíti szét sugarait a rejtelmes háromszögből, a címerre vigyáz talán s a címerben Brassóra. A jelképes címer is talál hozzánk, levágott fatörzs, melyen királyi korona nyugszik. A címert bizonyára a város német és latin nevéhez készítették a humanista iskola tudós tanárai, talán éppen maga Honterus, akinek nevét annyiszor emlegetjük e könyv oldalain. De ezt csak a józan lelkek képzelik így, a kegyeletes rege mást mesél. Bájos és mélységesen szép rege ez, szinte hihetetlen, hogy Brassó talajából sarjadt volna ki. Ügy emlékszem, hogy összesen két mondat találtam e városban, az egyiket elmondtam már és most elmondom a másikat is, talán csak a magam mulattatására, mert a komoly brassói polgárok még e két regében sem hisznek. A koronát és a fatörzset a monda szerint az első települők találták a Brassót körülvevő rengetegben. Salamon királyé volt a korona, aki életét üldözői elől itt rejtette el. Koronáját, a világi hívságok jelképét, barlangja elé egy fatörzsre helyezte s a városalapítók csak így tudták meg, hogy királyi test nyugszik az elhagyott barlang mélyén. Talán csakugyan járt erre Salamon király, máskép a monda nem ragaszkodnék hozzá annyira, hogy még a város déli végén emelkedő sziklacsoporthoz is a Salamon-sziklák nevet adta. Gyermekkoromban én is láttam a domb tetején azt a hatalmas patkónyomot, melyet a király szakadékon átrepülő lova mélyen a sziklába vésve hagyott. Salamon király nevét ma a sziklacsoporthoz bejárata előtt álló korcsma őrzi, ahol kirándulók nagyokat isznak a dicső király emlékezetére és saját egészségükre. A monda talán nem igaz, de szép. Oly szép, mint a brassói tanács-

ház címere, mely a rege örökkön élő nyugalmaival tekint alá az elmúlásnak szánt valódi életre.

A Főtér, melynek négy oldalán egykor terményeik szerint helyezkedtek el a kereskedők, már sokat vesztett nyugodt régiségéből. A félköríves régi kapukat az üzletek modern vagy kevésbé modern homlokzata váltotta fel. A házak külseje még jórészt megmaradt, de itt is, ott is közéjük tolakszik egy-egy újstílusú, vagy ami még rosszabb: minden stílust nélkülöző úgynevezett palota, barokkos vagy bizánci banképületek, új, de máris régi bérházak, melyek az úrgazdagok csöpögő göggyével tekintenek a zsvivajgó piactérre.

Mert ez a valódi piactér. A folytonosan újító szellemet szinte megdöbbenti a helyhez rögződő szokások állandósága. Brassó alapítói itt jelölték ki a piac helyét és hétszáz éve minden vásárnapon változatlanul itt gyűl össze a környék háromnyelvű népe, hogy az egy napra felvert sátorüzletekből beszerezze azt, amit a közle-
tekben bizonyára olcsóbban kapna meg. Pedig Apollónia Hyrscher már négyszáz évvel ezelőtt utcányi háztömböt épített a brassói céhek számára, hogy különösen esős időben nyugodtan árulhassanak. Az ő nevét viseli az utca is, amely Brassó legősibb városrészébe vezet. Ma már csak három-négy utca ez és oly csendes, oly ódon, oly békés, hogy házaik között szinte kiszakadunk a mából. A magastetejű, kopott házakat különös domborművek díszítik, amelyeknek szegleteit régen gömbölyűre s néhol felismerhetetlenre faragta az idő. Sasok, galambok, bajuszos oroszlánfejek, képzeletbeli szörnyű alakok vigyorognak alá a szürke falakról s a rozszant kapuk rozsdásan csikorognak, ha látogató érkezik. A legódonabb ez utcák között mégis a Vár-utca. Szinte érintetlen hamvassággal őrzi a nyugalmat és a csak belső harcoktól terhes középkort. Az egy-két új ház szégyenlősen és alig észrevehetően húzódik meg az emelkedő utcában. Járművek alig közlekednek erre, az utca meredek szögben végződik s a mohó jelen szinte elfelejtkezett róla. A mindig tiszta kövezeten reggeltől-estig gyerekek játszanak s kiáltozásuk éles visszhangot

ver. Nyugodt játszótér ez s a házak, mint kerítésnek támaszkodó öregek, már a Cenknek vetik meghajlott hátukat.

Úgy tetszik, mintha a hegy itt egészen a város fölé hajlanék. Testének roppant tömege eltakarja az egész keleti látóhatárt, ez már itt szinte a világ vége. Csak az tudja megérteni ezt a hegyet, aki Brassóban él. A Cenk maga az állandóság, a nyugalom, maga a mozdulatlan természet. Mint védő fal mögött bújik meg itt a város és félénken ismeri el törpeségét. A Cenk pedig meztelen sziklahomlokát merészen feszíti szembe a szelekkel, amelyek messzi pusztákról fordulnak feléje. Téli éjszakákon a székelly mezőkről felinduló Nemere vadul szaggatja a hegyoldal kopár faóriásait. de a város nyugodtan pihen a zúgó hegy alatt, mint gyermek a védő anya-ölnben. Tavasszal a csillogó zöld levelek rengetegében turkál a lágykezű szél s a lombok susogása betölti az egész Vár-utcát. Rekkenő nyári napon is hűvös van itt s a nyitott ablaknál alvó, feketerigók csillogó füttyszavára ébred.

Egy utcával tovább a házak nem változnak még, de közöttük már teherautók és társzekerek zörömbölnék a Bolgárszeg felé. Az utca legkülső pontján valamikor elvégződött a város. A kapu nehéz tölgyfaszárnyai régen elrothadtak már, de a Katalin-kapu íve ma is tömören és mozdulatlanul áll, mint a hegységnek iramló utca végére helyezett nehezék. A város négy kapuja közül ez maradt meg egyedül. Homlokzatán latin felírás hirdeti a Habsburgok iránt érzett fogcsikorgató szeretetet. Mellette a cserepes tetejű apró bástyát befutotta a borostyán. A bástyához ragasztott kisdéd-óvó kertjében kékszemű és szőkehajú szász csöppségek játszadoznak.

A roppant fákkal szegélyezett sétány lágy emelkedővel visz a Cenk alá. Jobbkézfelől alacsony kőfal, mögötte a hősök temetője. Magyar, osztrák és német katonák fekszenek itt előírással rendben, a fejfákon nevek helyett nagyobbára csak számok. A régi harcosok csontjai a városon kívül nyugosznak, mélyen a televény

földben, ezek itt vannak bent, ma már a város szívében, amely minden évben egyszer, a hősök napján, értük is megdobban. Egészen a hegy alatt, már a fák takaró lombjai mögött csillan ki a takácsok bástyájának tompa köríve. A harcos idők elmúltával báltermet építettek belsejébe, majd később a város lomtár-féléje lett, amelyben a kevésbé értékesnek vélt emlékeket helyezték el. Itt fedezték fel pár évvel ezelőtt Johannes Honterus kézisajtóját, amelyet mint a ma is működő Göttynomda őst, kegyes kezek összeállítottak.

A Cenk-sétány mellett végig, apró vagy nagyobb megszakításokkal, húzódik az egykori várfal, melynek kövei és tornyai mindegyre kibukkannak a fák mögül. Az egykori várak ma már nyugalmas sétahely, ahol tavaszi estéken ábrándos szerelmespárok bolyonganak és senkitől sem zavartatják magukat.

A Cenk-sétányról letérve mint panoráma tárul elénk a város. Mindegyre új és új arcát mutatja meg, de a látkép középpontjában mégis a Fekete Templom marad. A sétány végéről messze kilátunk a Barcaságra kelet és észak felé. A pillantás akadálytalanul repül át a városon, jobbra és balra a kalásztól sárga vagy hótól fehér mező felett, de e két irány között akadályként domborul elő a Fellegvár. A Cenktől a Fellegvárig ma már a város terül el. Az egykori falakat a század elején nyomtalanul lehordták, helyettük semmitmondó középületeket emeltek. Ahol most iskolák, törvényszék és fogház van, valamikor puszta rét és mély tó terült el. A tavon boszorkányokat vetettek vízpróba alá, a Csigahegy dombján kietlenül meredt fel a kerék és az akasztófa, amely körül a hegy alatt lakó cigányok teljesítették a hóhéri tisztet. A kerék és az akasztófa eltűnt már, de a cigányok szaporább faja ma is a régi helyen él, rozoga viskóit a város hiába igyekszik megrendszabályozni. Az egykori hóhérok ivadékai ma muzsikuskok, és javasasszonyok.

A Fellegvár különösen tavasszal kellemes sétahely, a tetején körülfutó sétányról rendre egész Brassót be lehet tekinteni. Mögötte régi kőbánya húzódik meg,

amelyben gyermekkoromban komoly csatákat vívtunk. A hegy tetején még jó állapotban van a vár. Utoljára a szabadságharcban használták. Harcászati jelentőségét azóta sem veszítette el, mert ma katonai börtönnek használják. A Fellegvár dombja egyébként arról nevezetes, hogy az európai délkörök ötven évvel ezelőtti felmérésének emlékét őrzi. A latinszövegű emlékkövet lassan belepi a gyom.

A Fellegvárról egészen közeinek tetszik a Hosszúutca végén emelkedő Forráshegy, amelynek dombját szinte túlszárnyalja a bertalani templom nyugalmas tornya. A Brassót pár napra meglátogató idegenek ide már nem jutnak el. A napos és poros út visszariasztja a látogatót. Maguk a más városrészekben lakó brassóiak is csak néha-néha vetődnek erre a vidékre, mely mintha kívülesnék a megszokott határán, holott ez a templom Brassó legrégebb háza. Tulajdonképpen ezzel született a város, mert még mielőtt a mai belváros kezdetleges szállásait felváltotta volna a frank stílusban épült lakóház, a kegyes ősök lerakták a bertalani templom alapjait. Az első tatárdúláskor a templom már készen állott és előkelő román stílusú falai még látták a tömpeorrú harcosokat. Csodálatos, hogy minden ellenséges betörést sértetlenül élt keresztül, pedig a külső városrész nem egyszer elpusztult s a törökök alig pár lépésre tőle fogták el a forráshegyi várba húzódo tanácsurakat. Sem az emberi kéz, sem az idő nem rombolt rajta sokat. Finom körivei végtelen nyugalommal borulnak ajtók és ablakok fölé s a templom egyik oldalán két szembeesülő körív egy lehunyt szemű, szakállas férfi koponyáján pihen. Ez az arc talán ama híres szász Fulkuné, akinek II. Endre király az Oltón túli részeket örök birtokul ajándékozta. A templom belseje, mint minden protestáns templomé, díztelen, de a déli hajóban a falak a vastag mészréteg alatt is megőriztek egy-két gyermekdedbájú középkori falfestményt. Itt nem található meg a Fekete Templom gótikus rejtelmessége. A magasba, a végtelenbe úzó nyugtalan vágy még ismeretlen volt az építők előtt s a nyugodt félköríveket

nem törte csúcsba még sem az elkívánczó lélek, sem a halál borzalma.

A halál akkor sem volt távolabb az embertől, mint ma, de e templomhoz most fizikailag közelebb van. Túl a poros és gépkocsizajos országúton hosszú temető vonul el bizánci kőkeresztekkel a sánc felett. A Cenk alatt magyar és német katonák fekszenek. Itt románok, akik egy hosszú rajvonalban egyszerre lelték halálukat. Ők nem tudják már, hogy micsoda új küzdelmek folynak az élők világában s a három vérrrel öntözött föld egyformán termeli kalászeit a három népnek, amely e sírok mellett éli zajos és szükreszabott életét.

A Fellegvár alatt az új parkon túl már ismét a belváros kezdődik. Nem messzire a Kolostor-utca végétől, a katolikus templom tornya emelkedik ki kövéren görbülő toronyvonalaival a házak közül. Ez az egyetlen barokk emlékmű, amelyet Brassó őriz. Egyébként itt nyomtalanul suhantak el a barokkizlés évei, de Mária Terézia áhítatos keze mégis elérte Brassót. Mikor 140 évi hallgatás után ismét felzengtek Brassóban a szentmise igéi, a kényszerrel visszaadott szentjános-utcai templom kicsinek bizonyult. Másikat kellett építeni és Mária Terézia császárnő és királynő bő adománnyal segítette a brassói katolikusokat nagy templomuk felépítésében. A katolikusok akkor még németek voltak. Ma, nem tudni hogyan, nagyrészen magyar hívek látogatják a templomot és ők ábrándoznak el a tömjénfüstös boltózat alatt, az ablakon át beszűrődő színes fénysugárban s ők néznek áhítatos szemmel a falfestmények kövérkés angyalaira.

A templom mögött elterülő telken a katolikus fiúgimnázium áll, amelynek homlokzatát valami érthetetlen makacssággal elfordították a naptól. Az ablakok így a domb zöldelő oldalára s a domb alatt elfolyó zavaros patakra néznek, amely a külsőváros szennyét hurcolja magával, hogy aztán szétszórja valahol a Barcaságon. Ez a patak a Graft. Valamikor a város közepén folyt keresztül, később a kőből épített városfalak árkait táplálta vízzel. A falak még egészen épek. A patak partján

növekvő roppant agancsú fák már följük terjesztik lombjaikat. A legforróbb nyári napon is hűvös van az élő boltzat alatt, mi szinte egybeolvad a patakon átívelő bástyatoronnyal. Mint gyermekek, álmaink netovábbja volt a bástya belsejébe való bejutás, csodálatos kincseket sejtettünk a kopott falak mögött. Még ma is azt hiszem, hogy ha beléphetnék, megtalálnám a kincset, régen elvesztett gyermekkoromat. A csalódás már akkor sem tört meg, pedig a domb másik két bástyájába, a kövér és jóindulatú Fehér Bástyába s a csorba, mindig morcos Fekete Bástyába többször sikerült bejutnom, de ott kőnél, gyomnál és riadtan menekülő bogaraknál egyebet sohasem találtam.

A két bástya már a piac régi házaira tekint alá. A domb itt egészen előrelép s a város szorosán nekifeszíti derekát. A domboldalról jól lehet látni a görög Szentháromság-templom arányos tornyát. E templomot a brassói görög kereskedőtársulat építtette egyik tagjának gazdag hagyományából s a várfal mellé húzódó cseppnyi temető mohos és zöld sírkövei között ott áll Brâncoveanu herceg egyszerű sírköve is, akit feleségével együtt Brassóban temettek el. A Lópiac végén áll Brassó utolsó bástyája, ma városi levéltár. Itt vége a belvárosnak és kezdődik a Bolgárszeg. A Fekete Templom egykori napszamosait ide telepítette le a városi tanács s a bolgárok és macedóniai románok csakhamar szinte egészen új népfajt teremtettek. Amint a Hosszú-utca szász lakosai különböznek a belváros szász polgárságától, éppúgy különbözik a bolgárszegi román minden más romántól. Valamikor fuvarozással hatalmas vagyonokat gyűjtöttek. Ebből az időből maradt viseletük pompázatosága, a nők súlyos selyemkendői és gazdagon prémezett felöltői, a férfiak csillogó aranyhímzéssel kivarrt ingei. Ma már csak vasárnap láthatók az 1500-ban épült Szentmiklós-templom istentiszteletein és lassan, mint minden népviselet, eltűnnek a városi ruhák áradásában. Évenként egyszer azonban teljes csillogásukban jelennek meg ismét. Minden húsvét harmadik napján a bolgárszegi férfilakosság lovára kap

és hatalmas pisztolydurrogás közepette belovagol a városba, megkerüli a tanácsházat és ismét visszatér a Bolgárszegbe. Ez a „juni”. Állítólag a Bolgárszeg egykor meg akarta hódítani a belvárost s a győztes szász polgárság gúnyosan parancsolt rája, hogy minden évben köteles megismételni a balul sikerült próbálkozást, de lovasai csak az egykori városfal vonaláig jöhetnek el, onnét vissza kell fordulniok. Az aranyos-íngű lovasok azonban biztatólag súgták egymás fülébe a jóslatot, hogy csak egyszer kell a tanácsházat körüllovagolniuk és akkor övék lesz a város. 1919-ben aztán csakugyan körüllovagolták az ősi tanácsházat és azóta minden évben megteszik.

Az ünnepek elmúltával ismét visszatérnek zsindegyházzal fedett, alacsony faházaikba, melynek zég-zugos sora a Brassót délfelől bezáró hegyek lábára fut fel. Nem szépek, inkább elriasztók ezek a házak, de együttesen van bennük valami festői hatás. Az utcák, mint valami óriási polip tapogatói, mélyen benyúlnak az egyre szűkülő völgyekbe, felszaladnak a lágyabb hajlású gerincekre és elszánt erőlködéssel próbálják meghódítani a város számára a környező zöld rengeteget. A város itt már kertek és dombok között vész el, szinte észrevétlenül és hirtelen olvad át természeté. Tavasszal a kertek virágzó fáit eltakarják a rozzant házakat, a városi mérnökök talán csak tavasszal látják ezt a városrészt s ezért halasztják évről-évre a csatornázást és egyéb polgári szükségleteket.

Csak Bolgárszeg felett emelkedő dombokról látszik tulajdonképpen az egész város. Mint egy sokágú csillag nyújtja ki karjait a Cenk és a környező dombok nyílásaiba s a csillag középpontjában a belváros áll, ahonnét a fény szertesugárzik. A külső városrészek, a csillag ágai, már mintha önálló és némileg más életet élnének, mint a középpont, de mégis elválaszthatatlanok tőle. A középpont adja nekik a vért és a középponttól kapják valódi jellegüket is. Bármerre bolyongjunk Brassó területén, bármilyen eldugott külvárosi utcában, Brassó lelke mégis felfedezhető mindenütt. Egy kapuív

megalkotásában, vagy egy ottfeljtett régi utcai lámpa vasvázán, egy kézi vaskopogtatón, vagy egy hirtelen emelkedő cserepes tetőn, de mindenütt fellelhető az ősi szász város kikerülhetetlen hatása, amelyet Brassó sohasem fog levetközni.

Nem békés és nem megnyugtató ez a hatás, van benne valami komor és zavartkeltő hidegség, mintha a régi, tartózkodó és idegenekkel szemben szigorú szász polgár lelke kelt volna életre benne. Brassót talán szeretni nem is lehet. Inkább tisztelni kell, mint valami durva és ráncolt homlokú öreget, akit félünk néha, haragszunk rá, könnyelmű perceinkben azt is kívánjuk, hogy ne legyen, de akinek ridegtekintetű szemét és szigorúan felénk intő tenyerét lelkünkben mégis csak szeretni vagyunk kénytelenek.

Brassó olyan, mint maga az ég, ami följe hajol. Nincs benne semmi lágyság, semmi magával ragadó fényesség, néha hűvös és barátságtalan, tavasszal is bundába kényszerít, de aztán megfizethetetlen napokra kitarul egész pompájában s az emberek szívét eltölti valami ősi bizalom és reménység. Nem tudja, hogy miben reménykedik, önmagában-e, a természetben-e, vagy valami természet fölött élő hatalomban, de jól esik tudnia, hogy körülötte kemény és megingathatatlan városfalak állanak, amelyek bátran néztek szembe hétszáz év minden tomboló viharával.

4. HÁRMASBAN.

A város mai arcát sem tartkítja semmi kirívó vonás. Mintha a házak egyformasága bizonyos egyöntetű színezetet adna a lelkeknek is. Talán a múlt ez, amely ma is visszahat. Holott a város mostani lakosai nem igen törődnek a múlttal, nem is nagyon kívánják vissza, de a hely szellemét, a genius locit, legyőzni szinte lehetetlen. Brassó földje amúgy is emlékekkel terhes és a belőle kiáradó légkör egyaránt befolyásol embereket és állatokat. Sok minden megváltozhatott Brassóban az

évszázadok forgása alatt, de ez az egy: a világgal szemben való lelki állásfoglalás ugyanaz maradt. Brassó ma is a kereskedők és iparosok városa. Józan és tárgyilagos város, inkább hideg, mint barátságos. Egyik itt élő tehetséges szász író szerint az éghajlattól van ez. A hűvös szél, a Nemere gyakorta megborzongatja a brassóiak testét s e hűvösségből és zordságból a brassói ember lelke sokat átvett. De nem szabad elfelejteni, hogy a Nemere székely szél és mint a székelyekben, benne is van valami játékos, tréfáló kedv, valami könnyed megcsillanó mosolygás, amit Brassóban nem találunk. Az itteni lelkekben súlyos tömbként fekszik majd minden érzés. Oly komolyak, oly tárgyszeretők, hogy szinte ijesztő néha. Talán a levegő élesége teszi oly pontosan körülhatárolttá itt a tárgyakat. S a tárgyak éles körvonalait a brassói saját lelkébe is átvetíti. Az elfolyó, megfoghatatlan, vagy homályos dolgokhoz alig van köze. Nem érti és nem szereti az ilyesmit, szívesebben gondol olyanra, ami közvetlen, megfogható és pontosan felmérhető, amit nyugodtan értékelni lehet, mert biztosak vagyunk abban, hogy nem csalódunk. Apró szélhámosságokat Brassó hamar leleplez. Itt nem lehet a lét felületén lebegni és nem lehet színes, törékeny szárnyakkal a fényben röpködni. Ami máshol könnyed bohémság, az Brassóban már erkölcsi hiba, ha nem éppen a B. T. K.-ba ütköző cselekmény. Ha valami nem a talajba kapaszkodik, az már gyanús. Minden, ami biztos és amire számítani lehet, az az ősi és mozdulatlan talajon áll. Éppen úgy, mint egykor Brassó falai, amelyekről pompásan lehetett a Barcaság kék egére tekinteni, de ahol senkinek sem jutott eszébe, hogy e kék levegőben ringatózzék, bár csak gondolatban is.

Az irodalom és a művészet is gyanús egy kissé, legalább is nem komoly dolog. Az ember elszórakozik vele üres óráiban. Ha van: jó, ha nincs: nem nagyon hiányzik, de fel sem tételezhető, hogy életet, vagy világnézetet alapíthasson rája valaki. Az igazi ideál a síbajnok, a repülő, a nagyiparos. Aki verseket olvas, vagy

Isten ments verseket ír, az bizonyára hóbortos ember és vigyázni kell, ha valami üzletet akarunk vele csinálni. Mindazonáltal Brassóban is lehet valaki művész, de ehhez a művészetten kívül, más, komoly polgári foglalkozást is kell választania. Itt a Budapesten, Berlinben, Párizsban és New Yorkban szinte diadalmenettel ünnepezt művész ipariskolai tanár, a költő kereskedelmi hivatalnok és a regényíró szövetkezeti szakember. Esténként átadhatják magukat zavaros és mindenesetre gyanús álmódosásaiknak, de nappal szigorúan és pontosan takaró álarcot kell feltenniök, a munkás és komoly polgár álarcát, amelynek pillanatra sem szabad megmozdulnia, mert egy ilyen pillanatnyi megmozdulásnak kiszámíthatatlan következményei lehetnének.

Nagyjában mind a három nemzet ilyen. Csak be kell pillantani egy hétköznapi estebe hajló délutánján a Korona kávéház füledt termeibe, ahol nemzeti különbség nélkül megtalálhatók Brassó polgárai. Itt üzletről beszélnek, esetleg világpolitikáról és az adótörvényekről, de e kávéházban az íróknak nincs asztala és véletlenül sem lehet találni a képeslapok tömegében egyetlen irodalmi folyóiratot. Ez a kávéház a mai Brassó igazi képe, valami furcsa bábeli zűrzavar, amelynek részei széjjelfutnak, mint az elpergő higanyszemek, de együttesen mégis egységbe formak össze, amelynek központi vonzóereje a vagyon.

Mindnyájan egyformák vagyunk, azaz hogy mégsem teljesen. Engedményt kell tennünk éppen arrafelé, ahol a legtöbb hatalom és legtöbb vagyon gyűlt össze a hatalmat és vagyont komolyan vevő polgárok kezén. Különös dolog az, hogy a józan és tárgyilagos szászok oly igazi és mélyről fakadó érdeklődést tanúsítanak különösen a zene és a művészet iránt. „Ha két szász együtt van, mindjárt négy hangra énekel”, mondják a rosszindulatú lelkek. A kézzelfogható valóság azonban az, hogy Dohnányi és Bartók legnagyobb részben csak szászok előtt ragyogtatták tehetségüket és Nagy Imre, a neves székely festő, ha Brassóban kiállít, nem a magyaroknak adja el a képeit, hanem nekik. A Klingsor,

az erdélyi szászok folyóirata, a brassói nagyiparosok áldozatkészségéből jelenik meg és ezek a nagyiparosok a kitartó és sikeres pénzszerzés mellett még arra is ráérnek, hogy például az Erdélyben található keleti szőnyegekről írjanak tökéletes monográfiát és közben maguk is tudós szőnyegszakértökké váljanak. Az írókat és festőket is tisztelik úgy ahogy, legalább is büszkék arra, hogy Brassó szász kultúrközpont. Már a hagyomány is kötelezi őket erre, ama híres, ősi nyomda hagyománya. És a hagyományok tiszteletében a szászok mindig erősek voltak. Olyan erősek, hogy a többi nemzetek is elkaptak ebből valamit.

Ó, azért a brassóiak mégsem maradi szellemek. A divat változásait például igen élénk figyelemmel kísérik. Közel van hozzánk a főváros és minden, ami új, pillanatok alatt polgárjogot nyer itt is. Az irodalmi divatokat természetesen óvatos rosszalással figyelik, de ami a ruházatkódást illeti, nem lehet tartózkodással vádolni őket. És különösen érdemes megnézni az újonnan épülő városrészeket. Az építkezés módja mindig egy közösség, vagy egy osztály egységes szellemének kifejezője és ha most Brassó arcát a legújabb építészeti törekvések változtatják meg, akkor ez kétségtelenül arra mutat, hogy a gondolkozási mód mélységeiben is valami újuló és átalakító megmozdulás kezdődik. A célszerűség és tárgyilagosság Brassótól sohasem volt idegen s ha most az építészetben a kellő térkihasználás, a cico-mázatlanság és a levegő vált jelszóvá, akkor ez a jelszó szinte Brassó szellemi talajából fakadt. A Fellegvár északi részén, vagy az egykori városszél puszta mezején kinövő új házsorok a megújuló lélek bizonyítékai. A pesti Rózsadomb hasonló ehhez. Itt-ott még rozzant vityillók, kövezetlen és csatornázatlan szekérutak, de már a domboldal kiirtott fái helyén erkélyes, nagyablakú, élénk színűre festett villák emelkednek és adják meg a mai Brassónak azt a különös jelleget, ami az épen megőrzött múlt és a hatalmas jelen izgató vegyülékéből áll elő. Ebben mind a három nemzet egyforma. Egyébként is sok egyformaság van közöttük. Valamikor

két, egymásról alig tudó író mondta ki azt, hogy Brassó az a különös erdélyi sarok, ahol leginkább érezhető Svájc levegője. A brassói bennszülött szemszögéből tekintve például az ember háromnyelvű lénynek születik és csak helyenként, a természetnek bizonyos érthetetlen hanyagsága folytán találunk kétnyelvű vagy egynyelvű emberekre. Persze a természet nem hoz mindenkit tökéletesen a világra. Vannak megrögzött, konok SZELSZ koponyák, amelyekben hiányzik a nyelvek sokfélesége iránt való természetes érzék és vannak nehezen forgó magyar nyelvek, amelyeken eltöredezik a leglágyabb román szó és a legegyszerűbb német ige is. A szabály azonban az, hogy a brassói ember mind a három nyelvet egyformán beszélje, sőt néha kevésbé mérges időkben a városi tanács is tudja mind a három nyelvet. De ha az idők zordsága miatt egy-egy nyelvet el is felejtenek, azért még nem felejtik el azt, amit mindhárman egyenlő erővel szeretnek. A sportot például Brassóban sem lehet nyelvek szerint felosztani. Ha leesik a hó, a sízők sok szóbeszéd nélkül is megértik egymást s ha a hó elolvadt, a menedékházakat mindenféle nyelvű kirándulók töltik meg zavartalan barátságban. És ha egyszer Brassóról van szó, akkor az ócsárlók ellen mind a három nyelv egyformán kész a felelésre, persze ép olyan hevesen felelnek egymás között is, ha teszem az új'autóbuszüzem kezeléséről esik a beszéd. Általában azonban a brassói könnyen megbékül, szívesen tiszteli a másik véleményét és készséggel megünnepli azokat az ünnepeket is, amelyeket másnyelvű, vagy másvallású polgártársai vallanak magukénak. Kilencven éve, hogy a szászok minden tavasszal megünneplik ama sokat emlegetett Johannes Honterus emlékezetét. A szász iskolák és szász szervezetek ünnepi menetben vonulnak végig a városon s a napot egy nem messze eső zöld lombú völgy hűvös fái között töltik. Ezen a napon a szász gyárak megállanak, a szász kereskedők bezárnak és valami gyengéd együttérzéssel ugyanezen a napon a magyar és román kereskedők is bezárnak s az egész város ünnepel, mintha az ünnepeket nem kizárólag a

szászoké volna. Ez egy bizonyos lelki egyensúly, amelynek magyarázatát nehezen lehetne megtalálni, mert sok minden van, ami megerősíti és sok minden van, ami ellene mond. A város maga például mintha szintén egyensúlyban akarná tartani népeit. A három városrész szinte számtani arányossággal osztja meg a három nemzetet. A Bolgárszegben csaknem mind románok laknak, a Bolonyában kevés kivétellel magyarok és Óbrassó a maga falusias utcasoraival már külsőre is azt mutatja, hogy ez a városrész a szászoké. E városrészek a belvárosban futnak össze és itt a színek, a nyelvek, az arcok kavardóságában felvillan Brassó igazi jellegzetessége, a hármasság és az egységes hármasság. E megosztás persze csak nagy általánosságban igaz, mert Brassót mindennél erősebben együvé fogja és összekeveri az a hatalmas erő, amelyre minden felépül: a pénz. Ami ezen túl van, abban gyakorta különbözünk egymástól. A hatalom megosztása mindenesetre más. Az uralkodó nép kezében a politikai hatalom gyűl össze, a szászok kezében a pénz és a hagyományok hatalma, a magyarok kezében, nos a magyarok kezében talán semmiféle hatalom sincs. Esetleg annak hatalma csak, hogy Brassó népességének legnagyobb százalékát ők teszik. A számok hatalma persze sohasem az igazi hatalom. Demokrata korokban az elméletek embere talán bízhatott benne, de úgy látszik a demokrácia ma már nem divat. Marad tehát a hagyományok és az évszázadokon át szorgalmasan megvagyázott szellemi közösség hatalma és az új uralom céltudatos és minden területet meghódító törekvése, amellyel szemben erős legyen az, aki megállhat. Mint üllő és kalapács között áll most a magyarság. Miféle sors vár rá, az a jövő titka. A kemény szász üllő és a fúrge román kalapács két irányból ható ereje formálja, alakítja, befolyásolja és az anyag belső erejétől függ, hogy e hatások között milyen alakot vesz fel. A vágó persze az, hogy hajlékony és szívós maradjon, mert ha nem, törni fog. De ha hajlékony és szívós, akkor, ha más alakban is, de mégis megőrzi lényegét.

5. CSALÁDI ÜGYEK.

Az mindenesetre kétségtelen, hogy a sors kényszerítő hatása folytán a formálódásnak be kellett következnie. Már az új uralom első megmozdulása is átalakító befolyással volt. Hirtelen, mintegy varázsütésre elvesztette fejét, mint a cenki szobor, amelynek ma csak alapja van már meg. Egy háború viharai nyomtalanul elsöpörték azt, ami az alapon nyugodott és ami azt betetőzte. Az alapot is kikezdte itt-ott az idő, kövek hullottak le, tartóvasak lazultak meg, de csonkán és esőmosottan ma is ott áll és úgyahogy tartja magát. Kérdés, hogy mi tartja össze. A tehetetlenség ereje, vagy valami régebben nem is sejtett népi közérzés? De egyelőre még megvagyunk.

Bizonyos pártatlansággal igyekszem szavakba foglalni azt, ami most következik. Ezek már családi ügyek, egy nép belső dolgai, amiről beszélni azért nehéz, mert én is ehhez a néphez tartozom. Családi ügyekben pedig az ember könnyen elveszti a tárgyilagosságot. Vagy túlságosan engedékeny, ami veszélyes, vagy túlságosan szigorú, amit nem bocsátanak meg neki. Ám nem leszek olyan, mint az a neves szász író, aki az egész brassói magyarságból csupán a vasárnap délutáni sétatéren hancúrozó cselédnőket látta meg s a heti munka bilincseiből szabaduló vidámságukat fölényesen csak amolyan „egyértelmű örömmel” nevezte el. Pedig ez a vasárnap délutáni cselédkorzó nem is olyan utolsó látvány. A Székelyföld valamennyi viselete felcsillan itt a felvert poron átszűrődő fényben s a széles sorokban összefogózó cselédnők száján ízes székely szavak szállnak ki Brassó közömbös levegőjébe. Délután háromtól este hétig a hatvanezer lakosú város ideküldi mindazokat, akiktől a brassói szász gyermekek jól, vagy rosszul, de mégis megtanulnak magyarul. Persze cselédek csak és a vasárnapi díszbe öltözött polgár nem szívesen nézi a falu betörését. Szívesen más helyre is telepítené e vasárnapi vidám gyülekezetet. De itt is,

miként Brassóban mindenütt, a hely szelleme erősebb, mint a városi tanács akarata s a cselédkorzó nyugodtan virul tovább.

A gögös szász patrícius unokája, persze, hogy némi megvetéssel nézi ezt a valódi falusi képet, hiszen Brassó magyarjai évszázadokon át a város jobbágyai voltak. A ma teljesjogú bolonyai polgárok szintén, noha Bolonya ugyanolyan idős, mint Brassó. Neve is ezt mutatja (Bolona — szlávul: nyílt mező). A város története sohasem volt a magyarok története, itt mindig csak a szászok történetéről beszél a krónika s a jobbágyok történetét mindmáig senkisép írta meg. A jobbágyok a faltn kívül laktak és csak az volt a fontos, ami a falon belül történt. Az igazság végül is az, hogy a szász város becsületes és gondos földesúr volt. Jobbágyainak testét sohasem tartotta tulajdonának és régen beleegyezett abba, hogy a jobbágyság a munkát pénzzel válthassa meg. így adóztak a Brassótól pár kilométerre lévő hétfalusi csángók is Brassó városának és emellett jó gazdák, ügyes kereskedők és vagyonos emberek lettek. Hétfalu ma már szinte Brassóhoz tartozik, egy köhögő, öreg vicinális köti össze a falut a várossal. A hétfalu tulajdonképpen négy falu és háromfalu. A négyfalu most már teljesen egybeépült, csak éppen a község határt jelző táblák mutatják, hogy itt elvégződött Bácsfalu és kezdődik Türkös. Messziről csak a templomok tornya után lehet megkülönböztetni, hogy a falvak még ragaszkodnak önállóságukhoz és nem hajlandók várossá egyesülni, amelynek területe nagyobb volna, mint egész Brassó maga. A hót kilométer hosszú falun zötyögős, poros országút vezet keresztül, melyet a brassói autóbuszjáratok esős időben szinte alapjáig felszántanak. A magasnövésű, ravasztekintetű csángó csak vasárnap áll ki kőháza kapujába, hétköznap fuvara, vagy faüzletei után lát és a brassói szászok véleménye szerint üzleteiben sokkal kevésbé lovagias, mint a székely.

Üzleti tekintetben a szászok nem szokták hagyni magukat, a csángók még kevésbé, ennél fogva megle-

hetősen jó vagyoni viszonyok között élnek. Abban is hasonlítanak a szászokhoz, hogy evangélikusok. Azt azonban nem lehet tudni, hogy a szász reformáció, vagy a magyar hitújítás hatott-e rájuk.

A vasúti vonal lefektetése után a csángó fuvarosok hirtelen kenyér nélkül maradtak, de Brassóval való kapcsolatuk máig sem szűnt meg. Ők is bejönnek Brassóba munkát vállalni, noha a brassói munkások legnagyobb része másünnen idekerült magyar.

Brassó munkásnegyedei magyar szótól visszhangzanak. Nem szép negyedek ezek, alacsony házak, kezdetleges kapuk és kerítések találhatók itt csupán. Abból a garasonként összekuporgatott pénzből épültek, amit a gyárban, műhelyben, vagy üzletben dolgozó férfi és asszony saját szájától vont meg. Gyakorta nem is saját ez a ház, bérelt lakásban húzódik meg a házaspár, míg a gyerekek a nagyszülőknél maradnak Csíkban, Háromszéken vagy Udvarhelyszéken. Összefüggéstelen, zavaros tömeg ez, se a múlt melegsége, se a jövő vágyai nem kötik szorosabbra őket, csak éppen a nyelv az, ami elválaszthatatlan kapcsolatot teremt közöttük. Szegény és igénytelen népfesleg, mely idegen helyen talált munkát és életet. Így képzelem valahogy az amerikai magyarságot, azzal a különbséggel, hogy az itteniek megőriznek valami el nem csitítható vágyat arra, hogy egykor falujukba visszatérjenek. Sokan követik is ezt a vágyat, de mások, különösen ha házat építettek, végkép brassóiakká válnak anélkül, hogy éreznék, mit tesz brassóinak lenni. Nem vesznek részt a város valódi életében, kint laknak a kültelkeken, a vasútvonalakon túl keletkező új városrészekben. A papot vagy az iskolát nem ők keresik fel, a papnak és a tanítónak kell értük mennie és a legtöbbször sikertelenül, mert messze vannak tőlük, testileg is messze és néha lelkileg még messzebb. Aki közülük szorosabb összeköttetésbe kerül a várossal, az az iparosságba olvad. A székelyek örök barkácsoló ösztöne Brassóban pompás területre talált. Itt mindig szükség volt a kézművesekre s az üres helyeket a Székelyföld népfeslege csakhamar betöltötte.

Az iparos egy nemzedéken túl már brassóinak számítja magát, de a munkás csak Brassóban él. Talán ez is egyik oka annak, hogy a magyarság a város arculatára nem nyomott számarányának megfelelő jegyet. Mégis jelentős ez az idevándorlás, mert Brassó szinte egészen biztos életlehetőséget nyújt a tőle északra húzódó Székelyföldnek. Hiába kísérleteznek a szász gyárak azzal, hogy csupán szász munkáskezet foglalkoztassanak, a szászság lassan csökkenő száma már nem képes a nagyipar fejlődő szükségleteit kielégíteni s a Brassóban egymás után felnövő gyárak kénytelen-kelletlen azt a munkásnépet fogadják magukba, amelyik éppen kéznél van. És hogy ez nem csak múló jelenség, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy a környező szász falvak gazdasági cselédei szintén magyarok. Brassó egyes iparágai teljesen elmagyarosodtak, így például 122 magyar cipész mellett csak harmincnyoce a szász és román. És emellett magyarok Brassó cselédlányai, mint ahogy egykor magyarok voltak Brassó város jobbágyai is.

Mindez azonban csak zavaros tömeg, nincs ami összetartsa. Háború előtt a megye hivatalnokai voltak az irányító felsőbb réteg. Ezt a réteget azonban nyomtalanul elsöpörte a változás s a fej nélkül maradt magyarság ma néha saját tagjait sem ismeri fel. Az úgynevezett értelmiségi réteg, az a pár orvos és ügyvéd, a kevés számú kereskedelmi hivatalnok, elvész a város soknyelvű lakosságában. Inkább saját osztályának tagjaival keres összeköttetést, mert velük érez értelmi vagy hivatásbeli közösséget. A brassói magyarok sohasem éreztek egységes és ösztönös indítékokat sorsuk irányítására és ez megint csak a hely szelleme, mi ellen harcolni úgy látszik kilátástalan. A bizonyíték itt fekszik előttünk, ez maga Brassó, amelynek épületei sehol sem tükrözik a magyar alkotó erő kifejezését. A belváros határozottan német, a Bolgárszeg határozottan román, de magyar városrész nincs. Vannak helyette hatalmas és kétségbeejtően stílustalan épületek, melyeket a századforduló lapossága és élettelenége hozott létre. Valaki ezt nyilvánvaló megvetéssel, a ma-

gyarok tulipános építkezésének nevezte, de azt hiszem, tévedett. Bár tulipános lett volna ez az építészet, de sajnos csak virágtalan és gyökértelen volt. Annyira gyökértelen, hogy az illető hivatal még a terveket is készen kapta saját központjától és nem az épületet kellett a helyi viszonyokhoz alkalmazni, hanem a helyi viszonyokat a szent és sérthetetlen tervhez. Mint hogyha csak készakarattal igyekeztek volna azt igazolni, hogy a brassói magyar csak jövevény és csak ideig-óraig van itt, mint hogyha igazolni akarták volna azt a zavaros és széteső állapotot, amelyben Brassó magyarsága ma is található és amelynek ellenszerét még egyelőre senkinek sem sikerült megtalálnia.

6. EGYMÁS KÖZÖTT.

A más városból idekerült ember, aki a magyarokat, vagy pontosabban kifejezve: magát a magyarságot keresi, csak tétován baktat egyik helyről a másikra. Emberekkel beszélget, üzletek felírásait olvogatja és csakugyan talál is magyart, de olyant alig, amit magyarságnak lehetne nevezni. Jó ideig próbálkozik, kutat s a végén kétségbeesetten vallja be, hogy minden próbálkozása hiábavaló. A magyar tömegnek sem arca, sem alakja, sem biztosan kitapintható körvonala nincs. A ravasz brassói magyar mosolyogva nézi e kínlődást, talán még kacsint is egyet társára, de nem segít az idegennek. Rajta sem segített senki, az Isten jó s az idegennel majd csak történik valami, ő maga el van foglalva saját komoly ügyeivel, azt hallotta például, hogy a Vár-utcában jó és olcsó bort mérnek, esetleg az ipartestületbe siet, egyet vagy mást megtudni, avagy talán elgondolkozva vakarja a fejét, mert holnapután árverést tűzött ki ellene az adóhivatal. Estefele a tétova idegen zavart szívvvel nézi a Kapu-utca egyre sűrűbbé váló fényreklámjait, az idevaló magyar pedig szépen hazamegy,

bekapcsolja a rádiót, vagy szombat este, minden élvezetek csúcspontjaként moziba siet.

Mozi után néha esetleg „társasággal” korcsmába, kávéházba megy, kinek-kinek ízlése szerint, csendesen borozgat és a várható pénzügyi lehetőségekről beszélget. Ez a társaság azonban nem az a társaság, amit más városban érteni szoktak ezalatt. Itt nincsenek összetartozó klikkek és összefogó érdekek. Összeverődnek, szétszóródnak az emberek a véletlen nyomása alatt, talán még eszméket is cserélnek, de nem érzik szükségét annak, hogy eszméket cseréljenek. Itt senki sem kíváncsi az úgynevezett véleményekre. Az élet komoly dolgait már úgyis megformulázta magában mindenki s kevésbé valószínű, hogy ezeken a komoly dolgokon üres fecsegéssel változtatni lehetne. A józanság egyedüli ellenszere nálunk a bor és a sör. Aki pár órára meg akar szabadulni gondjaitól, az ezekhez folyamodik, nem pedig holmi fellengzős ábrándokhoz, amiket először meg sem lehet érteni, másodsor pedig feleslegesek. Ami fontos itt, az az élet valósága és kézzelfogható oldala. Miért jön Brassóba az ember? Feltétlenül azért, hogy pénzt keressen és ha már Brassóban született, akkor gyermekkorától kezdve azt a levegőt szívja be, ami egyenesen e pénz keresésére utal. Nem hiba ez, inkább erény, de olyan erény, mely sokkal jobban szétválaszt, mint összeköt, sokkal jobban eltávolít, mint összehoz. Aki pénzt keres, az magának keresi és a brassói magyarok nem nagyon bőkezűek, ha közcélokról van szó. Közcélok pedig nem is igen akadnak, mert közcélokhoz egységes gondolkozás és talán egységes irányítás is szükséges. Brassóban azonban valójában nincs, ami irányítson, mert amint mondtam, itt nincs fej, ami mások helyett gondolkozzék.

A test nem igen gondolkozik, inkább cselekszik és cselekedni azért tud még, mert meglehetősen erős. Brassó magyarságának teste kézművesekből és kiskiparosokból áll. Sok éve már, hogy a szász mesterek helyét lassan, de biztosan elfoglalja a magyar kézműves. A szászok vagyonosodása egyenlő erővel hatott életük

teljesebbé válására és számuk lassú, de kikerülhetetlen csökkenésére. Az ősi műhelyek egy nemzedékről a másikra megürültek, az egyetlen fiú már nem szívesen folytatta apja „durva” mesterségét s mikor az ősz mester őseihez költözött, a műhelyben egy Székelyföldről idekerült még harisnyás kézműves ütött tanyát. A céhek megszüntetése csak gyorsította ezt a folyamatot, a szabadverseny legyűrte a gyengébbet és felsegítette az igénytelent. Kilencven év alatt a brassói magyar kézművesek száma megháromszorozódott, velük együtt a román kisiparosság is nőtt számban, de a magyarokat utolérni nekik sem sikerült. Ez a kisiparosság alkotja a brassói magyarság tulajdonképpen vett magját és törzsét. Az ő akarata érvényesül mindabban, amit társadalmi megmozdulásnak tekinthetünk. Nem nagyszabású dolgok ezek, ilyenhez átfogó szellem és messzebbtekintő gondolat kellene, ez pedig hiányzik belőle, de abban a körben, melyet számára a sors kirendelt, meglepő erővel és meglepő szabatossággal cselekszik és feltétlenül demokratikus.

Brassó sohasem ismerte azt az osztályszellemet, amelyet más városok oly kirívó élességgel lehettek magukból. Itt talán sohasem voltak nagyságos urak, hanem mindig csak tekintetesk, akiknek osztálygőgje egyenlő volt a semmivel. Már amennyiben ez az osztálygőg felfelé irányult. A brassói kisiparos nem is képzel magánál nagyobb urat, ha kisebbet el is tud képzelni. Az úgynevezett úriember fogalom Brassónak mindig ismeretlen volt. Vannak persze egyes háborgó lelkek, akik a dolgoknak ilyen alakulásával nem bírnak megbarátkozni. De ezeket Brassó kiveti magából, vagy legalább is mosolyogva tér felettük napirendre, mint akik időszerűtlenül és nevetségesen kapkodnak az idő régóta elforgott kereke után.

Nem éppen bővérű és tág demokrácia ez. Van benne valami zárt és fásztó kicsinyesség, különösen azoknak fásztó, akik egy lépéssel túllátnak a mindennapi életre megszabott kereteken. De a brassói kézműves határozottan és biztosan mozog a megszabott

keretben. Iparát és üzletét becsületes biztonsággal vezeti, ebben sokat tanult szász polgártársaitól. Tőlük tanulta el talán azt a nyugodt és magabízó öntudatot is, amely a brassói magyart némileg megkülönbözteti más városok magyarjaitól és hogy a szászokra ismét visszatérjünk, tőlük tanulta el az egyesületek szeretetét is, amiről még később szólok egy pár szót. Persze azért nincs meg bennük a szászok acélosan összefogó ereje, de öntudatos gondolkozásukat elégszer bebizonyították azzal, hogy Románia egyetlen kisiparos képviselőjét minden választás alkalmával bejuttatják a parlamentbe. Ez a képviselő pedig véletlenül szintén magyar.

Társadalmi vágyaik nem igen terjednek túl egy vasárnapi fekete öltönyön és egy magas keménygalléron, amellyel büszkélkedve jelennek meg a vasárnapi istentiszteleten, leginkább a református templom karcsútoronyú, alig harmincéves épületében. De még a vallás sem adhat nekik teljes és zavartalan közösségi érzést, mert a brassói magyarságtól távol van a szászok vallási egysége. A mi iparosaink reformátusok, katolikusok, evangélikusok, unitáriusok és ez a megoszló vallási élet egyben megoszló társadalmi kereteket is teremt. Voltak kísérletek, hogy ezt a szétforgácsolódást áthidalják valahogy. Eleinte az egyházi vezetők rendeztek hetenként megújuló majálisokat és hetenként lezajló bálokat, amelyekken vallási különbség nélkül rendszerint ugyanaz a közönség vett részt, míg aztán egyszer a rendezők fejében megvillant az ötlet, az hogy a Honterus-ünnep mintájára „magyar nap”-ot rendezzenek. Egy-két évig sikerült is a dolog és talán ez vetette volna meg az alapját a brassói magyar társadalom fokozottabb közösségének. De nyugtalanabb idők jöttével a városi tanács úgy találta, hogy a falvak résztvevőivel tarkított zenés felvonulás megzavarja a brassói utcák vasárnapi forgalmát és ezért a magyar nap felvonulásai elmaradtak. Ami megmaradt belőle, az a zöldben lezajló majális. A zöldet pedig a brassói polgár egymagában is pompásan tudja élvezni és nem igen hajlandó pár kilométert gyalogolni csak azért, hogy a városon kívül jóismerőseivel

összejöjjön, ha még az az öröme sincs meg, hogy a rendezett sorokban való ünnepi menetelését a későnkelő polgár végignézi főtéri ablakaiból.

Pedig ez a felvonulás a magyarok nem éppen rendszerető természetéhez képest elég szép volt. Szépek voltak a fehérbe öltözött iskolásleányok és a régi himzett zászlók mögött menetelő fiatal gimnazisták, akiknek arcán vidáman csillogott a tavaszi nap és a pompázó életöröm.

7. ALMA MATER.

Ó fiatalság, te vagy Brassó dísze és reménysége! Talán azért, mert oly diadalmas az ellentét a mohos falak és saját lobogó élniakarásod között. A város is szeret, hiszen egyik hegyét rólad nevezte el, azokról a szász diákokról, akik évenként egyszer tanáraikkal együtt felkeresték a Keresztényhavas merev bércseit s melyet azóta a brassói szászok Schulernek neveznek. A hűvös és józan városnak sok fényt és sok meleget ad az a sokszínű sapkás diáktömeg, amely reggel az iskolák felé siet, délben viháncolva igyekszik haza és délután, mint félelem és gáncs nélküli lovag a sétatéren lépdel szívének hölgye mellett.

A szász diákság hagyományait a magyarok és románok is átvették. Itt nincs felsőbb iskola és a középiskolák diáksága élvezi mindazt az elnézést és megbocsátást, ami máshol az egyetemi polgárnak kijár. A csak üzletével törődő komoly férfiú barátságos mosollyal nézi fékezhetetlen jókedvüket, saját fiatalságára gondol. Még azt is megbocsátja, ha nem messze fekvő gyümölcsöskertjében néha cseresznyét vagy meggyet „kraccoló” diákokra bukkan. A „kraccolás” a brassói diákság szerint nem lopás, inkább valami hőstett, amit gyakorta a csöszök heves ütlegeivel kell kiérdemelni.

A „kraccolás” a szászoktól ered, talán a pompás és szép külsejű Honterus-gimnázium falai alól, amelynek felépítését rossz nyelvek szerint a magyar kormány is

támogatta nem kis mértékű segélyével. Ebben az iskolában tanít Meschendörfer, az egyik leghíresebb szász író. Ez volt az első humanista iskola Erdélyben. A brasói iskoláknak általábanvéve múltja van, a Saguna-liceum is már nyolcvan éves. Ebben az iskolában tanultak Erdély román férfiai nemzeti érzést. Az iskola büszkesége Andrei Muresanunak, a nagy román hazafinak emléke. A Saguna-liceum egyházi iskola. A többi román iskolák államiak. Meglehetősen sok van, de éppen ilyen sok iskolával bírnak a szászok is. A magyar iskolák száma már nincs arányban a népességgel. Talán nem is a magyarok akaratán múlik. Az iskola fenntartásának nehézségei ma szinte legyőzhetetlenek, pedig Brassó magyar iskolái nem csupán magának a városnak fiatalságát veszik fel, hanem a Székelyföld Brassó felé húzódó ifjúságát is. Volt idő, amikor a katolikus gimnázium két párhuzamos osztályt is létesített, amíg aztán miniszteri rendelet meg nem szüntette ezt a rendszert. Ez a gimnázium, mely a város szívében és mégis mintegy a városnak durcásan hátatfordítva a közvetlen mellette emelkedő magas domboldalra néz, Brassó egyetlen magyar nyolcosztályú középiskolája. Az épület olyan új és mégis olyan ódon. Harmincöt éves, alig valamivel idősebb, mint én és akkoriban mégis annyival idősebbnek tetszett nekem. Ablakaiból a Graftra lehetett nézni, amelynek csatornájában kemény téli napokon patkányok raja sürgött-forgott, avagy messzire el lehetett pillantani a napfényes, délelőtti Fellegvárra, amelynek nyugalmit szám-tanérettségim alatt kimondhatatlanul irigyeltem. Az egész iskolának van valami különös, szóval ki sem fejezhető illata, ami porból, olajból és a kéményajtón észrevétlenül kiáramló füstből tevődik össze. Mint a harci ló a puszkaporszagra, néha ma is felkapom a fejem, ha arra járok és megcsap az az illat, amely minden más iskolától megkülönbözteti az én iskolámat.

Lehet, hogy nincs igazam, talán e gimnázium is olyan, mint minden más iskola, csak éppen múltja nincs. A múlt alatta pihen, abban a régi várakokban, amit az

építéskor iskolaudvarnak töltöttek fel és körülötte van a múlt, az egykori dominikánus kolostor helyén álló épületekben, ahol régi paptanárok tanítottak. Mondom, az iskola nem különös, de különös benne mindig az iskolaév kezdete, ami egészen brassói és utánozhatatlan. Ilyenkor köszönt be az a furcsa brassói ősz, ami oly hirtelen jön és oly hosszasan tart, vidító nappali melegekkel és éjszakai erős hűvösségekkel. Ilyenkor a hegyek egészen közel jönnek a városhoz, aranyos köntöst öltenek fel és áttetsző, de mégis széttéphetetlen ködfátylakat aggatnak magukra. Tudatják velünk, hogy itt a kérlelhetetlen pusztulás, az ifjú ember közben nyikorgó iskolapadokban ül és német segédigéket igyekszik be magolni. Ebben az iskolában éltem át azt a még furesább őszt, amikor éjszakánként vad puskaropogás csapott be az állomás felől s az utcán rendetlen csapatok mentek, meneteltek ismeretlen célok irányában. Mint később megtudtam, hazafelé siettek. Azt mondták, hogy forradalom van és mi délutánonként az állomásokat jártuk, ahol felnyitott vagonokból kitűnő hadiszappant lehetett szerezni.

Órák után a református kereskedelmi-iskola elé siettünk, hogy megvárjuk a kijövő leányokat. Azóta úgy hiszem a református iskolának csak fiú-tagozata van, a gimnazisták nagy szomorúságára. Helyette talán vigasztalást nyújthat a református polgári iskola vagy a zárda leányiskolája, amelyek élnek és virágznak. Sok iskola kimúlt időközben. Az uralomváltozás napjaiban egymásután születtek újabb és újabb iskolák, leánygimnázium, majd a fiúgimnáziummal párhuzamos leányosztályok, esti tanfolyamok és délutáni kurzusok, melyek külső vagy belső okok miatt csakhamar eltűntek a föld színéről. Egypárnak kimúlását magam is láttam. Így múlt el a növekvő évek során az egykori magyar állami főreál is. Az az osztály volt az utolsó, amely velem egy évjáratban végzett. Ezzel az osztállyal aztán eltűnt a realisták sötétzöld sapkája is s ma már csupán a gimnazisták égszínkék és a kereskedelmisták piros sapkája virít a brassói sétatéren és igyekszik hazafelé,

ha egy tanár közeledik. A református kereskedelmi "gyönyörű új épületben kapott lakást, fiatal magyar építész tervezte s a fény és a levegő akadálytalanul hatolhat be a széles ablakokon. Nehezen épült fel az új épület, mint ahogy minden magyar iskola nehezen él. Az államsegély késve és nem bőkezűen érkezik, a szülők még nehezebben fizetik a tandíjat és néha már csak a tehetetlenségi erő tartja életben az iskolát, mint a lendítőkerék a gépezetet, amelynek motorja egyszer-egyszer kihagy.

Vannak Brassóban még elemiiskolák is, kettő vagy három összesen, amelyek szinte képtelenek befogadni az odatóduló apróságokat. De mindenütt csak akadály és mindenütt csak nehézség. A tanítók éhbérért osztják szét a tudományt tanítványaiknak, akik a város legtávolabbi részéből sietnek reggel nyolcra az iskolába. Most azzal is kísérleteznek már, hogy kinn az újonnan alakult telepen létesítsenek új elemi iskolákat, de a hivatalos versennyel megküzdeni nem igen lehet. Az állami iskola ingyenes, a felekezeti iskola súlyos áldozatokkal egybekötött. A külvárosok magyar gyermekei, akiknek szülei jobbára munkások, alig lélegző kézművesek vagy kishivatalnokok, szívesebben keresték fel az ingyenes elemi oktatást. Egész mostanáig ment is a dolog, de ebben az évben az állami iskolákban megszűnt a magyarnyelvű oktatás. Nehéz a gyermekeknek mindent az állam nyelvéen megtanulni, egészen a számolás rejtélyéig (amit bármilyen kitűnő idegen nyelvtudással, mégis anyanyelvéen szokott elvégezni az ember). A magyar szülők, a magyar párt, a magyar társadalom szó nélkül vette tudomásul ezt az intézkedést, úgy látszik, igaza volt annak, aki kitalálta. És úgy látszik, az is igaz, hogy minden nép olyan iskolát érdemel meg, amilyen éppen jár neki.

A szászok már könnyebben viselik el az állami versenyt. Többet tehetnek iskoláikért, mert kezükben a vagyon, a hatalom és mindazok, akik a szász nemzet tagjai közül vagyont szereznek vagy vagyont megtartanak, arról az iskoláról sem feledkeznek meg, mely nekik az induláshoz ugródeszkaül szolgált. Egyébiránt

a szászok évszázados kisebbségi gyakorlatuk folytán már régen felismerték azokat a batárokat, amelyeket minden erővel védeniök kell és nemrégiben határozattal mondták ki, hogy az a terület, amelyről elmozdítottani nem szabad: a család, az egyház és az iskola hármasság védsánc-öve. A szász nem mindig szeretetreméltó nép, hideg és visszahúzódozó, de lehet tőle tanulni. Az iskolák[^] kérdésében a brassói magyarság is tanulhatna valamit/* Egyáltalában tanulhatna mindazokban a kérdésekben, amelyek szellemi javait és szellemi világát érintik.

8. AMI NINCS ÉS AMI VAN.

A szászok és mindig csak a szászok! Ők adnak példát nekünk mindarra, amit már eddig megcsináltunk, vagy meg kellene csinálnunk. Vádoljuk őket hidegséggel, vagy távolítsa el tőlük józan, pénzügyi gondolkozásuk, de el kell ismernünk azt, hogy a pénzügyek mellett megadják a szellemnek is azt, ami a szellemé. Máskülönből nem is lehetne olyan élénk Brassó irodalmi élete, nem élhetne a brassói szászok között két elsőrangú író, akiknek műveit Németország is elismeréssel fogadta és nem jelenhetné meg itt a Klingsor című kitűnő folyóirat, s nem idézhetné fel folyton ama híres erdélyi varázsló nevét, akinek alakja a mondák ködében vész el. A mai Klingsor szintén bizonyos mértékben varázsló. Hitet és erőt varázsol a kemény szász koponyákba, a nagy német kultúrközösséggel való összetartozás hitét. A brassói szász irodalmi élet komoly hagyományokra támaszkodik, a Honterus-nyomda hagyományaira. E nyomdával pedig elválaszthatatlanul összefügg Brassó román irodalmi élete is. Ebben a nyomdában jelentek meg a város első román irodalmi termékei. Azóta nagyot ugrott az idő, Brassóban román írók és román költők élnek, szavuk gyakran túlhatol a város határain is. Nyüzsgő és mozgalmas élet ez, folyton bővül, folyton izmosodik és lassan levetkőzi mindazt a

félénkségét és félszogséget, amit a vidék hatása aggat rája.

Úgy tetszik, mintha mi magyarok még mindig kezdetleges próbálkozások korszakát élnék. Mintha csak most jelent volna meg a „Magyar ABS-es könyveteké”, mi száz évvel ezelőtt hagyta el a Honterus-nyomdát. Ez a próbálkozás az uralomváltozás óta tart. Akkoriban különböző városok harcoltak az elsőbbségért és mindenik bizonyára több joggal, mint Brassó. Itt valahogy a légkör sem felel meg annak, hogy élénk és kibővülő irodalmi élet fejlődhessen ki. Az a réteg, amely a könyvet nem csupán a díszkötés kedvéért teszi az üveges könyvszekrénybe, igen vékony és igen szakadozó. Talán észre sem vehető. Az a réteg pedig, amely a könyvet el is olvasná, meg is becsülné és meg is beszélne, túlságosan szegény ahhoz, hogy lépést tartson az irodalommal. Különböznél is a többséget nem az irodalom érdekli; szellemi vágya legfeljebb csak a Színházi Életig terjed. Hogy Brassóban irodalom születhesse, előbb irodalmi életnek kellene születnie. De a magyarság nem táplál ilyen vágyakat. Van ebben valami különösen brassói, ami különösen magyar vonásokkal is kiélésül. Gyakran próbálkoztak már egyesek irodalmi felolvasásokkal, megbeszélések, viták megszervezésével, de minden kísérlet balul ütött ki. Eddig csak egyetlen költőnek volt Brassóban sikere, de kérdés, hogy mennyi sikere volt ebben magának a költészetnek. Pedig él Brassóban egy pár erdélyi író, akiknek a nevét nem csak itt ismerik. Itt él Kacsó Sándor, Finta Zoltán, Farcádi Sándor, róluk azonban az átlag brassói polgár valószínűleg nem is tudja, hogy itt élnek. Brassóban jelenik meg Románia legnagyobb magyar napilapja a Brassói Lapok. Mellette még egy kis hetilap kínálódik a közönség közönyével, mely fojtóan és fárasztóan nehezedik minden próbálkozásra. Sőt mi több: az ilyen próbálkozásokról egyszerűen tudomást sem vesz. Van Brassóban egy párezer kötet könyvvel rendelkező könyvtáregyesület is, de erről csak a beavatottak tudnak és ezek is mintegy rejtve őrzik a szent titkot.

Nem bírom eléggé hangsúlyozni, hogy mennyire nem hiba ez! Ez csupán Brassó és a brassóiak mindenki mástól különböző gondolkozásmódja, amit a hűvös hegyi levegő edzett, az ipar és kereskedelem gondolatvilága pácolt és az élet nehézségeinek fürdője fakított ki. Egy bizonyos színvonalig eljutott a brassói magyarság és a mi hibánk volna, ha többet követelnénk tőle, mint amennyire saját adottságai és saját ereje képesítik. Hiányzik az irodalmi léggör! Az irodalmi levegő helyett van egy másik, bizonyos társadalmi levegő, amely az együttélésnek egyszerű, de állandó formáit fejlesztette ki a brassói magyarok között. Ez jobban meg is felel a brassói magyarok lelkeségének. Innét nőttek ki a különböző egyházak külön egyesületei. Nem éppen nagy kör, amelyben mozoghatnak, de kétségtelenül hozzájárulnak ahhoz, hogy a szét-szórt és minden összekötő kapocs nélkül élő magyarság között bizonyos átmeneti érintkezési felületeket létesítsenek. Minden karitatív jellegű egyesületnek hibája a zártkörű munkálkodás, de a brassói nőegyesületek mégis csak tesznek valamit a szegények felségélyezésére, munkaalkalmak keresésére, a brassói magyar cselédség védelmére, mikor minden más intézmény vagy szerv hiányzik ezeknek a feladatoknak betöltésére.

Azok az előadások és multságok, melyek a külön egyesületek oltalma alatt zajlanak le, kielégítik Brassó magyarságának társadalmi vágyait és hogyha az éhes ember a rossz táplálékot is kitűnőnek találja, akkor kinek sincs joga felpanaszolni az esetleg csekély tápértéket. Ugyanez a léggör táplálja azokat a különböző egyesületeket is, amelyek minden különösebben körülírt célkitűzés nélkül alkalmat adnak a tagoknak arra, hogy egymást naponta, vagy hetente láthassák és egymás egészségére egy pohár bort ürítsenek. Ilyen a katolikus kör és a különböző ifjúsági egyesületek, amelyek rendszerint az egyházak pártfogása alatt alakulnak meg. Sport és szórakozások teszik ki e társaságok valódi tartalmát és néha csakugyan jól

érezheti magát az ember, ha napi gondjait egy pillanatra elfelejti a füstben és zajban. A Székely Társaságban a célok is körvonalozottak némikép. A társadalmi célkitűzések mellett azt is a munkatervébe vette, hogy a brassói iparosság érdekeinek társadalmi úton való szószólójává váljék és elősegítse a Brassóban elhelyezkedni kívánó székely iparostanoncok ügyét. Céljának meg is felel és lassan-lassan egyre szélesebb területekre terjeszti ki működését. Ma már feléje irányulnak a brassói magyarság téveteget és kezdetleges tömörülési kísérletei és mindinkább felveszi a kaszinó jellegét, amely természetesen Brassónak megfelelően nem úri kaszinó, hanem rendes polgári kör.

A brassói magyarság lelki arculatának azonban legjobban megfelel az a kísérlet, aminek elindítója egy fiatal, lelkes hírlapíró. Brassóban mindig a gazdasági tényezők adták meg az alaphangot s egészen meglepő, hogy erre a gondolatra csak ily későn jutott valaki. Pár éve csupán, hogy Brassóban megalakult az „Ágisz” általános gazdasági szövetkezet, amelynek kimondott célja az, hogy a Székelyföld termékeit olcsón és közvetlenül juttassa el a fogyasztóhoz. A kísérlet úgylátszik sikerrel biztat, egy év alatt csupán egyetlen község egymillió liter tejét adta el Brassónak és mezőgazdasági szakosztálya mellett, a Brassóba látogató idegenek vásárlási kedvére számítva, kézműipari szakosztálya is szép sikerekkel dicsekedhetik. A közművelődési szakosztály Kosztolányi nyelvművelő mozgalmának harcosaképpen „Anyanyelvünk” címen kiadta a tiszta magyarság kézikönyvét. Csakugyan Brassó volt hivatva arra, hogy ezt a kezdő lépést megtegye és most az ország minden tájáról mintául igyeksenek venni ezt a szövetkezetet, amely mintha a magyarság számára utat jelölne ki a jövőben. Talán nem fog e bátor és minden dicséretet megérdemlő szövetkezet megtörni a brassóiak jólismert közönyén.

Mert a brassói magyar távolról sem társas lény. Szívesebben megissza a maga félliter borát az Édeslyukban vagy a Fehér Bányában, de nem törli a fejét

azon, hogy társaságokat vagy egyesületeket alapítson. Azért is meglepő, hogy például a Brassói Magyar Dalárda már ötven éve áll és ma is teljes erejében van. Brassóból indult ki az a mozgalom, amelynek végleges eredményeképpen megalakult a Romániai Dalosszövetség. Ez a Dalosszövetség rendez minden évben országos dalosversenyeket, ahol a Brassói Magyar Dalárda nem egyszer díjat nyert. Egyesek szerint az ország legjobb dalos-egyesülete és rajta ismét bebizonyul, hogy a brassói magyar sohasem ismerte a vármegyei szellemet, mert a tenorban, vagy basszusban egyforma erővel fújja a szólamot a kereskedő, az iparos, a tanár vagy a hivatalnok.

Talán a szász faj komoly zeneszeretete öröklődött itt át, némileg változott alakban. A szászok magas zenekultúrájából átvettünk mi is egy részt, de csak a karénekig j utöttünk eL Olyan magánénekesek például, mint amilyenekkel a brassói szászok dicsekedhetnek, sohasem voltak. Az Astra zenekonzervatórium csak szászokból és románokból alakult meg, a magyarok talán nem is törekedtek, hogy ide eljussanak.

Különbség van itt és meglehetősen nagy különbség, de vannak területek, ahol mind a három nemzet egyformán szegény. Brassónak máig sincs állandó színháza. A román színészetet Bukarest közelsége teszi lehetetlenné, gyakran jönnek át pár napi vendéjjátékra fővárosi társulatok és úgylátszik, hogy Brassó román közönségének ez elegendő. A szászok igényeit egy Brassóból elindult és Brassóban megszervezett staggione-társulat elégíti ki, mely Deutsches Landestheater néven az ország németlakta területeit járja be és évenként többször Brassóban is megjelenik. Állandó magyar színház a háború előtt sem volt Brassóban, az uralomváltás után hosszas próbálkozások befejezésekképpen a kolozsvári Magyar Színház szokott hathetes vendéjjátékra átrándulni és tiszteletreméltó igyekezettel kísérli meg, hogy az operettek mindent elborító tömegében komoly színházi teljesítményeket is nyújtson. Ez néha sikerül is, így tavaly az „Ember tragédiáját” mindenki leg-

nagyobb meglepetésére egymásután nyolcszor adták, mindig telt házak mellett. Egyébként pedig jobb sorsra érdemes színtársulatok szokták Brassót meglepetés-szerűen felkeresni, de pár előadás után „a közönség részvétlensége”, helyesebben a társulat leírhatatlan gyengesége miatt az egész színház feloszlik. Még csak 5gy vonás hiányzik Brassó szellemi arculatáról. Magyar festők, neves magyar festők nem élnek Brassóban. Akivel Brassó büszkélkedhetik, az megint csak a szász nemzet tagja. Ide vonult vissza Mattis-Teutsch János, az európai híró festő, aki annakidején oly zajos feltűnést keltett Budapesten, itt él Hans Eder, a bibliai tárgyak látnoki megalkotója és Fritz Kimm, Brassó szerelmes rajzolóművésze.

9. SZÁMOK.

Szászok és megint csak szászok!

Szinte az derül ki abból, amit eddig írtam, hogy Brassó egész története, múltja és jövője elválaszthatatlan volna az alapítótól. Csakugyan kezük és szervező szellemük nyomára mindenütt rábukkanhatunk. Ezt a földet ők tették termővé és virágzóvá. A történelem kétségtelenül elismeréssel fog megemlékezni róluk. A múltért övék minden dicsőség. A kérdés csak az, hogy vajjon a jövőt is ők fogják-e kialakítani, vagy talán valaki más. Lehet, hogy övék marad mindaz, amit hétésszáz éven keresztül csorbíthatatlanul meg tudtak őrizni, hiszen erejük sem testileg, sem szellemileg nem csökkent. De vannak jelek az idő ábrázatán, amelyeket semmi álarccal sem lehet lefedni és ezeket a jeleket aggódva figyelni az egykori telepések unokája. Talán a szászság nem tud már megállni az igénytelenebb és szaporább fajok előtt, melyek egykori birtokait előmléssel fenyegetik. Ez ellen talán már nincs is védekezés, ha csak a veszély közeledtére hirtelen feltámadó belső erők nem nyújtanak új védőeszközöket a közeli, de biztos pusztulás ellen.

lyekről tiszta időben Erdélyt és az ókirályságot egyaránt be lehet látni.

A bennszülött örvend, ha elszabadul nemes városától, különösen nyári vasárnapokon, mert ilyenkor a város már tulajdonképpen nem az övé. Júniustól szeptemberig megváltozik Brassó rendes arca. Az utcákon, a sétatereken, a parkban és a környező dombokon más városbeli idegenek tarka ruhái csillannak meg és gondtalan, könnyű beszédjük egészen más, mint a brassóiak meggondolt, nyugodt szavajárása. A piac árai lassan, de biztosan felfelé tartanak, szállodák és magánosok a nyaralók pénzéből óhajtának rendbehozni télen át megrendült költségvetésüket és talán nincs messze az az idő, amikor egész Brassó svájci mintára csupán az idegenekre rendezkedik be. A bennszülött persze ilyenkor elveszti lába alól a talajt. Hogyne, mikor megszokott vendéglőjében a pincér fitymálva tekint rá és minden udvariasságát a szomszéd asztalnál ülő, bizonyára pénzes idegen számára tartja fenn. Ilyenkor Brassó is mintha megfiatalodnék, megvidámodnék és ez valahogy nem talál hozzá. Brassó szelleme komoly, meggondolt, gyakorta hűvös, a könnyűvérűség egyáltalán nem természete és a brassói, aki városának a komolyságát már megszokta, menekül előle, ha fiatalodni kezd. De este mégis sietve, szinte rohanva tér vissza hozzá, mint valami óvó és biztos kikötőbe. Mert bármilyen keserves és nehéz is itt az élete, mérhetetlen vágygal kívánczik mindig vissza hozzá. E zavaros, harcokkal teli, komor, hideg, hűvös és mégis elhagyhatatlan városhoz.

Ó, mert gyönyörű vagy te Brassó! Gyönyörű vagy tavasszal, mikor az alig kibújó zöld lombok halvány vonásokkal festik mind élénkebbre és élénkebbre a környező hegyeket, mikor még a közeli havasok hűvös lehetetükkel meg-megborzongatják a napfényben sütke-rezők testét és néha még április vége felé is télikabátot kényszerítenek az emberre. Gyönyörű vagy nyáron is, mikor a nappal forrósága után esteli hűvös levegőben sikoltó fecskék cikáznak a vadszőlővel befutott bástya-

falak körül és éjszaka a csillagok egészen közel ragyognak a dombok felett.

Szép vagy te ősszel, amikor a Cenk rozsdaszínű hátán lobogva lángol fel a korán lenyugvó nap sugárnyalábja és a város házai felett kékszínű, lusta köd terjeng. És szép vagy te télen, amikor a hegyekből lassan házaid közé ér el a hó és a puha csendben egészen mélyen és tompán hangzik elő a zaj, mint egy alvó test ütemes szívdobogása.

Szép vagy Brassó, haragszunk rád és szeretünk, drága rabtartó, aki most már talán örökre öledbe láncolsz engem is.

A Tanáresház a pinceal

A Cenk nyáron

A Busecs

Nagyköhvasi menedékház

Brassó

Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik szíves segítségükkel, képeikkel hozzájárultak ahhoz, hogy ez a munka megjelenhessék.

Kolozsvári fényképeinket a „Fotofilm” engedélyével közöljük.

Nagyváradai illusztrációinkat Pártos József és Keresztesy cégek, továbbá a székeskáptalan engedélyével közöljük.

Nagyenyedi képeinket Szabó János és Marx József urak fényképei és engedélye alapján tettük közzé.

Marosvásárhelyi képeinket Posoni Gábor úr felvételei nyomán közöljük.

Brassói képeinket az 0. Netoliczka műterem hozzájárulásával közöljük.

TARTALOM

	Oldal
KOLOZSVÁR	
írta: Maksay Albert.....	1
NAGYVÁRAD	
írta: Tabéry Géza.....	59
ENYED	
írta: Berde Mária.....	105
MAROSVÁSÁRHELY	
írta: Molter Károly.....	159
BRASSÓ	
írta: Szemplér Ferenc.....	215

